

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΙΑΚΑΤΗ ΣΟΦΙΑ

ΚΤΙΤΟΡΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΔΩΡΗΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΣΙΣΑΝΙΟΥ ΚΑΙ ΣΙΑΤΙΣΤΗΣ
(έως 1805)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2021

Πρόλογος

Η συγκέντρωση των κτιτορικών επιγραφών από ναούς και μονές που υπάγονται εκκλησιαστικά στη μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης είναι το θέμα της παρούσας εργασίας. Βασικό στόχο της έχει την αξιολόγηση κάθε πληροφορίας που σώζεται για τη μητρόπολη, ως ιστορική πηγή σχετικά με την κοινωνική και εκκλησιαστική δομή, τα χαρακτηριστικά της χορηγίας και τους καλλιτέχνες. Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος οφείλεται σε λόγους εντοπιότητας αλλά και στην πρόταση του καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας και επόπτη μου, κ. Χρήστου Σταυράκου. Αναμφισβήτητα, η εργασία αυτή δε φιλοδοξεί να εξαντλήσει το ζήτημα των επιγραφών που εντοπίζονται στα μνημεία της μητρόπολης, αλλά αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισής τους μέσω των επιγραφικών στοιχείων. Άλλωστε η οριοθέτηση του τέλους της περιόδου έως το 1805 έχει άμεση σχέση με το επιγραφικό υλικό, διότι η ύπαρξη κτιτορικών επιγραφών συνεχίζεται αδιάλειπτη έως και τον 19^ο αιώνα.

Οι επιγραφές που περιλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη έχουν όλες δημοσιευθεί, όμως ελέγχονται εκ νέου είτε από φωτογραφίες, είτε ύστερα από αυτοψία, και στην ουσία εκδίδονται ξανά. Στις περιπτώσεις που το κείμενο δε σώζεται ή είναι αδύνατη η ανάγνωση του από φυσική φθορά, περιλαμβάνεται μεταγραφή της επιγραφής από προηγούμενο ερευνητή, ο οποίος παραπέμπεται. Σε υποσημείωση παρατίθενται οι τυχόν διαφορετικές αναγνώσεις προηγούμενων εκδόσεων των επιγραφών.

Το κείμενο των επιγραφών μεταγράφεται δυο φορές. Στην πρώτη μεταγραφή για την οποία χρησιμοποιείται ειδική για επιγραφές γραμματοσειρά, Athena Ruby, το κείμενο δίνεται ως έχει: τηρείται η ορθογραφία, η στίξη και το μέγεθος των γραμμάτων. Η δεύτερη μεταγραφή αποδίδεται με τη γραμματοσειρά Palatino Linotype, στην οποία διατηρείται η ορθογραφία και η στίξη του κειμένου.

Για τη δεύτερη μεταγραφή χρησιμοποιήθηκαν τα σύμβολα:

( ): Ανάλυση συντομογραφιών.

[ ]: Συμπλήρωση φθαρμένου τμήματος.

... : Φθαρμένο κείμενο που δε σώζεται και δεν μπορεί να συμπληρωθεί.

//: Αλλαγή στίχου.

Για μεθοδολογικούς και πρακτικούς λόγους η κατάταξη των μνημείων έγινε σύμφωνα με τη χρονολογία που φέρουν οι επιγραφές. Ως προς τη θεματολογική διάταξη της μελέτης: αυτή χωρίζεται σε τέσσερις περιοχές, οι οποίες επιλέχθηκαν ως κεντρικοί άξονες της έρευνας με τα εξής κριτήρια: α) αποτελούν μια σαφή γεωγραφική ενότητα, καθώς ορίζουν μια συγκεκριμένη γεωγραφική έκταση (περιοχή Σιάτιστας και Εράτουρας), και β) αποτελούν μια ενιαία τοπογραφική ενότητα όσον αφορά στη γεωμορφολογία (ίδιοι ορεινοί όγκοι, υδάτινο στοιχείο), κοινή πληθυσμιακή – οικιστική δομή και δράση (συμβατικά: περιοχή Σισανίου και Πενταλόφου).

Η παρούσα μελέτη είναι διπλωματική εργασία, η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού προγράμματος Βυζαντινών Σπουδών του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Βασικός καθοδηγητής της μελέτης αυτής υπήρξε ο επόπτης του μεταπτυχιακού μου και καθηγητής της βυζαντινής ιστορίας κ. Χρήστος Σταυράκος. Τον ευχαριστώ θερμά τόσο για τη διάθεση την οποία επέδειξε ακούγοντας τους αρχικούς προβληματισμούς μου, όσο και για τις πολύτιμες συζητήσεις, τις συμβουλές και τη συνεχή καθοδήγησή του.

Οφείλω να ευχαριστήσω επίσης τον κ. Απόστολο Μαντά, επίκουρο καθηγητή βυζαντινής αρχαιολογίας του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και τον Priv.-Doz. Mag. Dr. Andreas Rhoby της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών, για την προθυμία τους να είναι στην τριμελή επιτροπή του μεταπτυχιακού.

Εγκάρδιες ευχαριστίες οφείλω στους ιερείς, τους μοναχούς και τις μοναχές, οι οποίοι συνέβαλλαν πολλαπλά στην επιτόπια έρευνα, καθώς επέτρεψαν την είσοδο μου στα μνημεία της μητρόπολης· τον πατέρα Δημήτριο Ευθυμίου για τους ναούς και τη μονή Αγίου Αθανασίου Εράτουρας, τον πατέρα Ανδρέα Γεράση για την ξενάγηση στη μονή του Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου και στο παρεκκλήσι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, τον Αρχιμανδρίτη πατέρα Θεόφιλο Μπαλαδάρη για τη μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Σισάνι και τους ναούς της Βλάστης, τη μοναχή Μακρίνα της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μικροκάστρου και τη μοναχή Απολλιναρία της μονής Αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, τον πρωτοπρεσβύτερο κ. Βασίλειο Λ. Βασιλείου της ενορίας του Αγίου Νικολάου Σιάτιστας για τους ναούς της Γεράνειας Σιάτιστας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον κ. Αναστάσιο Δάρδα, για τις υποδείξεις, την παραχώρηση βιβλιογραφικού υλικού και την εξασφάλιση της πρόσβασης μου στους ναούς της Σιάτιστας στη Χώρα. Ευχαριστώ τον ερευνητή κ. Β. Στρέμπα και τον κ. Γ. Βάρκα πρόεδρο της Εράτουρας, τον αρχιμανδρίτη κ. Ναθαναήλ Φίλιο και τον κ. Α. Αλεξόπουλο, οι οποίοι βοήθησαν σημαντικά την έρευνα.

Επίσης ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή αρχαίας και μεσαιωνικής ιστορίας κ. Παναγιώτη Αντωνόπουλο, τους φίλους μου Ηλία Πινακούλια και Αικατερίνη Τσεκούρα, υποψήφιους διδάκτορες της βυζαντινής Ιστορίας, καθώς επίσης και τον υποψήφιο διδάκτορα βυζαντινής Αρχαιολογίας πατέρα Γρηγόριο Μανόπουλο, οι οποίοι συμμερίστηκαν την αγωνία και το άγχος μου και με βοήθησαν σημαντικά με τις συμβουλές και τις συζητήσεις τους κατά τη διάρκεια της συγγραφής. Ιδιαίτερος ευχαριστώ την φίλη μου Σταυρούλα Μανωλάκου, μελλοντική υποψήφια διδάκτορα βυζαντινής αρχαιολογίας, η οποία στήριξε σημαντικά αυτή μου την προσπάθεια και με τις παρεμβάσεις της συνέβαλε καθοριστικά στον προβληματισμό μου γύρω από τα επιμέρους ζητήματα της εργασίας.

Η εργασία αυτή δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την αμέριστη ηθική και υλική υποστήριξη της οικογενείας μου, των γονέων μου και της αδελφής μου, τους οποίους ευχαριστώ. Στον πατέρα μου, Ηλία Σιακάτη, ο οποίος με συνόδευσε σε δυσπρόσιτες περιοχές της μητρόπολης, εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου και του αφιερώνω ως δείγμα ελαχίστης προσφοράς αυτό το πόνημα.

Η πλειονότητα των παρατιθέμενων φωτογραφιών προέρχεται από προσωπικό αρχείο και επιτόπια μελέτη. Ορισμένες παραχωρήθηκαν από τον πατέρα Δημήτριο Ευθυμίου και την αδελφή Μακρίνα και κάποιες από την ιστοσελίδα <https://www.siatistanews.gr/>.

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος	3
Συνομογραφίες Περιοδικών	6
Βιβλιογραφία	7
Εισαγωγή.....	27
Περιοχή Σισανίου	35
Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Δρυόβουνο (1592).....	37
Μονή Αγίας Παρασκευής Δομαβιστίου (1761).....	42
Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σισανίου (1662 ή 1762)	47
Μονή Αγίου Δημητρίου Βλάστης (1774)	52
Προφήτης Ηλίας Βλάστης (1802)	56
Περιοχή Σιάτιστας	57
Αγία Παρασκευή Σιάτιστας (1677)	60
Άγιος Μηνάς Σιάτιστας (1701)	67
Προφήτης Ηλίας Σιάτιστας (1701).....	71
Άγιοι Ταξιάρχες Σιάτιστας (1798).....	79
Περιοχή Εράτουρας	89
Ναός της Αναλήψεως Ερατύρας (1736)	91
Άγιος Νικόλαος Εράτουρας (1737).....	95
Κοίμησις της Θεοτόκου Εράτουρας (1763).....	101
Μονή Αγίου Αθανασίου Εράτουρας (1797).....	106
Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μικροκάστρου (1797)	109
Περιοχή Πενταλόφου	114
Μονή Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου (1625).....	117
Παρεκκλήσι Εισοδίων της Θεοτόκου της Μονής Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου (;).....	122
Το Παλαιομονάστηρο Ζώνης (1632).....	126
Άγιος Νικόλαος Λουκομίου (1725).....	128
Άγιος Νικόλαος Λούβρης (1758)	130
Άγιος Αχιλλεϊος Πενταλόφου (1774)	132
Άγιος Αθανάσιος Ζηκοβίστης (1785)	137
Το μοναστήρι των Εισοδίων της Θεοτόκου Ζώνης (1799).....	145
Μονή Αγίας Τριάδος Βυθού (1802)	148
Χρονολογικός πίνακας Μνημείων.....	154
Γενικές παρατηρήσεις στις επιγραφές	156
Συμπεράσματα	159
SUMMARY	165

Συντομογραφίες Περιοδικών

ΑΔ	<i>Αρχαιολογικό Δελτίο</i>
ΓΠ	<i>Γρηγόριος ο Παλαμάς</i>
ΒΖ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
ΕΑ	<i>Εκκλησιαστική Αλήθεια</i>
ΕΜΣ	<i>Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών</i>
ΕΕΒΣ	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
ΗΔΜ	<i>Ημερολόγιο Δυτικής Μακεδονίας</i>
ΗΕ	<i>Ηπειρωτική Εστία</i>
ΗΗ	<i>Ηπειρωτικό Ημερολόγιο</i>
ΗΧ	<i>Ηπειρωτικά Χρονικά</i>
ΜΖ	<i>Μακεδονική Ζωή</i>
ΜΗ	<i>Μακεδονικό Ημερολόγιο</i>
ΜΙΕΤ	<i>Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης</i>
ΤΙΒ	<i>Tabula Imperii Byzantini</i>

Βιβλιογραφία

- ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Ιστορικά μοναστηριού
Α. Κ. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, *Ίστορικά τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἁγίου Ἐθανασίου Καστανοχωρίων Δυτικῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1968.*
- ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Παλιοχώρια
Α. Κ. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, *Παλιοχώρια Βοΐου Κοζάνης, Θεσσαλονίκη 1990.*
- ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Λούβρη
Α. Κ. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, *Η Λούβρη Βοΐου Κοζάνης, Θεσσαλονίκη 1990.*
- ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Λουκόμι
Α. Κ. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, *Το Λουκόμι Βοΐου Κοζάνης, Θεσσαλονίκη 1984.*
- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, Αρχαία πόλη
Α. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, *Ἡ ἀρχαία πόλις Σισάνιον, ΗΔΜ (1937), 161 - 166.*
- ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Μεταβυζαντινά τέμπλα
Δ. ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, *Τα μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα τέμπλα της Εράτουρας, Σε: Γ' Συνέδριο Ιστορίας – Λαογραφίας – Γλωσσολογίας - Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής Δυτικομακεδονίου χώρου, Πρακτικά (Θεσσαλονίκη, 3- 5 Απριλίου 1982), Εκδόσεις Βοϊακή Εστία 6, Θεσσαλονίκη 1982, 229 - 237.*
- ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Δυο εκκλησίες
Δ. ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, *Δύο εκκλησίες στην Εράτουρα. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου και ο Ἅγιος Νικόλαος. Ανάτυπο του Θ' τόμου της Επιστημονικής Επετηρίδας της Πολιτεχνικής Σχολής (Τμήμα Αρχιτεκτόνων) Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 1982.*
- ΑΛΕΥΡΑΣ, Κοζανίτης
Γ. ΑΛΕΥΡΑΣ, *Ο Κοζανίτης έμπορος Κωνσταντίνος Δ. Τακιατζής (1812 - 1896). Οι οικονομικές δραστηριότητες του την περίοδο 1840-1855 σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα από το Αρχείο Τακιατζή, Κοζάνη 2017.*
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ, Χορηγία
Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ, *Η χορηγία στις ανατολικές επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας: αφιερωματικές και κτητορικές επιγραφές ναών της Μ. Ασίας (4^{ος} - 15^{ος} αι.), Τομ. Α', Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005.*
- ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου
ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, *Περὶ τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Σισανίου Ἱερῶν Μονῶν, ΕΑ 24 (1900) 453 - 455, 461 - 464, 475.*
- ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ- ΓΚΕΚΑΣ- ΖΗΚΑΣ, Δαμασκηνιά
Α. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ- Σ. ΓΚΕΚΑΣ- Σ. ΖΗΚΑΣ, *Δαμασκηνιά (Βιντελούστι) της Δυτικής Μακεδονίας στο χώρο και στο χρόνο, Θεσσαλονίκη 2011.*

ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ιστορία

Ι. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ιστορία τῆς Σιατίστης, Αθήνα 1929.

ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Δρυόβουνο.

Α. Α. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Το Δρυόβουνο η ιστορία του χωριού, Κοζάνη 2002.

ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Εικόνες

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ- ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Εικόνες και Νοήματα στο νότιο εξωνάρθηκα του καθολικού της μονής των Φιλανθρωπητών, Σε: Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ – Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Μίλτος Γαρίδης (1926 - 1996): Αφιέρωμα*, Τομ. Α΄, Ιωάννινα 2003, 69 - 89.

ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ, Νομοκανονική Θεώρηση

Α. ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ, Νομοκανονική θεώρηση του καθεστώτος κανονικής δικαιοδοσίας της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας, *Μακεδονικά* 36 (2007), 97 - 108.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία της Μακεδονίας

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία της Μακεδονίας 1353 - 1833, Θεσσαλονίκη 1962.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία Γ΄

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τομ. Α΄ - Η΄, Θεσσαλονίκη 1961 - 1988.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Βόρειος Ελληνισμός

Κ. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878 - 1894), Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνα, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1983.

ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος

Σ. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Ζωσιμάς (1686- 1746) και η εκκλησιαστική και πολιτική δράση αυτού, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1974.

ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή

Α. Ζ. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Η περιοχή του Βοΐου (Ανασελίτσα) της Δυτικής Μακεδονίας κατά τον 19^ο - αρχές 20^{ου} αιώνα. Οικονομικός βίος και επαγγελματική σύνθεση. Από άγνωστες αρχειακές πηγές της τοπικής ιστορίας, Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, 2007.

ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Συμβολή

Α. Ζ. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Συμβολή στη μελέτη της λαϊκής Ζωγραφικής- λαϊκής Αγιογραφίας (Δυτικής Μακεδονίας- Ηπείρου- Θεσσαλίας) 18^{ου} - 19^{ου} αιώνα. Η ερμηνεία των αγίων εικόνων της ζωγραφικής και της ιστορίας απάσης της αγίας καθολικής και αποστολικής ημών εκκλησίας του λαϊκού ζωγράφου Παγώνη, Θεσσαλονίκη 1990.

ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Κοινωνική ζωή

Θ. Ζ. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Η κοινωνική και οικονομική ζωή της Εράτυρας (Σέλιτσας) τον 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, Θεσσαλονίκη 1995.

ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Αγιογραφία

Θ. Ζ. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Η αγιογραφία της Εράτουρας (Σέλιτσας) τέλος του 18^{ου} αιώνα ως τις αρχές του 20^{ου}, Σε: Ζ. ΣΤΕΦΟΥ– Β. ΣΙΑΣΙΟΥ (επιμ.), *Η Δυτική Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδονικούς απόδημους στις Βαλκανικές χώρες (15^{ος} αιώνας έως το 1912)*, [Σιάτιστα 30 - 31 Μαρτίου - 1 Απριλίου 2001], Σιάτιστα 2003, 142 - 168.

ΒΕΛΕΝΗΣ, Χρονολογικά συστήματα

Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, Χρονολογικά συστήματα Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών χρόνων, Σε: Β. ΑΤΣΑΛΟΣ – Ν. ΤΣΙΡΩΝΗ (επιμ.), *Πρακτικά Έκτου Διεθνούς Συμποσίου Παλαιογραφίας (Δράμα, 21- 27 Σεπτεμβρίου 2003)*, Τομ. Β΄, Αθήνα 2008, 659 - 679.

ΒΕΛΕΝΗΣ, Άγιος Μηνάς

Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, Άγιος Μηνάς Μονοδενδρίου Ηπείρου Addenda et Corrigenda, *ΗΧ* 43 (2009), 53 - 90.

ΒΕΛΕΝΗΣ, Ανθίβολο

Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, Ανθίβολο άγνωστου ιχνογράφου – εικόνα Καπεσοβίτη ζωγράφου, *ΔΧΑΕ* 33 (2012), 229 - 240.

ΒΕΛΙΚΟΣ, Επώνυμα

Γ. Π. ΒΕΛΙΚΟΣ, Τα επώνυμα και βαφτιστικά ονόματα της Σέλιτσας (Εράτουρα) 1650 - 1940, Ελασσόνα 1998.

ΒΕΡΡΟΥ, Τοπωνύμια

Θ. Ι. ΒΕΡΡΟΥ, Τοπωνύμια και διοικητική κατανομή οικισμών της Μακεδονίας, Μεταβολές στον 20^ο αι., Θεσσαλονίκη 2002.

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Εικόνες Κέρκυρας

Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Εικόνες της Κέρκυρας, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος - ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.

ΓΑΡΙΔΗΣ, Διακοσμητική Ζωγραφική

Μ. ΓΑΡΙΔΗΣ, Διακοσμητική Ζωγραφική, Βαλκάνια- Μ. Ασία 18^{ος} - 19^{ος} αιώνας, Αθήνα 1996.

ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτουρα

Α. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Η Εράτουρα, Θεσσαλονίκη 1985.

ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Άγιος Αθανάσιος

Α. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Ή ιερά μονή τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Ἐράτουρας (Σελίτσας), Θεσσαλονίκη 1962.

ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Χαλασμοί

Α. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Οἱ χαλασμοὶ τῆς Σελίτσας (Ἐράτουρας). Ανάτυπον τοῦ Η΄ τόμου τοῦ περιοδικοῦ *Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1968.

ΓΚΕΚΑΣ - ΖΗΚΑΣ, Βόιο

Σ. ΓΚΕΚΑΣ - Σ. ΖΗΚΑΣ, Το Βόιο και η περιοχή του Άργους Ορεστικού της Δυτικής Μακεδονίας κατά την Οθωμανική περίοδο 16^{ος} – 17^{ος} αι. (1500 – 1700 μ.Χ.), Οικισμοί, Φορολογία και Αγροτική Οικονομία, Θεσσαλονίκη 2014.

ΓΟΔΟΣΗ, Χριστόδουλος

Ζ. ΓΟΔΟΣΗ, Χριστόδουλος Ζωγράφος, Σιατιστεύς: ένας Ζωγράφος του 19^{ου} αιώνα, Σε: Ζ. ΣΤΕΦΟΥ– Β. ΣΙΑΣΙΟΥ (επιμ.), *Η Δυτική Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδονικούς απόδημους στις Βαλκανικές χώρες (15^{ος} αιώνας έως το 1912)*, [Σιάτισσα 30 - 31 Μαρτίου – 1 Απριλίου 2001], Σιάτισσα 2003, 185 - 206.

ΓΟΔΟΣΗ, Τοιχογραφίες

Ζ. ΓΟΔΟΣΗ, Με αφορμή τις τοιχογραφίες του Ιερού Ναού του Ιωάννη του Προδρόμου στη Σιάτισσα, *Αναλόγιον* 3 (2002), 66 - 78.

ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ, Ρίζα Ιεσσαί

Σ. Γ. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ, «Ρίζα Ιεσσαί». Ο σύνθετος εικονογραφικός τύπος (13^{ος} - 18^{ος} αι.), Γένεση, ερμηνεία και εξέλιξη ενός δυναστικού τύπου, Θεσσαλονίκη, 2007.

ΓΟΥΡΓΙΩΤΗ, Λιθανάγλυφα

Λ. ΓΟΥΡΓΙΩΤΗ, Λιθανάγλυφα και μάστοροι της πέτρας στη Δυτική Θεσσαλία 19^{ος} - αρχές 20^{ου} αι., Αθήνα 2001.

ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή

Α. ΔΑΡΔΑΣ, Η Επισκοπή- Μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης, Θεσσαλονίκη 2006.

ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή Σισανίου

Α. ΔΑΡΔΑΣ, Η Επισκοπή Σισανίου από την ίδρυση της έως την Αρχιερατεία του Ζωσιμά, *Σιατιστινά* 1 (1989), 37 - 56.

ΔΑΡΔΑΣ, Αρχιερατεία

Α. ΔΑΡΔΑΣ, Η Αρχιερατεία Νικηφόρου του Αχριδηνού (1746- 1769) *Σιατιστινά* 3 (1990), 3 - 30.

ΔΑΡΔΑΣ, Ναός - Κωδωνοστάσιο

Α. ΔΑΡΔΑΣ, Ο ναός και το κωδωνοστάσιο των Αγίων Παρασκευή και Αικατερίνης Σιατίστης, *Σιατιστινά* 19 - 20 (1999 - 2000), 5 - 22.

ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρι

Α. ΔΑΡΔΑΣ, Το μοναστήρι της Παναγιάς Μικροκάστρου, *Σιατιστινά* 5- 6 (1991), 34- 99.

ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια

Α. ΔΑΡΔΑΣ, Τα Μοναστήρια της Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1993.

ΔΑΡΔΑΣ, Τραμπάτζειο Γυμνάσιο

Α. ΔΑΡΔΑΣ, Η ίδρυση και η λειτουργία του Τραμπαντζείου Γυμνασίου Σιατίστης με την εποπτεία της Εκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1997.

ΔΑΡΔΑΣ, Άγιος Δημήτριος

Α. ΔΑΡΔΑΣ, Ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Δημητρίου Σιάτιστας, Σιάτιστα 1995.

ΔΑΡΔΑΣ, Ναός Ταξιαρχών

Ν. ΔΑΡΔΑΣ, Ο ιερός ναός των Ταξιαρχών και των Τριών Ιεραρχών Σιάτιστας και ο κτίτορας αυτού Ιωνάς Μοναχός, Θεσσαλονίκη 1982.

ΔΑΡΔΑΣ, Ιεροί ναοί

Ν. ΔΑΡΔΑΣ, Ιεροί ναοί και παρεκκλήσια τῆς Σιάτιστας, Αθήνα 1964.

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Λεξικό

Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τομ. 9, 10, 13, Αθήνα, 1958.

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Αναγέννηση

Ε. Π. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Η αναγέννηση των οικισμών του Ελληνικού χώρου κατά την όψιμη Τουρκοκρατία, Σε: Α. Φ. ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής Πόλης*, Αθήνα 2004, 357 - 370.

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ – ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ - ΤΣΟΤΣΟΣ, Μακεδόνες της διασποράς

Ε. Π. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ - Δ. Π. ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ – Γ. Π. ΤΣΟΤΣΟΣ, Μακεδόνες της διασποράς στους οικισμούς της βόρειας Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης (17^{ος} - 19^{ος} αιώνες). Μια ιστορική - γεωγραφική προσέγγιση, Σε: Ι. Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ- Ι. Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Οι Μακεδόνες της διασποράς 17^{ος}, 18^{ος} και 19^{ος} αιώνες*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 2011, 16- 52.

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ- ΤΣΟΤΣΟΣ, Μεθοδολογία

Ε. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ- Γ. ΤΣΟΤΣΟΣ, Μεθοδολογία διερεύνησης ιστορικής γεωγραφίας. Το παράδειγμα της επαρχίας Ανασελίτσας Δυτικής Μακεδονίας κατά τον 19^ο- αρχές 20^{ου} αιώνα, Σε: Ε. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ- ΓΡ. ΚΑΥΚΑΛΑΣ- Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ, (επιμ.), *Πόλεως Λόγος. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Α. Φ. Λαγόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2010, 223- 239.

ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, Καστανοχώρια

Β. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, Τα Καστανοχώρια Σπήλιος και Κερασώνα Καστοριάς και το μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου, Καστοριά 2009.

ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, Τα παρά τον Αλιάκμονα

Ι. Δ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, Τα παρά τον Αλιάκμονα Εκκλησιαστικά, Θεσσαλονίκη 1994.

ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ζωγράφοι

Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ζωγράφοι από τον ελληνικό στον βαλκανικό χώρο, Οι όροι της υποδοχής και της αποδοχής, Σε: Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 2002, 101 - 125.

ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Υπογραφές

Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Υπογραφές μεταβυζαντινών ζωγράφων. Ανίχνευση προσωπικών και καλλιτεχνικών μαρτυριών, ΔΧΑΕ 22 (2001), 129 - 134.

ΕΞΑΡΧΟΣ, Μπλάτσι

Γ. ΕΞΑΡΧΟΣ, *Μπλάτσι*, Η σημερινή Βλάστη Κοζάνης και το γειτονικό χωριό Πιπιλίστα, Θεσσαλονίκη, 2001.

ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Συντεχνίες

Μ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελματών, Σε: Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000*, Τομ. Β', Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, 235 - 338.

ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, Συμβολαί

Δ. Α ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, Συμβολαί εις τήν ιστορίαν τῶν ἐκκλησιῶν Ἀχρίδος καὶ Ἰπεκίου, *Μακεδονικά* 1 (1940), 429 - 459.

ΖΙΩΓΑΣ, Κουδαρίτικα

Θ. ΖΙΩΓΑΣ, Κουδαρίτικα: καταγραφή, ερμηνεία, ετυμολογία, σχόλια, Αθήνα 2010.

ΖΙΩΓΟΥ - ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ, Σισάνι

Σ. ΖΙΩΓΟΥ- ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ, Το Σισάνι στην ιστορία, Σε: Γ' Συνέδριο Ιστορίας - Λαογραφίας - Γλωσσολογίας - Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής Δυτικομακεδονιού χώρου, *Πρακτικά (Θεσσαλονίκη, 3- 5 Απριλίου 1982)*, Εκδόσεις Βοϊακή Εστία 6, Θεσσαλονίκη 1982, 45 - 50.

ΖΥΓΟΥΡΗΣ, Σημειώματα

Φ. ΖΥΓΟΥΡΗΣ, Σημειώματα. Άγνωστα ονόματα ζωγράφων, ξυλουργῶν, τεχνιτῶν καὶ ἄλλων ἐξ ἐπιγραφῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 325 - 326.

ΖΩΓΡΑΦΟΥ – ΒΩΡΟΥ, Ιστορικά σημειώματα

Α. ΖΩΓΡΑΦΟΥ- ΒΩΡΟΥ, Ιστορικά σημειώματα περί τῆς Σιατίστης καὶ λαογραφίας αὐτῆς. Ὑπὸ Φιλίππου Ἄν. Ζυγούρη, Σιάτιστα 2010.

ΖΩΓΡΑΦΟΥ - ΜΠΟΝΤΑ, Πολιτιστική κληρονομιά

Α. ΖΩΓΡΑΦΟΥ- Κ. ΜΠΟΝΤΑ- ΝΤΟΥΜΑΝΑΚΗ, Από την πολιτισμική κληρονομιά Σιάτιστας: I. Η παλαιοντολογική της συλλογή. II. Εκκλησίες– Αρχοντικά- Δημόσια κτήρια, Σιάτιστα 2014.

ΗΣΥΧΙΟΣ

P. A. HANSEN, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, Tom. III Π-Σ, Berlin 2005.

GELZER, Ungedruckte Bistümerverszeichnisse

H. GELZER, Ungedruckte and wenig bekannte Bistümerverszeichnisse der orientalischen Kirche, *BZ* 2 (1893), 22 - 72.

GELZER, Der Patriarchat

H. GELZER, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, B.G. Teubner, Leipzig 1902.

ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας

Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Ὁ Προφήτης Ἡλίας στήν Σιάτιστα, *Ἐκκλησίες στήν Ελλάδα μετὰ τήν Ἄλωση 1453 - 1851*, Τομ. 1, Αθήνα 1979, 87 - 98.

ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Σημειώματα

Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Σημειώματα ιστορικά έκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, Πτολεμαΐδα 1939.

ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία

Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία ἀπὸ τῆς Δυτικῆς Μακεδονία Χρόνων Τουρκοκρατίας, Πτολεμαΐδα 1940.

ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ

Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Ὁ Κώδιξ τῆς Μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης (1686 —), ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1974.

ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Βίος

Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Ὁ Βίος τῆς κοινότητος Βλάστης ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ Δυτικομακεδονικοῦ περιβάλλοντος, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1982.

ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Συντεχνίαι

Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Αἱ Συντεχνίαι τῆς Κοζάνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1958.

ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Λυτὰ ἔγγραφα

Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Τὰ λυτὰ ἔγγραφα τῆς δημοτικῆς βιβλιοθήκης Κοζάνης 1676 - 1808, Θεσσαλονίκη 1951.

ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΒΕΡΤΗ, Ζωγράφοι

Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ- ΒΕΡΤΗ, Οἱ ζωγράφοι στὴν ὕστερη βυζαντινὴ κοινωνία. Ἡ μαρτυρία τῶν ἐπιγραφῶν, Σε: Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ (επιμ.), *Το πορτραίτο τοῦ καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000, 121 - 159.

ΚΑΛΟΠΙΣΗ – ΒΕΡΤΗ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Μαρτυρίες

Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ– ΒΕΡΤΗ- Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ- Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ζωγράφων στὴ μεσοβυζαντινὴ καὶ ὕστερη περίοδο, Σε: Α. ΚΟΛΙΑ - ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ- ΚΟΚΚΙΝΗ (επιμ.), *Β' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος καὶ Κύπρου: εισηγήσεις, ερευνητικὰ προγράμματα, περιλήψεις ανακοινώσεων (Πανεπιστήμιο Αθηνῶν, 24 - 26 Σεπτεμβρίου 1999)*, Αθήνα 2000, 63 - 68.

ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Μοναστήρια

Δ. ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Τα Μοναστήρια τῆς Ηπείρου, Τομ. Α', Αθήνα 1996.

ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Ζωγράφοι

Δ. ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Οἱ λαϊκοὶ ζωγράφοι τῆς Ηπείρου καὶ ἡ Ηπειρωτο - Θηβαϊκὴ Σχολὴ Ἀγιογραφίας, *Ἐκ Χιονάδων* 3 (2000), 7 - 11.

ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Χιοναδίτες

Δ. ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Οἱ Χιοναδίτες ἀγιογράφοι Κωνσταντίνος καὶ Μιχαὴλ τοῦ Μιχαὴλ καὶ Ἰωάννης, ζωγράφοι τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Γκοντοβάσδας, *Ἐκ Χιονάδων* 3 (2000), 11 - 14.

ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Σιάτιστα

Α. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Ή Σιάτιστα από τῆς εἰσβολῆς τῶν Τούρκων καὶ ἐντεύθεν, *ΗΔΜ* (1934), 157 - 162.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, Επισκοπικοί ναοί

Φ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, Επισκοπικοί ναοί της μέσης βυζαντινῆς περιόδου. Το παράδειγμα της Μακεδονίας, Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2006.

ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ - ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ, Βόιον

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ, Βόιον - Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία, Θεσσαλονίκη 1999.

ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ, Ζωγράφοι

Α. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ, Ζωγράφοι από τον Γράμμο στην Ήπειρο του 17^{ου} αἰῶνα. Στοιχεία από τις επιγραφές των έργων τους, Σε: Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ- Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Αφιέρωμα Μίλτος Γαρίδης (1926 - 1996)*, Τομ. Α΄, Ιωάννινα 2003, 291 - 307.

ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Χιοναδίτες.

Κ. ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Χιοναδίτες ζωγράφοι στην περιοχή του Βοΐου νομού Κοζάνης (β΄ μισό 18ου - αρχές 19ου αι.), *Εικοστό Όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων (Αθήνα, 16 - 18 Μαΐου 2008)*, Αθήνα 2008, 49 - 50.

ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Ζωγραφικός Διάκοσμος

Κ. ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Μητροπολιτικού ναού του Αγίου Νικολάου Κοζάνης (1730), *Εικοστό Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων (Αθήνα, 15 - 17 Μαΐου 2009)*, Αθήνα 2009, 64 - 65.

ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Αναφορά

Κ. ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Μια πρώτη αναφορά στην άγνωστη αρχική φάση τοιχογράφησης του ναού του Αγίου Αχιλλείου στον Πεντάλοφο Βοΐου, *Ελιμειακά* 60 - 61 (2008), 98 - 103.

ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Τοιχογράφηση

Κ. ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Η άγνωστη πρώτη φάση τοιχογράφησης στο ναό του Αγίου Αχιλλείου στο Πεντάλοφο Βοΐου. Έργο των Ζωγράφων Νικολάου και Θεοδώρου από τα Ιωάννινα (1745), *Τριακοστό Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περίληψη Ανακοινώσεων (Αθήνα, 14 -16 Μαΐου 2010)*, Αθήνα 2010, 49 - 50.

ΚΑΤΣΙΚΗΣ - ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ, Μοναστήρια Σισανίου

Κ. ΚΑΤΣΙΚΗΣ- Ξ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ, Μοναστήρια της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης. Αρχιτεκτονική και ζωγραφική, Σε: Μ. ΤΖΙΑΤΖΗ – ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ - Γ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ (επιμ.), *Ζ΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, (Κομοτηνή, 20 - 23 Σεπτεμβρίου*

2007), Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης - Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας, Κομοτηνή 2011, 191 - 213.

ΚΑΤΣΙΚΗ - ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ, ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΤΣΙΟΥΜΗ, Ανασκαφή

Ξ. ΚΑΤΣΙΚΗ- ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ- ΧΡ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ– ΤΣΙΟΥΜΗ, Η ανασκαφή στο Βυζαντινό Σισάνι. Το έργο του Σωτήρη Κίσσα, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 12 (1998), 517 - 525.

ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ανασκαφαί

Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Άνασκαφαί καί ἔρευναι ἐν τῇ Ἄνω Μακεδονίᾳ, *Αρχαιολογική Ἐφημερίς* (1932), 90 - 133.

ΚΙΣΣΑΣ, Εκκλησίες Σιάτιστας

Σ. ΚΙΣΣΑΣ, Οι εκκλησίες στη Σιάτιστα Σε: Δ. ΚΑΨΑΛΑΣ (επιμ.), *Η Σιάτιστα μπροστά στο 2000. Προβλήματα και Προοπτικές (1^ο Αναπτυξιακό Συνέδριο Δήμου Σιάτιστας, 19 – 21 Αυγούστου)* Σιάτιστα 1994, 39 - 42.

ΚΛΕΟΜΒΡΟΤΟΣ, Κόπος

Ι. Γ. ΚΛΕΟΜΒΡΟΤΟΣ, Ὁ κόπος μου εἰς τὴν Μακεδονία: 1945 - 1958, Αθήνα 1959.

ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Συμβολαί

Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Συμβολαί εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίᾳ τῆς Ἀχρίδος, Αθήνα 1967.

ΚΟΝΤΑΛΕΚΑ - ΜΟΥΡΤΟΣ, Αρχιτεκτονική

Ε. ΚΟΝΤΑΛΕΚΑ- Ι. ΜΟΥΡΤΟΣ, Η αρχιτεκτονική της Σιάτιστας (17^{ος} - 19^{ος} αι), Θεσσαλονίκη 2005.

ΚΟΝΤΟΡΑΝΑΓΟΥ, The Christian monuments

Κ. ΚΟΝΤΟΡΑΝΑΓΟΥ, The Christian monuments of Epirus in the 17th and 18th century: Creating the artistic, social and economic profile, In: CH. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (ed.) *Epirus Revisited, New Perception of its History and Material Culture, 23rd International Congress of Byzantine Studies, (Belgrade, 22 - 23 August 2016)*, [Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization 16], Turnhout - Belgium 2020, 185 - 202.

ΚΟΝΤΟΠΑΝΑΓΟΥ, Νεγάδες

Κ. ΚΟΝΤΟΠΑΝΑΓΟΥ Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Νεγάδων στὴν Ἡπειρο (1795) καὶ τὸ ἔργο τῶν Καπεσοβιτῶν ζωγράφων Ἰωάννου καὶ Αναστασίου Αναγνώστη, Διδ. Διατριβή, Ἰωάννινα 2010.

ΚΟΥΓΙΑ, Εκπαίδευση

Λ. Μ. ΚΟΥΓΙΑ, Η εκπαίδευση στὴν Γεράνεια. Σε: Α. Χ. ΜΕΓΑΣ (επιμ.), *Σιατιστέων Μνήμη Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης γιὰ τὰ ἐξήντα χρόνια τῆς δράσης τοῦ*, Θεσσαλονίκη 1972, Α157 - Α158.

ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΣ, Ονομασίες

Α. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΣ, Ονομασίες τῶν χωριῶν καὶ πόλεων τοῦ νομοῦ Κοζάνης, *Ελιμειακά* 46 (2001), 3 - 26.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο της Ηπείρου, Αθήνα 2001.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Καπεσοβίτες ζωγράφοι

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Καπεσοβίτες ζωγράφοι, Σε: Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής στη Μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη, Πρακτικά Επιστημονικού Διημέρου (28 – 29 Μαΐου 1999)*, Τομ. 2, Αθήνα 2002, 231 - 252.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Χορηγία

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Χορηγία και Τέχνη στην Ήπειρο, την Περίοδο της Ύστερης Τουρκοκρατίας, *ΔΧΑΕ 20* (1998), 409 - 416.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ή ΤΕΓΟΥ- ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, Σιγίλλια

Ε. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ή ΤΕΓΟΥ - ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, Τα σχετικά με την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας σιγίλλια του Βασιλείου Β΄, Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1988.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ή ΤΕΓΟΥ- ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, Αρχιεπισκοπή

Ε. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ή ΤΕΓΟΥ- ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, Η Αρχιεπισκοπή Πρώτης Ιουστινιανής: Συμβολή στη διερεύνηση του προβλήματος, Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003.

ΛΑΪΟΣ, Εμπορικοί οίκοι

Γ. ΛΑΪΟΣ, Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1982.

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τοιχογραφικός διάκοσμος

Γ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Ιεράς Μονής Αγίου Δημητρίου Βλάστης Κοζάνης (1774). Έργο του ζωγράφου Κωνσταντίνου. Συμβολή στη μεταβυζαντινή ζωγραφική του 18^{ου} αιώνα, Διπ. Εργασία, Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2015.

LBG

Lexikon zur byzantinischen Gräzität, In: E. TRAPP et al. (ed.), Vol. II Vienna, 2003.

ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Καθολικό Αγίας Τριάδας

Ρ. ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Το καθολικό τῆς Μονῆς τῆς Ἀγίας Τριάδας στοῦ Ζουπάνι, *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση 1453- 1850*, Τομ. 1, Αθήνα 1979, 67- 82.

ΜΑΚΡΗΣ, Μονή Μεταμορφώσεως

Δ. ΜΑΚΡΗΣ, Ἡ ἱερά μονή Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος Δρυβούνου Βοΐου- Κοζάνης, Κοζάνη 1969.

ΜΑΚΡΗΣ, Αγία Παρασκευή

Δ. ΜΑΚΡΗΣ, Ἡ Ἁγία Παρασκευή Πελεκάνου, ἓνα μοναστήρι γεμάτο μνήμες καὶ θησαυρούς, *MZ 88* (Σεπτέμβριος 1973), 36 - 40.

ΜΑΚΡΗΣ, Αγιογράφοι

Δ. ΜΑΚΡΗΣ, Ἀγιογράφοι ἀπὸ τὴν Ἐράτυρα, *MZ 126* (Νοέμβριος 1976), 26 - 31.

- ΜΑΚΡΗΣ, Ηπειρώτες
Δ. ΜΑΚΡΗΣ, Ηπειρώτες Αγιογράφοι στη Μακεδονία, *Βοϊακή Ζωή* 51 (1981), 10 - 11.
- ΜΑΚΡΗ, Ανεκτίμητος πλούτος
Δ. ΜΑΚΡΗ, Ὁ ἀνεκτίμητος πλοῦτος τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸν Βυθὸ τῆς Κοζάνης, *MZ* 90 (1973), 40 - 41.
- ΜΑΚΡΗΣ, Ιστορική επιγραφή
Δ. ΜΑΚΡΗΣ, Μια ἱστορική ἐπιγραφή γιὰ ἕναν ἄγνωστο διδάσκαλο τοῦ γένους, ὁ μοναχὸς Ἰωάνης στὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ταξιαρχῶν Σιατίστης, *MZ* 82 (Μάρτιος 1973), 28 - 30.
- ΜΑΚΡΗ, Προφήτη Ἡλία Ζίτσα
Ε. ΜΑΚΡΗ, Τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτη Ἡλία στὴ Ζίτσα τῆς Ἠπείρου, *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση, 1453- 1850*, Τομ. 2, Αθήνα 1982, 87 - 98.
- ΜΑΚΡΗΣ, Χιοναδίτες
Κ. ΜΑΚΡΗΣ, Χιοναδίτες Ζωγράφοι - 65 λαϊκοὶ ζωγράφοι ἀπὸ τὸ χωριὸ Χιονάδες τῆς Ἠπείρου, Αθήνα 1981.
- ΜΑΚΡΗΣ, Λαϊκὴ τέχνη
Κ. ΜΑΚΡΗΣ, Ἡ λαϊκὴ τέχνη τοῦ Πηλίου, Αθήνα 1976
- ΜΑΚΡΗΣ, Φυλές
Κ. ΜΑΚΡΗΣ, Οἱ «φυλές» τῶν Χιονάδων καὶ ἡ ἠπειρωτικὴ χειροτεχνικὴ ζωγραφικὴ, *Ἄρμολοί* 4 - 5 (1977), 40 - 45.
- ΜΑΚΡΗΣ, Τοιχογραφίες
Κ. ΜΑΚΡΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τῶν σπιτιῶν τῆς Εράτουρας- Σέλιτσας, Θεσσαλονίκη, 1986.
- ΜΑΚΡΗΣ, Εθιμικὴ ζωὴ
Κ. Ν. ΜΑΚΡΗΣ, Ἐθιμικὴ οἰκογενειακὴ ζωὴ κοινότητος Σισανίου - Βοΐου Ν. Κοζάνης, Ἐκδόσεις Νικόδημος, Αθήνα 1974.
- ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ζωγράφοι
Γ. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ζωγράφοι ἀπὸ τὰ Καστανοχώρια. Οἱ ἐπιγραφές τῶν γνωστῶν ἔργων τους (1730 - 1856), Διπ. Ἔργασία, Ἰωάννινα 2003.
- ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπανεξέταση
Γ. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπανεξέταση τῶν ἐπιγραφῶν τῶν Καπεσοβιτῶν Ζωγράφων, *HX* 37 (2003), 299 - 317
- ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Μαρτυρίες
Γ. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπιγραφικὲς καὶ ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὰ Καστανοχώρια (1587 - 1699), *HX* 35 (2001), 99-196.
- ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Τζουμέρκα

Γ. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Τζουμέρκα και Καστανοχώρια από τον 17^ο - 18^ο αιώνα, *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 12 (2011), 144 - 151

ΜΕΓΑΣ, Αρχείο

Α. Χ. ΜΕΓΑΣ, Το αρχείο των οικογενειών Ζουπάν – Μωραΐτη - Περικλέους της Μανουσείου Δημόσιας Βιβλιοθήκης Σιατίστης Σε: Α. Χ. ΜΕΓΑΣ (επιμ.), *Σιατιστέων Μνήμη Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης για τα εξήντα χρόνια της δράσης του*, Θεσσαλονίκη 1972, Α90 - Α129.

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΥ, Μοναί

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΥ, Αί μοναί τῆς Ἱερᾶς Μητρόπολεως Σισανίου καὶ Σιατίστης, *ΗΔΜ* (1961), 99- 103.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή

Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή στη μορφολογία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς. Λεύκωμα Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, Θεσσαλονίκη 1977.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αρχοντικά

Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τὰ ἀρχοντικά τῆς Σιατίστης, Θεσσαλονίκη 1964.

ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, Μοναστήρι

Α. ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, Το Μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου, Ζηκοβίστης, (Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης). Προβλήματα και ερωτήματα σχετικά με την ίδρυση του, *Ελιμειακά* 8 (1984), 23 - 35.

ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, Όντρια

Α. Σ. ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, Τα Όντρια το Βουνό μας, Θεσσαλονίκη 1980.

ΜΠΕΛΛΟΣ, Παναγία Μικροκάστρου

Α. ΜΠΕΛΛΟΥ, Στην Παναγία Μικροκάστρου, Η Ιερά Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μικροκάστρου της Ιερᾶς Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης, Κοζάνη, 1986.

ΜΠΟΝΤΑ, Αρχοντικό

Κ. ΜΠΟΝΤΑ, Αρχοντικό Χατζηγιαννίδη - Νεραντζόπουλου. Ο κτίτωρ Ιωάννης και οι απόγονοί του - Τα ηρωελεγεία και οι μαΐστορες των, *Αλιάκμονος ροῦς* 2 (2018), Κοζάνη, 49 - 74.

ΜΠΟΝΤΑΣ, Ιωνάς

Γ. ΜΠΟΝΤΑΣ, Ιωνάς Μοναχός, Σε: Α. Χ. ΜΕΓΑΣ (επιμ.), *Σιατιστέων Μνήμη Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης για τα εξήντα χρόνια της δράσης του*, Θεσσαλονίκη 1972, Γ104.

ΜΠΟΝΤΑΣ, Πρόδρομοι

Γ. ΜΠΟΝΤΑΣ, Οι πρόδρομοι της ελληνικής δημοσιογραφίας, σιατιστινοί αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου και η πρώτη ελληνική εφημερίδα, Ανάτυπο από το περιοδικό *Ελιμειακά* 23 (1989), Θεσσαλονίκη 1989.

- ΜΠΟΥΡΑΣ, Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική
Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἰλωση (1453 - 1821), *Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα* 3 (1969), 164 - 172.
- ΜΥΛΩΝΑ, Παραστάσεις
Γ. Ν. ΜΥΛΩΝΑ, Παραστάσεις τοῦ Ἀριστοτέλη στὴ Νεοελληνικὴ Τέχνη, *Μακεδονικά* 28 (1992), 355 - 380.
- ΝΑΝΟΥ, Παναγία Γαλακτοφορούσα
Μ. ΝΑΝΟΥ, Ἡ Παναγία Γαλακτοφορούσα ἡ «Σπηλαιώτισσα» σε ἔργα Καπεσοβιτῶν Ζωγράφων, *ΔΧΑΕ* 33 (2012), 213 - 228.
- ΝΙΚΗΤΑ - ΣΚΑΡΤΑΔΟΥ, Γλύπτης
Β. ΝΙΚΗΤΑ - ΣΚΑΡΤΑΔΟΥ, Ὁ γλύπτης Μίλιος στὸν τόπο τοῦ, *Ἀρμολόγ* 4 - 5 (1977), 49 - 61.
- ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Τοιχογραφίες
Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Τοιχογραφίες τῆς Σιάτιστας, *ΜΗ* (1964), 33 - 37.
- ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα
Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἰλωση, Ἀθήνα 1957.
- ΟΜΗΡΟΣ
Homeri Ilias, M. West (ed.), Tom. I, Rhapsodiae I - XII, Stuttgart, Leipzig 1998.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Εκκλησιαστικὴ αρχιτεκτονικὴ
Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Εκδ. Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Ἀθήνα 2000.
- ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Ζώνη
Μ. ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Ζώνη Βοΐου. Μνημειακὴ τοπογραφία καὶ εἰκονογραφία τῆς περιοχῆς, *Το ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη* 8 (1994), Θεσσαλονίκη 1998, 37 - 46.
- ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Τοιχογραφίες
Μ. ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Οἱ Τοιχογραφίες τοῦ 17^{ου} αἰ. στους ναοὺς τῆς Καστοριάς. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, Ἀθήνα 2002.
- ΠΑΪΣΙΟΣ, Ἀγιογραφία
Γ. ΠΑΪΣΙΟΣ, Ἀγιογραφία καὶ ἀγιογράφοι Χιονάδων, ΗΕ, Ἰωάννινα 1960.
- ΠΑΪΣΙΟΣ, Ἐπιγραφαί
Γ. ΠΑΪΣΙΟΣ, Ἐπιγραφαὶ τινὲς καὶ ἐνθυμήσεις, *ΗΕ* 9 (1960), 570 - 572.
- ΠΑΜΠΑΣ, Διαθήκη
Θ. ΠΑΜΠΑΣ, Ἡ διαθήκη τοῦ Ἰωάννη Μανούση φον Ohabitza καὶ τὸ γενεαλογικὸ δέντρο τῆς οικογένειας Μανούση, *Εὐμειακά* 71 (2013), 204 - 231.
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κώδιξ

Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης, ιζ' - ιθ' αἰ., Θεσσαλονίκη, 1974.

ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, Παραστάσεις φιλοσόφων

Ι. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, Οι παραστάσεις των Φιλοσόφων στην Αγία Παρασκευή Σιάτιστας και στο Βατοπέδι, *Τριακοστό Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων (Αθήνα, 17- 19 Μαΐου 1993)*, Αθήνα 1993, 46 - 47.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ - ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, Μάστοροι

Β. Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ- Α.Π. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, Μάστοροι - Χτίστες από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας, Τομ. Α', Ιωάννινα 2008.

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Απεικονίσεις

Π. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Οι Απεικονίσεις του Αγίου Αχιλλείου στον Ελλαδικό χώρο και η Διάδοση της Τιμής του, *ΔΧΑΕ ΛΔ'* (2013), 179 - 190.

ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Χιονοαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ

Τ. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Ο Χιονοαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ στη Δυτική Μακεδονία, *ΗΗ* (1987), 181 - 192.

ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Κτητορικές επιγραφές

Τ. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Κτητορικές Επιγραφές Εκκλησιών και Μοναστηριών στο Νομό Κοζάνης, *ΜΖ* 182 (1981), 35 - 38.

ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Μοναστήρι Αγίας Τριάδας

Λ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΗΣ, Το Μοναστήρι της Αγίας Τριάδας στον Βυθό Κοζάνης, Θεσσαλονίκη, 1982.

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Ιερά Μονή

Π. Ν. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Η Ίερά Μονή τῆς Ἁγίας Τριάδος, Συνοπτική ἐξιστόρηση τῆς ἰδρύσεως. Ἡ σημερινή κατάσταση τῆς, *ΗΔΜ* (1933), 167 - 176.

ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Πρώιμες μαρτυρίες

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Πρώιμες ιστορικές μαρτυρίες για την Κοζάνη, τη Σιάτιστα και άλλες κοινότητες της Δυτικής Μακεδονίας (1660), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 5 (1996), 101 - 137.

PECHAYERE, L' archevêché

Α. Ρ. PECHAYERE, L' archevêché d' Ochrida de 1394-1767, *Échos d'Orient* 35 (1936), 300 - 323.

ΠΕΤΚΟΣ, Ανασκαφή

Α. ΠΕΤΚΟΣ, Ανασκαφή μεσοβυζαντινού ναού στο Σισάνι Κοζάνης. Νέα στοιχεία για την Επισκοπή Σισανίου, *Μακεδονικά* 32 (1999 - 2000), Θεσσαλονίκη 2001, 313- 322.

ΠΕΤΚΟΣ, Συντήρηση Τοιχογραφιών

Α. ΠΕΤΚΟΣ, Συντήρηση τοιχογραφιών και τέμπλου Αγίας Παρασκευής Σιάτιστας, Υπουργείο Πολιτισμού - 11^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Βέροια 2009.

ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Έλληνες

Φ. ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Έλληνες ζωγράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 1979.

ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ, vol.3

FR. ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ, Voyage de la Grece, Vol.2, Paris, 1826 - 1827.

ΠΟΛΙΤΗΣ, Συνοπτική Αναγραφή

Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Συνοπτική αναγραφή χειρογράφων ελληνικών συλλογών, Θεσσαλονίκη 1976.

ΠΟΛΥΒΙΟΣ, Μονή Αγίου Γεωργίου

Μ. ΠΟΛΥΒΙΟΣ, Η Μονή του Αγίου Γεωργίου στο Έπταχώρι (Μπουρμπουτσικό) Βοΐου-Γράμμου, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, 1453- 1850*, Τομ. 2, Αθήνα 1982, 35- 46.

ΠΟΡΤΕΛΑΝΟΣ, Αγία Παρασκευή

Α. ΠΟΡΤΕΛΑΝΟΣ, Αγία Παρασκευής Σιάτιστας, Αναστήλωση- Συντήρηση- Προστασία Μνημείων και Συνόλων, *Τεχνική περιοδική έκδοση Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών*, τομ. Α΄, Αθήνα 1984, 77- 100.

ΠΡΟΒΑΤΑΚΗ, Αρχαίοι Έλληνες

Θ. Χ. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗ, Οι Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εικονογραφία, *Δάφνη*, Χίος 2003, 7- 28.

ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Εικόνες

Γ. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Εικόνες της Αποκαλύψεως του Θεόδωρου Πουλάκη και τα Φλαμανδικά τους πρότυπα, Σε: Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ - Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Αφιέρωμα Μίλτος Γαρίδη (1926 - 1996)*, Τομ. Β΄, Ιωάννινα 2003, 608 - 622.

ΡΗΟΥ, Byzantinische Epigramme

Α. ΡΗΟΥ, Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2009.

ΡΙΖΑΚΗΣ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Επιγραφές

Θ. ΡΙΖΑΚΗΣ. - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Επιγραφές άνω Μακεδονίας: (Ελίμεια, Έορδαία, Νότια Λυγκηστία), Τομ. Α΄ - Κατάλογος επιγραφών, Αθήνα 1985.

ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ, Αστική ενδυμασία

Ε. ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ, Αστική ενδυμασία της Κύπρου: κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα, Κύπρος 1996.

ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΣΙΚΗ, Μεταβυζαντινά Κωδωνοστάσια

Ξ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΤΣΙΚΗ, Μεταβυζαντινά Κωδωνοστάσια στη Μακεδονία, *Εικοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και*

Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων (Αθήνα, 12 - 14 Μαΐου 2000), Αθήνα 2000, 73.

ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΣΙΚΗ, Αρχιτεκτονική

Ξ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΤΣΙΚΗ, Η αρχιτεκτονική των Καθολικών στα μοναστήρια της Δυτικής Μακεδονίας, *Εικοστό πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων (Αθήνα, 13 - 15 Μαΐου 2005), Αθήνα 2005, 116 - 117.*

ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΣΙΚΗ, Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική

Ξ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΤΣΙΚΗ, Μεταβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο νομό Γρεβενών. Συμβολή στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική στη Δυτική Μακεδονία από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα, Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2011.

ΣΑΡΑΝΤΗΣ, Χωριά Βοΐου

Θ. ΣΑΡΑΝΤΗΣ, Τὰ χωριά τοῦ Βοΐου κατὰ τὸ 1797 κατὰ τὸν Κώδικα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σισανίου, *ΗΔΜ 2 (1961), 241 - 246.*

ΣΙΝΑΝΗΣ, Γράμμος

Α. ΣΙΝΑΝΗΣ, Ο Γράμμος και τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας, Αθήνα 2010.

ΣΙΣΙΟΣ, Θεόδωρος Πουλάκης

Ι. ΣΙΣΙΟΣ, Ο Θεόδωρος Πουλάκης και οι σχέσεις του καλλιτεχνικού περιβάλλοντος της Καστοριάς με τα Ιόνια νησιά Σε: *Πρακτικά του Στ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, (Ζάκυνθος, 23 - 24 Σεπτεμβρίου 1997), Τομ. Δ', Αθήνα 2004, 455 - 469*

ΣΙΩΚΗΣ, Εκπαίδευση

Ν. ΣΙΩΚΗΣ, Η εκπαίδευση στην Επαρχία Ανασελίτσας περί το 1875: εθνολογικές και κοινωνικές προεκτάσεις, *Αλιάκμονος ροῦς 2 (2018) Κοζάνη, 193 - 208.*

ΣΚΑΒΑΡΑ, Έργο λινοτοπιτών

Μ. ΣΚΑΒΑΡΑ Το έργο των λινοτοπιτών ζωγράφων Μιχαήλ και Κωνσταντίνου στην επισκοπή Δρυϊνουπόλεως Βορείου Ηπείρου: συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής του 17ου αιώνα, Ιωάννινα 2011.

ΣΝΕΓΑΡΟΒ, Istorija

Ι. ΣΝΕΓΑΡΟΒ, Istorija na Ohridskata Archiepiskopija – Patriarsija, ot' nadaneto i nod' Turcit' do neinoto unistrozenie (1394 - 1767), Tom.2, Sofija 1932.

ΣΠΑΝΟΣ, Επισκοπή

Β. Κ. ΣΠΑΝΟΣ, Η επισκοπή Σισανίου και οι οικισμοί της στη πρόθεση 421 της Ι. Μ. Μεγάλου Μετεώρου (1592/93 - 19^ο αιώνας) Σε: *Πρακτικά ΚΒ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου. Μνήμη Αποστόλου Ε. Βακαλόπουλου (Θεσσαλονίκη, 25 - 27, Μαΐου 2001), Θεσσαλονίκη 2002, 45 - 65.*

ΣΠΥΡΟΥΔΗ, Σιατιστινοί αδελφοί

Π. ΣΠΥΡΟΥΔΗ, Οι Σιατιστινοί αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου ως εκδότες των πρώτων σερβικών εφημερίδων (Serbskija Novini), Σε: Ζ. ΣΤΕΦΟΥ – Β. ΣΙΑΣΙΟΥ (επιμ.), *Η Δυτική*

Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδονικούς απόδημους στις Βαλκανικές χώρες (15^{ος} αιώνας έως το 1912), [Σιάτιστα, 30 - 31 Μαρτίου - 1 Απριλίου 2001], Σιάτιστα 2003, 23 - 28.

ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, Donor Inscriptions

ΧΗ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, *The Sixteenth Century Donor Inscriptions in the Monastery of the Dormition of the Virgin (Theotokos Molybdoskepastos). The Legend of the Emperor Constantine IV as Founder of the Monasteries in Epirus*, Wiesbaden 2013.

ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, Βύλιζα

ΧΡ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, Η κτητορική επιγραφή του καθολικού της Μονής Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Βύλιζας στο Ματσούκι Τζουμέρκων Σε: Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ - Η. Χ. ΝΕΣΣΕΡΗΣ (επιμ.), *Η Ιερά Μονή Βύλιζας στον τόπο και στον χρόνο. Πρακτικά συνεδρίου*, Ιωάννινα 2014, 85 - 98.

ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ – ΦΩΤΙΑΔΟΥ, Μονή Αγίου Αθανασίου

Α. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΦΩΤΙΑΔΟΥ, *Τò Καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στήν Ἐράτुरα (Σέλιτζα), Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετὰ τῆν Ἄλωση*, Τομ. 2 Αθήνα 1982, 21 – 34.

TIB 1

J. KODER- F. HILD, *Hellas und Thessalia TIB 1*, Wien 1976.

ΤΑΡΝΑΡΑΣ, Ζουμπανιότικη γλώσσα

Α. ΤΑΡΝΑΡΑΣ, *Η Ζουμπανιότικη γλώσσα και τα κουδαρίτικα: καταγραφή του τοπικού ιδιώματος του Πενταλόφου Βοΐου, της γύρω περιοχής και της συνθηματικής γλώσσας των μαστόρων της πέτρας*, Κοζάνη 2004.

ΤΕΜΠΕΛΗΣ, Διδασκαλάκια

Η. ΤΕΜΠΕΛΗΣ, «Διδασκαλάκια, ὅσα εὐγενίζουσι»: Η αντιπαράθεση του Αθανασίου Ψαλίδα με τον Σιατιστινό λόγιο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, *Αλιάκμονος ροῦς 1* (2017), Κοζάνη, 53 - 71.

ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ, Η θεσσαλική κοινωνία

Γ. ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ, *Η θεσσαλική κοινωνία, 12^{ος} – 15^{ος} αι., Ιστορικές παράμετροι της σύνθεσης και κατανομής του πληθυσμού*, Διδ. Διατριβή, Ιωάννινα 2013.

ΤΖΑΚΟΥ, Μονή Ἄβελ

Α. ΤΖΑΚΟΥ, *Τò Καθολικό τῆς Μονῆς Ἄβελ στή Βήσσανη Πωγωνίου, Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετὰ τῆν Ἄλωση 1453- 1850*, Τομ. 2, Αθήνα 1979, 57 - 64.

ΤΟΥΜΠΑΛΙΔΗΣ, Σημειώματα

Μ. Ε. ΤΟΥΜΠΑΛΙΔΗΣ, *Σημειώματα περὶ τῆς Μητροπόλεως Σισανίου*, ΕΑ 20 (1987), 331 - 332.

ΤΟΥΜΠΑΛΙΔΗΣ, Σημειώματα Σισανίου

Μ. Ε. ΤΟΥΜΠΑΛΙΔΗΣ, *Σημειώματα περὶ τῆς Μητροπόλεως Σισανίου*, ΕΑ 23 (1988), 148 - 151, 195 - 197, 252 - 253, 298 - 300.

ΤΟΥΡΤΑ, Εικόνες

Α. ΤΟΥΡΤΑ, Εικόνες ζωγράφων από το Λινοτόπι (16^{ος} - 17^{ος} αιώνες). Νέα στοιχεία και διαπιστώσεις για τη δραστηριότητα τους, ΔΧΑΕ 22 (2001), 341- 355.

ΤΟΥΡΤΑ, Ναοί

Α. ΤΟΥΡΤΑ, Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι, Εκδόσεις Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1991.

ΤΣΑΜΙΣΗΣ, Καστοριά

Π. ΤΣΑΜΙΣΗΣ, Ή Καστοριά και τὰ μνημεία τῆς, Αθήνα 1959.

ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Καλλιτεχνικά εργαστήρια

Θ. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Τα καλλιτεχνικά εργαστήρια από την περιοχή του Γράμμου κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 2013.

ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Έργο

Θ. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Το έργο του ζωγράφου Νικόλαου από το Λινοτόπι στο Καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως Δρυοβούνου, Μετ. Εργασία, Θεσσαλονίκη 2005.

ΤΣΑΝΑΣΙΔΗΣ, Λαϊκή ζωγραφική

Χ. ΤΣΑΝΑΣΙΔΗΣ, Η λαϊκή ζωγραφική στη Σιάτιστα. Από τον ζωγραφικό διάκοσμο των αρχοντικών (18^{ος} - 19^{ος} αι.) στην σύγχρονη προσωπική λαϊκή ζωγραφική του Κωνσταντίνου Τσανασίδη, Αθήνα 2017.

ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Επταχώρι

Δ. ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Τὸ Ἑπταχώρι, χίλια χρόνια στις ἐθνικὲς ἐπάλξεις, ιστορικὴ ἀναζήτηση στὸ χωριὸ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1979.

ΤΣΙΟΥΜΗ, Τοιχογραφίες

Χ. ΤΣΙΟΥΜΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Σπήλιου - Ἁγίου Ἡλίας- Δαμασκηνιάς Βοΐου Σε: *Χρονικά Μακεδονικῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Αδελφότητος, 1871- 1979*, Τομ Α΄, Θεσσαλονίκη 1979, 191 - 212.

ΤΣΙΡΟΣ, Βλάστη

Ζ. ΤΣΙΡΟΣ, Η Βλάστη (τ. Μπλάτσι), Θεσσαλονίκη 1964.

ΤΣΟΥΠΗ, Ηπειρώτικα λιθόγλυπτα

Μ. ΤΣΟΥΠΗ, Ηπειρώτικα Λιθόγλυπτα, Τέχνη και Κοινωνία. Ανιχνεύοντας το Ζαγόρι, Ιωάννινα 2006.

ΤΣΟΤΣΟΣ, Ιστορική γεωγραφία

Γ. ΤΣΟΤΣΟΣ, Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας: Το οικιστικό δίκτυο 14^{ος} - 17^{ος} αιώνες, Θεσσαλονίκη 2010.

ΤΣΟΤΣΟΣ, Οικιστικό δίκτυο

Γ. ΤΣΟΤΣΟΣ, Το οικιστικό δίκτυο των περιοχών Καστοριάς - Βοΐου το 1530 Σε: Χ. ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ - Κ. ΝΤΙΝΑΣ - Δ. ΜΥΛΩΝΑΣ - Δ. ΣΚΡΕΓΚΑΣ (επιμ.), *Κοζάνη 600 χρόνια ιστορίας*,

γένεσης και ανάπτυξης μιας μακεδονικής μητρόπολης. Πρακτικά Β' Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας (Κοζάνη, 27 - 30 Σεπτεμβρίου 2012), Κοζάνη 2014, 49 - 52.

ΤΣΟΤΣΟΣ, Πληροφορίες

Γ. ΤΣΟΤΣΟΣ, Πληροφορίες για τους οικισμούς και το οδικό δίκτυο της περιοχής της Σιάτιστας από τα γεωγραφικά κείμενα περιόδου τουρκοκρατίας Σε: Ζ. ΣΤΕΦΟΥ – Β. ΣΙΑΣΙΟΥ (επιμ.), *Η Δυτική Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδονικούς απόδημους στις Βαλκανικές χώρες (15^{ος} αιώνας έως το 1912)*, [Σιάτιστα, 30 - 31 Μαρτίου – 1 Απριλίου 2001], Σιάτιστα 2003, 259 - 306.

ΤΣΟΥΡΚΑΣ, Σισάνιον

Κ. ΤΣΟΥΡΚΑΣ, Σισάνιον. Ένα άγνωστο έθνικό καταφύγιο και οχυρό, ΜΖ 21 (1968), 24 - 34.

ΤΣΟΥΡΚΑΣ, Μοναστήρι

Κ. ΤΣΟΥΡΚΑΣ, Τò Μοναστήρι τῆς Ἁγ-Σωτήρας Δρυοβούνου, ΜΖ 40 (1969), 26 - 27.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Βυζαντινή Υμνογραφία

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Η Βυζαντινή Υμνογραφία και Ποίηση, τομ. Β', Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1993.

ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, Επαρχία Καστοριάς

ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, Περί τῶν ἐν τῇ ἐπαρχία Καστοριάς ἱερῶν μονῶν ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Διδυμοτείχου Φιλαρέτου, ΕΑ (1900), 316 - 320.

ΦΛΩΡΑΚΗΣ, Λαϊκή λιθογλυπτική

Α. ΦΛΩΡΑΚΗΣ, Ἡ λαϊκή λιθογλυπτική τῆς Τήλου, Αθήνα 1979.

ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία Σελίτσας

Ι. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία τῆς Σελίτσας (Ἐράτυρας). Ἀπὸ τοῦς ρωμαϊκοῦς χρόνους μέχρι τοῦ 1912 και ἐν μέρει μέχρι σήμερα, Αθήνα 1939.

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι, Τομ. 1

Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ- Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1453 - 1830), Τομ. 1, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1987.

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι, Τομ. 2

Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ- Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1453- 1700), Τομ. 2, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1997.

ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, Ιστορική εξέλιξη

Μ. Χ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την τουρκοκρατία. Ο κώδικας της αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας, Αθήνα 2000.

ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ, Επιγραφή Αγίων Αναργύρων

Ι. Π. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ, Η κτητορική επιγραφή του ναού των Αγίων Αναργύρων στα Σέρβια Κοζάνης, *Μακεδονικά* 38 (1999), 49 - 57.

ΨΗΜΜΕΝΟΣ, Τοπωνύμιον Σιάτιστα

Ν. ΨΗΜΜΕΝΟΣ, Το Τοπωνύμιον Σιάτιστα. Προσπάθεια Έτυμολογήσεως, Σε: Α. Χ. ΜΕΓΑΣ (επιμ.), *Σιατιστέων Μνήμη Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης για τα εξήντα χρόνια της δράσης του*, Θεσσαλονίκη 1972, Α60 - Α63.

ΩΠΑ, Ζητήματα

Κ. ΩΠΑ, Ζητήματα ιστορίας της Δυτικής Ανασελίτσας μέσα από τη μελέτη της οικίας (18^{ος} - αρχές 20^{ου} αι.) Η μετάβαση από την αγροτική στην αστική κατοικία, Σε: Χ. ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ- Β. ΔΙΑΦΑ - ΚΑΜΠΟΥΡΙΔΟΥ (επιμ.) *Η Κοζάνη και η περιοχή της από τους Βυζαντινούς στους νεότερους χρόνους. Πρακτικά Γ΄συνεδρίου τοπικής ιστορίας, (Κοζάνη, 7 - 9 Δεκεμβρίου 2018)*, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Κοζάνη 2019, 677 - 704.

Εισαγωγή

Ιστορικά και γεωγραφικά στοιχεία

Η Μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης σε όλη της την έκταση καταλαμβάνει το δυτικότερο τμήμα της Περιφερειακής ενότητας Κοζάνης, ανάμεσα στη δυτική Μακεδονία και την Ήπειρο. Στα σύνορά της συμπεριλαμβάνεται ένα μέρος δυτικά της περιφερειακής ενότητας Καστοριάς και το βορειοδυτικό τμήμα των Γρεβενών¹.

Κατά τη μακρά πορεία της υπαγόταν στη δικαιοδοσία και εποπτεία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος². Τα εκκλησιαστικά της όρια με τις συνεχείς αποσπάσεις και προσαρτήσεις³, όπως επίσης και η ονομασία της, συνεχώς μεταβάλλονταν. Το μεγαλύτερο μέρος της γεωγραφικής της έκτασης καλύπτει ο σημερινός Δήμος Βοΐου - παλαιά επαρχία Ανασελίτσας⁴. Η περιοχή αυτή εμφανίζεται ως επισκοπή, η οποία μέχρι τη μεταφορά της έδρας στη γειτονική ακμάζουσα πόλη της Σιάτιστας είχε ως έδρα το Σισάνι.

Η ιστορική εξέλιξη του Σισανίου δεν είναι εύκολο να σκιαγραφηθεί λόγω της έλλειψης αρχαιολογικών δεδομένων και των περιορισμένων ιστορικών πηγών. Τα μέχρι σήμερα γνωστά αρχαιολογικά δείγματα μαρτυρούν, ότι το Σισάνι ήταν μια ακμάζουσα αρχαία πόλη, χωρίς όμως να είναι γνωστό το όνομα της⁵. Ουσιώδες ζήτημα παραμένει η αναζήτηση της ακριβούς θέσης του αρχαίου Σισανίου ή Σισανιούπολης⁶, η οποία τοποθετείται από τους περισσότερους ερευνητές στον χώρο που εκτείνονται τα δύο μοναστήρια, του Αγίου Δημητρίου Βλάστης και της Παναγίας Σισανίου⁷. Στην εκκλησιαστική ιστορία, για να αναδειχθεί μια πόλη σε επισκοπή ή μητρόπολη, θα πρέπει ως λειτουργικό, λατρευτικό και εκκλησιαστικό κέντρο για ένα σύνολο οικισμών που υπάγονται στη δικαιοδοσία της, να διαθέτει ένα ναό, ο οποίος θα αποτελεί έδρα επισκόπου⁸.

¹ ΤΙΒ 1, 92, 109.

² Για την αρχιεπισκοπή Αχρίδος και την ιστορική εξέλιξη της, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ή ΤΕΓΟΥ - ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, Σιγίλλια, 17 κ. εξ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ή ΤΕΓΟΥ - ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, Αρχιεπισκοπή, 30 κ. εξ. ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ, Νομοκανονική Θεώρηση, 97 - 108.

³ Η μονή του Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου σήμερα υπάγεται στη Μητρόπολη Καστοριάς, ενώ αρχικά ανήκε στη Μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης. Αντίθετα, η μονή των Εισοδίων της Ζώνης και του Αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας που υπάγονταν ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα στη Μητρόπολη Καστοριάς, σήμερα ανήκουν εκκλησιαστικά στη Μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης. Για την υπαγωγή των οικισμών στις σημερινές μητροπόλεις Γρεβενών, Σερβίων - Κοζάνης, Σισανίου - Σιατίστης και Καστοριάς, βλ. ΣΠΑΝΟΣ, Επισκοπή, 59, 65.

⁴ Στον κατάλογο των χωριών που υπάγονται στην επαρχία Σισανίου το 1797, στις τελευταίες σελίδες του κώδικα αναγράφεται το χωριό Λαψίστι (Νεάπολη) ως *Καζαμπάς Ανασελίτζας*. Η Ανασελίτσα ή Άνω Σελίτσα είναι περιοχή που εκτείνεται δυτικά πέραν του Αλιάκμονα, βλ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 122.

⁵ Τα αρχαιολογικά δεδομένα που προέκυψαν από τις ανασκαφικές έρευνες, ανέδειξαν σποραδικά μαρμάρινα μέλη και επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων. ΡΙΖΑΚΗΣ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Επιγραφές, 176 - 179. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ- ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ, Βόιον, 236- 237.

⁶ ΜΑΚΡΗΣ, Εθιμική ζωή, 13 - 14. Όπου εκτίθενται οι απόψεις για την ονομασία Σισάνι. Από την αλβανική λέξη *sis*= *μαστός ή λόφος*, ή από την τούρκικη *sis*= *ομίχλη, καταχνιά, ύψωμα, φουσκωμα*.

⁷ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 100 - 104.

⁸ ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ, Θεσσαλική κοινωνία, 32. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, Επισκοπικοί ναοί, 122.

Χάρτης νομού Κοζάνης - Όρια Μητρόπολης.

Ο μνημειακός ναός που ανεσκάφη τα τελευταία χρόνια βορείως του Σισανίου δίπλα στον ναό της Παναγίας, τοποθετείται κατά τους αρχαιολόγους στον 11^ο ή 12^ο αιώνα⁹. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις τους, ήταν οικοδομημένος πάνω στα ερείπια πρωιμότερου κτίσματος του 5^{ου} - 6^{ου} αιώνα, ενώ από την τοιχοποιία και τις ζωγραφικές φάσεις προκύπτει, ότι μεγάλα τμήματά του υπέστησαν καταστροφές οφειλόμενες σε φυσικά αίτια και όχι σε αποτέλεσμα σταδιακής εγκατάλειψης. Μεταγενέστερα, - στις αρχές του 15^{ου} αιώνα - είναι ορατά ίχνη φωτιάς στο δάπεδο¹⁰. Η αναζήτηση των αιτιών της καταστροφής του ναού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς συνδέεται με την ιστορία της περιοχής. Ο επισκοπικός ναός θα πρέπει να λειτούργησε μέχρι και τον 14^ο αιώνα, δηλαδή μέχρι την περίοδο που η δυτική Μακεδονία κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς¹¹.

Ωστόσο στις πηγές δεν προκύπτει από πουθενά η παρουσία βυζαντινής πόλης Σισανίου, η οποία ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο θα αποτελούσε έδρα ομώνυμης επισκοπής και θα είχε ως καθεδρικό τον ανεσκαμμένο ναό. Αλλά και τα αρχαιολογικά τεκμήρια για βυζαντινή κατοίκηση, με εξαίρεση τον επισκοπικό ναό, είναι σχεδόν ανύπαρκτα. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η επισκοπή Σισανίου δεν αναφέρεται ούτε στο ιδρυτικό έγγραφο της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος επί Ιουστινιανού, ούτε στα σιγίλλια του Βασιλείου Β' (1018)¹². Ασφαλώς δεν μπορεί να αποκλειστεί η περίπτωση να σώζεται στις πηγές με άλλο όνομα¹³.

⁹ ΠΕΤΚΟΣ, Ανασκαφή, 313 - 322. ΚΑΤΣΙΚΗ - ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, Ανασκαφή, 270 - 272.

¹⁰ ΠΕΤΚΟΣ, Ανασκαφή, 313, 316 - 318.

¹¹ Η ακριβής χρονολογία κατάκτησης της δυτικής Μακεδονίας από τα οθωμανικά στρατεύματα δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένη. Από τους ιστορικούς που ασχολήθηκαν με το θέμα γίνεται αποδεκτό ότι αυτό συνέβη στα χρόνια της βασιλείας του Σουλτάνου Μουράτ Α' (1360 - 1389) και Βαγιαζήτ Α' (1389 - 1402). ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία της Μακεδονίας, 43 - 44.

¹² Δεν εμφανίζεται ούτε στο Διάταγμα του Αλεξίου Α' (1081 - 1118), στο οποίο φέρονται έξι νέες επισκοπές, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ή ΤΕΓΟΥ - ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, Σιγίλλια, 56 - 57. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Συμβολαί, 286 - 287. GELZER, Ungedruckte Bistümerverzeichnisse, 22 - 72. Δεν εμφανίζεται ούτε στους καταλόγους από τον

Οι περιορισμένες πληροφορίες για την ιστορία της βυζαντινής Σισανιούπολης έχουν ως συνακόλουθο οι αρχές ύπαρξης της πόλης, η ακμή και η παρακμή της να παραμένουν άγνωστες. Ωστόσο, οι περισσότεροι μελετητές τοποθετούν την ίδρυσή της κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, καθώς οι πηγές για την επισκοπή Σισανίου μέχρι τον 15^ο αιώνα δεν προσφέρουν καμία πληροφορία για την περιοχή.

Σύμφωνα με τον Α. Pèchayere, στα τέλη του 15^{ου} αιώνα την ευρύτερη περιοχή του Σισανίου ποιμαίνει ο επίσκοπος Καστοριάς, ο οποίος υπογράφει σε έγγραφο με ημερομηνία 24 Φεβρουαρίου 1481 ως «*Ίωσήφ, επίσκοπος Καστοριάς Μολεΐσκου και Ανασελίτζας*»¹⁴. Επομένως στα τέλη του 15^{ου} αιώνα η Ανασελίτσα, που αργότερα θα αποτελέσει την επισκοπή «*Σισανίου και Ανασελίτζου*», δεν υφίσταται ως αυτόνομη, καθώς διευθύνεται πνευματικά και είναι εξαρτώμενη από την πρωτόθρονη Καστοριάς.

Όμως, το γεγονός ότι τα ανασκαφικά στοιχεία – ο επισκοπικός ναός του 11^{ου} ή 12^{ου} αιώνα – με τα ιστορικά δεδομένα δεν ταυτίζονται, επιβάλλει να ερευνηθούν οι παλαιότερες απόψεις που ανήγαγαν την ίδρυση της επισκοπής μέχρι και στον 10^ο αιώνα.

Η επικρατέστερη, έως τώρα άποψη, ήταν του Ι. Snegarov. Βασιζόμενος στις γνωστές γραπτές μαρτυρίες τοποθέτησε την ίδρυση και ακμή της επισκοπής στον 16^ο αιώνα¹⁵. Η άποψη για την ίδρυση της επισκοπής κατά τον 10^ο αιώνα προήλθε από το χειρόγραφο 4407 (287) σε κώδικα της μονής Ιβήρων, όπου φέρεται μεταξύ των υπαγόμενων στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδος επαρχιών το «*ό σισανίου ήτοι συστιουπόλεως*»¹⁶. Όμως το χειρόγραφο είχε χρονολογηθεί λανθασμένα στον 10^ο αιώνα. Η αναχρονολόγησή του από τον Λ. Πολίτη στον 17^ο αιώνα οδήγησε στην κατάρριψη απόρριψη αυτής της θεωρίας¹⁷. Άποψη κοντινή στα ανασκαφικά δεδομένα εξέφρασε ο Η. Gelzer βασιζόμενος στον κώδικα 1382 που φυλασσόταν στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Αθηνών, πως η επισκοπή λειτουργούσε από τον 13^ο αιώνα¹⁸. Μολονότι δεν είναι γνωστή η τύχη του συγκεκριμένου κώδικα, η επισκοπή εμφανίζεται με τον τίτλο «*Σισανίου και Ανασελίτζου*».

Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα, αν υπάρχει αρχική σύσταση ή ανασύσταση της επισκοπής. Πάντως στα τέλη του 15^{ου} αιώνα (1481), η επισκοπή Σισανίου ως αυτόνομη δεν υφίσταται. Κατά τον Α. Πέτκο η υπαγωγή του Σισανίου στην Καστοριά το 1481 είναι ευεξήγητη· τα ανασκαφικά δεδομένα δείχνουν καταστροφή του επισκοπικού ναού στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, με αποτέλεσμα τον μαρασμό της εκκλησιαστικής επαρχίας και την εξάρτησή της από την κοντινή εύρωστη Καστοριά¹⁹.

12^ο έως 13^ο αιώνα με τις επισκοπές που ανήκουν στην Αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας (Αχρίδος), βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Η΄ ΤΕΓΟΥ - ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, Αρχιεπισκοπή, 124

13 Έχει ήδη προταθεί η ταύτιση της περιοχής με την ενορία Μώρου στο φερόμενο χρυσόβουλλο του Βασιλείου Β΄ το 1018 ως υπαγόμενη στην Καστοριά, όμως δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την ταύτιση αυτή, βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 10, υπ. 7, όπου παρατίθεται η σχετική με το θέμα συζήτηση.

14 PÈCHAYERE, L' archevêché, 311, 317.

15 SNEGAROV, Istorija, 175. ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ, Σισάνι, 46, υπ. 4.

16 ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, Συμβολαί, 438, 442, 445. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ή ΤΕΓΟΥ - ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, Αρχιεπισκοπή, 116 - 117, 122. GELZER, Der Patriarchat, 20.

17 Για τη χρονολόγηση του χειρογράφου και τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 10 - 11.

18 GELZER, Der Patriarchat, 19 - 21. Σύμφωνα με τον Δάρδα ο κώδικας που παρουσιάζει την ιεραρχία της επισκοπής, παρά την άποψη του Gelzer ότι συντάχθηκε πριν από το 1370, έχει συνταχθεί μετά το 1557. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 9. Η Καραγιάννη αναφέρεται στον κώδικα τοποθετώντας τον χρονικά στον 17^ο αιώνα. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, Επισκοπικοί ναοί, 145.

19 ΠΕΤΚΟΣ, Ανασκαφή, 321.

Από τα μέσα του 16^ο αιώνα και πλέον, οι σωζόμενες πηγές αναφέρουν ρητά το Σισάνι ως έδρα επισκοπής, η οποία φέρει το όνομα «Σισανίου» ή «Σισανίου και Ανασελίτζου»²⁰. Τον 17^ο αιώνα, στον κώδικα της μονής Ιβήρων, όπως και αργότερα στις αρχές του 18^{ου} αιώνα στον κώδικα των Ιεροσολύμων 487, μνημονεύεται ως «*ό σισανίου ήτοι Συστιουπόλεως*». Το 1721 σε τακρίριο του Αχρίδος Ιωάσαφ προς τον Σουλτάνο μνημονεύεται ως «*επισκοπή Ανασελίτζης*», η οποία προφανώς είναι η Σισανίου, αφού Σισάνιο και επισκοπή Ανασελίτζης φαίνονται συνήθως ενωμένες²¹.

Η προσθήκη της Ανασελίτζας στην ονομασία της επισκοπής θα μπορούσε ενδεχομένως, να είναι ενδεικτική της παρουσίας ενός επισκόπου, ο οποίος με κέντρο το Σισάνι θα είχε υπό την εποπτεία του την ευρύτερη περιοχή στην οποία θα υπάγονταν οι περιβάλλοντες οικισμοί. Επομένως η έδρα της επισκοπής δε σχετίζεται με μία συγκεκριμένη πόλη, αλλά αποτελεί εκκλησιαστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής²².

Σταθμός στην ιστορική πορεία της επαρχίας και μετέπειτα Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης αποτέλεσε η μακρόχρονη αρχιερατεία του Μητροπολίτη και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπου Αχρίδος Ζωσιμά²³. Ο Ζωσιμάς με καταγωγή από τη Σιάτιστα υπήρξε δυναμική προσωπικότητα με πολύπλευρη εκκλησιαστική, εκπαιδευτική και πολιτική δράση. Επόιμανε την επαρχία για εξήντα χρόνια (1686 - 1746). Μάλιστα ανήλθε δυο φορές στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Αχρίδος (1695 - 1699 και 1707 - 1709)²⁴.

Η πολυετής αρχιερατεία του Ζωσιμά ήταν φυσικό να αφήσει έντονα τα ίχνη της στην εκκλησιαστική ζωή της επαρχίας. Το επίμαχο ζήτημα της μεταφοράς της έδρας της επισκοπής από το Σισάνι στη Σιάτιστα δεν κατοχυρώνεται με κάποια γραπτή μαρτυρία, ούτε δηλώνεται σαφώς. Σύμφωνα όμως με τις πράξεις του κώδικα της μητρόπολης, γνωστού και ως «κώδικα Ζωσιμά»²⁵, φαίνεται ότι ξεκίνησε ως απλή διαμονή του ιδίου στην πατρίδα του, η οποία έγινε συνεχής μετά το διάστημα 1696 - 1700. Επομένως, η μεταφορά της έδρας στη Σιάτιστα, η οποία είχε ήδη καταστεί το κυριότερο και ασφαλέστερο αστικό κέντρο της

---

²⁰ Οι σχετικές γραπτές μαρτυρίες δεν αναφέρουν ιεράρχη Σισανίου πριν από τον Λαυρέντιο κατά το 1510, βλ. SNEGAROV, *Istorija*, 246. Για τον τίτλο της επαρχίας, βλ. GELZER, *Der Patriarchat*, 20, 30 - 31. ΔΑΡΔΑΣ, *Επισκοπή*, 12, 32.

²¹ GELZER, *Der Patriarchat*, 20, 30 - 31. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ή ΤΕΓΟΥ - ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ, *Αρχιεπισκοπή*, 119-120.

²² Η περίπτωση του Σισανίου δεν είναι μοναδική. Στον ελλαδικό χώρο εντοπίζονται έδρες επισκόπων που δεν σχετίζονται με πόλεις όπως, η επισκοπή Βαρδαριστών, η επισκοπή Βεσαίνης με έδρα το μικρό χωριό Αετολόφου Αετίας, η επισκοπή Λίτσας και Αγράφων με έδρα το χωριό Επισκοπή. Αντίστοιχη περίπτωση συναντάται σε έναν αριθμό σερβικών επισκοπών, οι οποίες είχαν ως έδρα μικρών εκτάσεων οικισμούς και όχι απαραίτητα πόλεις. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Επισκοπικοί ναοί*, 146 - 147, υπ. 410, 413. ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ, *Θεσσαλική κοινωνία*, 160- 161, 174- 176.

²³ Λεπτομέρειες για τη ζωή και δράση του, βλ. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Αρχιεπίσκοπος ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή*, 27 - 39.

²⁴ Διεξοδική ανάλυση της πρώτης και δεύτερης αρχιεπισκοπείας του Ζωσιμά, βλ. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Αρχιεπίσκοπος*, 19 - 43.

²⁵ Ο κώδικας περιέχει πράξεις νομοκανονικού περιεχομένου σχετικές με επίλυση κληρονομικών υποθέσεων, εμπορικές συμφωνίες, επικυρώσεις διαθηκών, υιοθεσίες, αφιερώματα, αντίγραφα ομολόγων κ.α. Σε αυτές ο Ζωσιμάς υπογράφει ως «Σισανίου», ως «πατριάρχης Αχριδών» και ως «πρόεδρος Σισανίου». Οι περισσότερες πράξεις έχουν συνταχθεί στη Σιάτιστα και παρέχουν αρκετά στοιχεία για την οικονομική ζωή και εξέλιξη της πόλης. Στον κώδικα περιλαμβάνονται ιδιόχειρες σημειώσεις του μητροπολίτη Νεόφυτου (1791 - 1811) και προσφέρεται μια σαφή εικόνα της ιστορίας της μητρόπολης με ακριβή σειρά των επισκόπων και μητροπολιτών για την αμέσως μετά το Ζωσιμά περίοδο. Το 1797 καταγράφει τις περιοχές που υπάγονταν στη δικαιοδοσία της επισκοπής, προσφέροντας μια πολύτιμη πηγή για τους οικισμούς, βλ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, *Κώδιξ*, 15 κ. εξ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Κώδιξ*, 12 κ.εξ.

περιοχής, οφείλεται σε αυτόν²⁶. Ο ακριβής χρόνος μεταφοράς της έδρας παραμένει απροσδιόριστος.

Παρά την οριστική πρόκριση της Σιάτιστας ως έδρας της επισκοπής, η επαρχία διατήρησε την επωνυμία «*επισκοπή Σισανίου*» ή «*Σισανίου και Ανασελίτζης*». Ο τίτλος «*Σισανίου και Σιατίστης*» χρησιμοποιείται για πρώτη φορά, όσο είναι γνωστό, από τον Νεόφυτο (1792 - 1811)²⁷ στην επικεφαλίδα της σημείωσης του κώδικα, όταν γράφει για τον εαυτό του: «*Νεόφυτος ὁ ἐλάχιστος Ἀρχιερεὺς Σισανίου καὶ Σιατίστης*». Όμως ο Νεόφυτος, όπως και οι διάδοχοί του, υπέγραφαν μόνο ως «*Σισανίου*»²⁸.

Μετά το 1767, όταν καταργήθηκε η Αρχιεπισκοπή Αχρίδος και όλες οι επαρχίες της περιήλθαν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, η επαρχία αναφέρεται ως «*Μητρόπολις Σισανίου*»²⁹. Η προσθήκη «*και Σιατίστης*» ήρθε ως αποτέλεσμα της μεταφοράς της έδρας από το Σισάνι στη Σιάτιστα, αρκετά όμως χρόνια μετά, καθώς ούτε ο Ζωσιμάς, ούτε ο Νικηφόρος (1746 - 1769) που τον διαδέχτηκε, χρησιμοποιούν τον νέο τίτλο. Μια μαρτυρία για την προσθήκη προέρχεται από σιγίλλιο του έτους 1782 του Οικουμενικού Πατριάρχου Γαβριήλ Γ', που αποστέίνεται προς τους μητροπολίτες Γρεβενών και Σισανίου - Σιατίστης³⁰. Επομένως, η προσθήκη είναι πλέον επίσημη, αφού περιλαμβάνεται σε έγγραφο του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Γεωγραφική - Οικιστική Προσέγγιση

Η πολιτισμική ανάπτυξη και ιστορική εξέλιξη της επισκοπής και μετέπειτα Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης καθορίζεται από την ιδιορρυθμία του χώρου στον οποίο αναπτύχθηκε. Δηλαδή, τα φυσικά σύνορά της περικλείονται από δυο βασικούς κάθετους άξονες ορεινών όγκων πάνω στους οποίους αναπτύχθηκαν οικισμοί, οι οποίοι εξαιτίας του διαφορετικού γεωγραφικού ανάγλυφου παρουσιάζουν σημαντικές οικιστικές διαφορές³¹.

Ο γεωγραφικός χώρος διαιρείται από τον ποταμό Αλιάκμονα σε δυο ανόμοιες περιφέρειες: τη βορειοανατολική, αριστερά του ποταμού που περιβάλλεται από τα όρη Βούρινο και Σινιάτσικο (2.111 μ.), με εύκαρπες κοιλάδες και μικρές πεδιάδες, και τη νοτιοδυτική, δεξιά του ποταμού που καλούνταν Ανασελίτζα, όπου δεσπόζει το όρος Βόιο

²⁶ ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος, 62. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 31 - 32.

²⁷ ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 53 - 61.

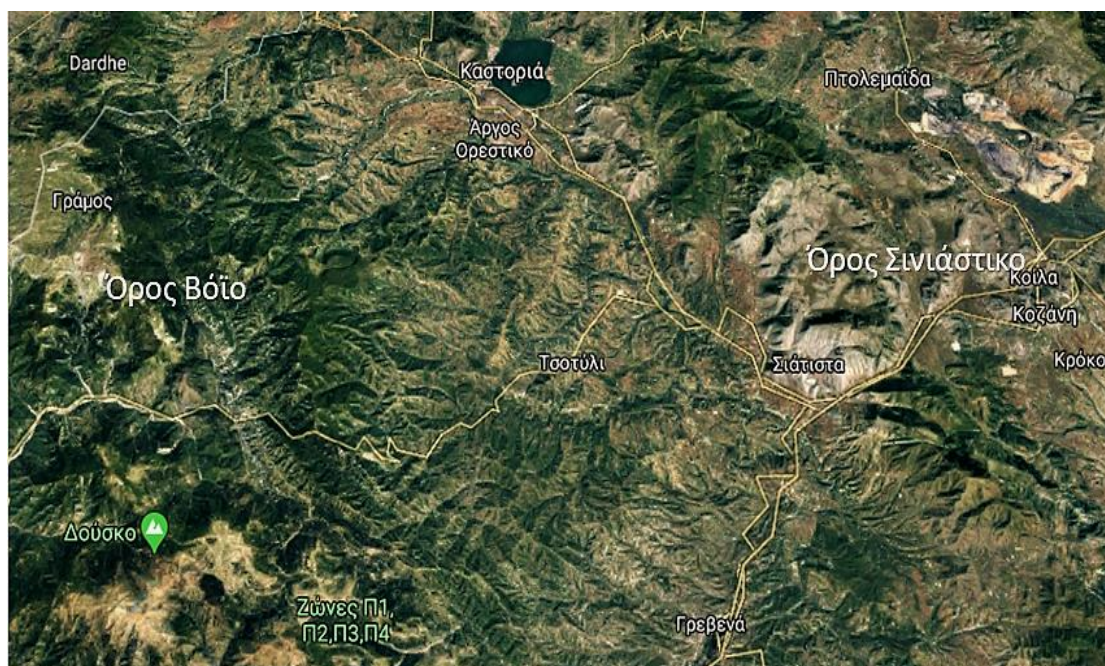
²⁸ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 80 - 81, 118. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κώδιξ, 136.

²⁹ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 117. Στο υπόμνημα της εκλογής του Ζωσιμά ως Αρχιεπισκόπου γνωστοποιείται, ότι η επαρχία Σισανίου είναι ήδη μητρόπολη το 1695, καθώς ο Ζωσιμάς δεν αναφέρεται ως επίσκοπος αλλά ως μητροπολίτης. Όμως, επίσημα η επαρχία ανάγεται σε μητρόπολη το 1797, μετά την προσάρτησή της στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Δεν αποκλείεται βέβαια και νωρίτερα η συνήθεια να θεωρούνται μητροπολίτες και οι επίσκοποι, να είχε επικρατήσει και στην επαρχία Σισανίου, ήδη από την αρχιερατεία του Ζωσιμά, ο οποίος φέρει τον τίτλο του μητροπολίτη. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 23 - 25, 28 - 29.

³⁰ ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 60, υπ. 176.

³¹ Οι οικισμοί που βρίσκονται κτισμένοι στο όρος Σινιάτσικο, παρά την κοινή πορεία σε ιστορία, έθιμα και παραδόσεις, έχουν διαφορετικό χρώμα και μέγεθος σε σχέση με το δυτικό τμήμα. Είναι λιγότεροι σε αριθμό, με σημαντική απόσταση μεταξύ τους και πολύ μεγαλύτεροι σε έκταση. Οι τοπικές ενότητες αυτού του τμήματος της μητρόπολης, αποτελούν στην ουσία κωμοπόλεις κτισμένες στις πλαγιές του βουνού, σε υψόμετρο από 750 μ. έως 1.200 μ., όπως η Σιάτιστα, η Εράτυρα, το Σισάνι και η Βλάστη. Αντίθετα στο δυτικό τμήμα, με εξαίρεση τον Πεντάλοφο, τη Νεάπολη και το Τσοτύλι, οι υπόλοιποι οικισμοί πέραν του Αλιάκμονα είναι μικροί.

(1.812 μ.) - βουνό της βόρειας Πίνδου³² -και αποτελείται από συμπλέγματα ορεινών όγκων³³.

Γεωφυσικός Χάρτης

Οι ιστορικές και οικονομικές συγκυρίες που οδήγησαν στην καταστροφή, την ερήμωση και σύμπτυξη των μικρών οικισμών της ευρύτερης περιοχής της μητρόπολης δε μπορούν να ερμηνευθούν ως μια απλή γεωγραφική μετακίνηση, καθώς τα φαινόμενα αυτά παρατηρούνται καθ'όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας έως και το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Για την ερήμωση οικισμών κατά τους πρώτους χρόνους της οθωμανικής κατάκτησης οι πληροφορίες δεν είναι επαρκείς. Αντίθετα, περισσότερα και καλύτερα τεκμηριωμένα στοιχεία εντοπίζονται στον 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα³⁴. Οι εκκλησιαστικές πηγές από τις μητροπόλεις και τις μονές είναι οι μοναδικές ιστορικές πηγές για την περίοδο πριν τον 19^ο αιώνα, αλλά είναι λιγοστές καθώς πολλές καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και αργότερα κατά την απελευθέρωση³⁵.

Σε διάστημα τεσσάρων αιώνων (16^{ος} - 19^{ος}), ερημώθηκαν περίπου 89 οικισμοί, μικροί και μεγάλοι σε ολόκληρη την έκταση της μητρόπολης. Οι αιτίες ερήμωσης και μετανάστευσης μεταβάλλονταν ανά τους αιώνες και σχετίζονταν με διάφορα πολεμικά γεγονότα, καθώς και τις κατά καιρούς προσπάθειες των υποδούλων για επανάσταση.

³² TIB 1, 243.

³³ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ - ΤΣΟΤΣΟΣ, Μεθοδολογία, 225 - 227. ΤΣΟΤΣΟΣ, Ιστορική γεωγραφία, 47- 49. ΤΣΟΤΣΟΣ, Οικιστικό δίκτυο, 27 - 30.

³⁴ Η εγκατάσταση σε πεδινά εδάφη της περιοχής, ιδιαιτέρως στην Πτολεμαΐδα, Σαρή Γκιόλ, και Καραγιάννια, των Κονιάρων και Γουρούκων Τούρκων περίπου στο β' μισό του 14^{ου} αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα σημαντικό μέρος του γηγενούς πληθυσμού να μετακινηθεί στα ορεινά τμήματα του Βοΐου και του Σινιάστικου, για να αποφύγει τις βιαιοπραγίες, τις διώξεις και τους εξισλαμισμούς. βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία Γ', 44.

³⁵ Μαρτυρίες για την ύπαρξη μικροοικισμών της επαρχίας προέρχονται από τον 16^ο αιώνα από τον κώδικα της Ζάβορδας και το χειρόγραφο 421 της μονής του Μεγάλου Μετεώρου, ενώ μεταγενέστερη πηγή του 18^{ου} αιώνα αποτελεί ο κώδικας Ζωσιμά βλ.. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 117. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, Ιστορική εξέλιξη, 172. ΣΠΑΝΟΣ, Επισκοπή, 47 - 65.

Μεταξύ αυτών: τα Ορλωφικά (1769 - 70), οι ληστρικές επιθέσεις των Αλβανών μουσουλμάνων, η επιδρομή των Αλβανών το 1822 μετά την εκτέλεση του Αλή Πασά των Ιωαννίνων με αρχηγό τον Αλβανό Μαξούτ Στρόμπολι, καθώς και η επιδρομή του Ασλάν Μπέη το 1830 μετά τη μάχη της Πέτρας³⁶.

Ακόμη η ενσωμάτωση μικρών οικισμών σε άλλους μεγαλύτερους οφειλόταν και στις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης στα ορεινά μέρη³⁷, καθώς επίσης και σε κοινωνικές και εργασιακές αιτίες. Εξίσου σημαντικοί λόγοι μετακινήσεων ήταν η αδυναμία πληρωμής των φόρων, οι εξισλαμισμοί, η ίδρυση οικισμών κοντά σε οδικές αρτηρίες που ήταν στόχος των διερχομένων τουρκαλβανικών στρατευμάτων, καθώς και οι διάφορες επιδημίες (πανώλη, ευλογιά κλπ.)³⁸.

Εκτός από τις μετατοπίσεις οικισμών για τους παραπάνω λόγους, παρατηρείται κάτι αντίστοιχο να συμβαίνει και σε ορισμένες μονές της μητρόπολης. Η αλληλεξάρτηση των μοναστηριών με παρακείμενους οικισμούς οφειλόταν σε αρκετούς παράγοντες, λ.χ. αρκετές φορές οι κάτοικοι, για να αποφύγουν τις κατά καιρούς ληστρικές επιδρομές, έβρισκαν καταφύγιο και προστατεύονταν στις οχυρωμένες μοναστικές εγκαταστάσεις³⁹. Παράλληλα, οι μικροκαλλιεργητές, για να αποφύγουν τη δυσβάσταχτη φορολογία, παραχωρούσαν τμήματα γης στις μονές εξασφαλίζοντας εργασία μέσω της καλλιέργειας των κτήματων τους ή εκτελώντας άλλες βοηθητικές ασχολίες⁴⁰. Επομένως οικισμοί και μοναστήρια ακολουθούν κοινή πορεία. Οι εναρμονισμένες σχέσεις μοναχών και χωρικών εμφανίζονται και από την αύξηση της μοναστικής περιουσίας.

Σε μια ιδιαίτερα ταραγμένη χρονική περίοδο και παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν εξαιτίας του ορεινού εδάφους, οι οικισμοί της μητρόπολης κατάφεραν να αναδειχθούν ως κυρίαρχες οικονομικά κοινωνικές ομάδες. Η οικονομία της επαρχίας στηριζόταν πρωτίστως στην αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, σε οικοδομικές εργασίες και σε επαγγέλματα που εξυπηρετούσαν το εμπόριο και τις μεταφορές.

Τον 17^ο και 18^ο αιώνα παρατηρείται μια μακεδονική εμπορική διασπορά σε χώρες της Βαλκανικής και της δυτικής Ευρώπης, ιδιαίτερα για το διάστημα 1718 – 1774· δηλαδή μεταξύ των δυο σημαντικότερων ευρωπαϊκών συνθηκών (Πασάροβιτς – Κιουτσούκ Καϊναρτζή), που είχε ως αποτέλεσμα ευνοϊκότερες συνθήκες στις εμπορικές δραστηριότητες⁴¹. Χωρίς να χάσει τον αγροτικό της χαρακτήρα, η επαρχία αναπτύσσεται στους τομείς της εμποροβιοτεχνίας με κορυφαία εμπορικά κέντρα κυρίως τη Σιάτιστα και την Εράτυρα. Οι μακεδόνες απόδημοι (από Σιάτιστα, Εράτυρα, Βλάστη, Βογοτσικό) εκμεταλλευόμενοι τις γεωπολιτικές συνθήκες είχαν δημιουργήσει ήδη από τον 17^ο αιώνα ένα εμπορικό δίκτυο με κομπανίες (λιανεμπόριο), ενώ τον 18^ο αιώνα εξελίχθηκαν σε μια μεταπρατική τάξη μικροαστών, που ήταν σε θέση να καλύψει τις ανάγκες στις τοπικές, όσο

³⁶ ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Παλιχώρια, 6 - 7. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 24.

³⁷ ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 25 – 26, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁸ Η επιδημία της πανώλης - ευλογιάς φαίνεται ότι ενέσκηψε κατά την περίοδο 1795 - 1800 με αποτέλεσμα ο πληθυσμός πολλών χωριών να μειωθεί αισθητά, βλ. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 286 - 289. Βορειοδυτικά της κωμόπολης του Πενταλόφου υπάρχει τοποθεσία «Πανούκλα». ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 39 – 40.

³⁹ Το 1774 τουρκαλβανοί γκέκηδες επιτέθηκαν στην Εράτυρα. Πυρπόλησαν και λεηλάτησαν οικήματα και καταστήματα. Πολλοί κάτοικοι κατέφυγαν στη μονή του Αγίου Αθανασίου για να προστατευθούν, βλ. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Χαλασμοί, 76 - 78.

⁴⁰ ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 46 -47.

⁴¹ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Αναγέννηση, 357 - 370.

και στις παγκόσμιες αγορές⁴². Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι Σιατιστινοί έμποροι που δημιούργησαν μερικούς από τους γνωστότερους εμπορικούς οίκους στη Βιέννη και την Αυστροουγγαρία.

Οι επαφές με τις ευρωπαϊκές χώρες έφεραν όχι μόνο την οικονομική πρόοδο, αλλά και την κοινωνική και πολιτισμική ανάπτυξη στις κοινότητες της επαρχίας. Η οικονομική ανάκαμψη αντικατοπτρίζεται στο πλήθος των μικρών ναών και μοναστηριών που αρχίζουν να κτίζονται, κυρίως τον 18^ο αιώνα, ενώ παλαιότεροι εικονογραφούνται, όπως μαρτυρούν πολλές σωζόμενες επιγραφές και ενθυμήσεις.

---

⁴² ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ- ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ- ΤΣΟΤΣΟΣ, Μακεδόνες της διασποράς, 16 - 52.

Περιοχή Σισανίου

Η περιοχή του Σισανίου καταλαμβάνει το βορειοανατολικό άκρο της μητρόπολης και κατ' επέκταση τους οικισμούς του ανατολικού Βοΐου που βρίσκονται πάνω στο όρος Σινιάτσικο (2.111 μ.). Στα συμβατικά σύνορά της περιλαμβάνει τη μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (1592) στο Δρυόβουνο, τη μονή Αγίας Παρασκευής Δομαβιστίου (1761), τη μονή Κοίμησεως της Θεοτόκου (1662 ή 1762) στο Σισάνι, τον Άγιο Δημήτριο Βλάστης (1774/7) και τέλος, τον Προφήτη Ηλία Βλάστης (1802). Οι μονές και οι εκκλησίες αυτές βρίσκονταν γύρω από την πρώτη έδρα της επισκοπής, το καλούμενο αρχαίο Σισάνιο ή αλλιώς Σισανιούπολιν ή Σισανούπολιν⁴³ και ήταν άμεσα συνυφασμένες με αυτήν.

Γεωφυσικός χάρτης περιοχής Σισανίου.

Η θέση θα πρέπει να κατελάμβανε το άκρον της Ελιμείας προς την πλευρά της Εορδαίας⁴⁴, σε μία κοιλάδα που ονομαζόταν «Στείρα Καρυά⁴⁵», ανάμεσα στις οροσειρές του όρους Μουρικίου και Σινιάτσικου. Με την τοποθέτηση αυτή συνηγορούν και τα αρχαιολογικά δεδομένα, καθώς στην περιοχή έχουν εντοπιστεί ίχνη κατοίκησης⁴⁶. Παρόλο που η Σισανιούπολη αποτελούσε αξιόλογη και οργανωμένη πολιτεία κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή εποχή, η ιστορία της θάφτηκε με την καταστροφή ή μάλλον με τις καταστροφές

⁴³ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Βίος, 46.

⁴⁴ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, Αρχαία πόλη, 161- 166.

⁴⁵ Η τοποθεσία που ονομάζεται μέχρι σήμερα «Στείρα Καρυά» ή «Δεσπότης», συνδέεται με την καταστροφή του Σισανίου και τον μαρτυρικό θάνατο ενός ιεράρχη, ο οποίος κρεμάστηκε από τους Τούρκους στα κλωνάρια μιας καρυδιάς που σώζονταν μέχρι και το 1900. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, Αρχαία πόλη, 164. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 105, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴⁶ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ- ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ, Βόιον, 236 - 237.

της⁴⁷. Παρά την έλλειψη σαφών μαρτυριών, οι ερευνητές κάνουν λόγο για δυο καταστροφές. Η πρώτη τοποθετείται μετά την επανάσταση του Τρίκκης Διονυσίου του Φιλοσόφου⁴⁸ το 1611 και η δεύτερη μετά το 1690⁴⁹. Στην πραγματικότητα όμως, η παρακμή του Σισανίου είχε ήδη αρχίσει με τις αλβανικές επιδρομές του 1550, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να διαφύγουν σε ασφαλέστερες περιοχές, όπως τη Σιάτιστα, την Κοζάνη και τη Βλάστη⁵⁰.

Η έδρα της επισκοπής παρέμεινε στο Σισάνι μέχρι τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, ώσπου μεταφέρθηκε από τον επίσκοπο Σισανίου και μετέπειτα αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Ζωσιμά στη Σιάτιστα. Οι λόγοι μεταφοράς της έδρας, εκτός από τη μεγάλη εμπορική και οικονομική ανάπτυξη που γνώριζε τότε η Σιάτιστα, ήταν κυρίως η παρακμή του Σισανίου εξαιτίας των τουρκικών επιδρομών⁵¹.

---

⁴⁷ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 100 -101.

⁴⁸ Σχετικά με το κίνημα του Διονυσίου του Φιλοσόφου βλ: ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία Γ', 338 - 351.

⁴⁹ ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 26.

⁵⁰ Ο Ζ. Τσίρος υποστηρίζει ότι η καταστροφή του Σισανίου συνέβη κατά τα έτη 1510 - 1571 ως αντίποινα κατά των χριστιανικών πληθυσμών μετά την καταστροφή της τουρκικής αρμάδας στη ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571. Επακόλουθο της ναυμαχίας ήταν οι τρομερές σφαγές στη Μακεδονία με την ταυτόχρονη εγκατάσταση των Κονιάρων στην πεδιάδα της Πτολεμαΐδας και της Ανασελίτσας. βλ. ΤΣΙΡΟΣ, Βλάστη, 20. Περισσότερα για τη ναυμαχία της Ναυπάκτου και τα επακόλουθά της, βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία Γ', 252 - 273.

⁵¹ ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 32.

Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Δρυόβουνο (1592)

Μονή Μεταμορφώσεως Δρυόβουνο

Βορειοδυτικά του χωριού Δρυοβούνου⁵², στα σύνορα των νομών Κοζάνης και Καστοριάς και σε υψόμετρο (1.200 μ.) βρίσκεται το μοναστήρι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος⁵³. Το καθολικό - κτίσμα των τελών του 16^{ου} αιώνα - είναι δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με νάρθηκα στα δυτικά⁵⁴ και μεταγενέστερη προσθήκη ενός ευρύχωρου εξωνάρθηκα⁵⁵. Εξωτερικά δε διαγράφεται ο σταυρός, μοιάζει με ένα ορθογώνιο οικοδόμημα (15.65 μ. x 7.50 μ.) από όπου ξεχωρίζει μόνο ο τρούλος και η πεντάπλευρη αψίδα του Ιερού. Η στέγαση του υπολοίπου ναού καλύπτεται από ενιαία αμφικλινή στέγη. Μετά από την πυρπόληση του 1943, από το παλαιό μοναστηριακό συγκρότημα παρέμεινε μόνο το καθολικό.

⁵² Ως «Δριάνοβο» καταγράφεται στον κώδικα Ζωσιμά. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 122. Στον κώδικα της μονής Ζάβορδας του 16^{ου} αιώνα, μνημονεύεται ως: «Τριάνοβον». ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, Ιστορική εξέλιξη, 178. Η ονομασία «Ντριάνοβο» ίσως προέρχεται από τη λατινική λέξη Dryas ή από την αντίστοιχη ελληνική Δρυάς, με την διαφορά ότι δεν τηρήθηκε πιστά η ορθογραφία της λέξης. Η ισχύουσα ονομασία Δρυόβουνο προέρχεται από τη συνένωση των λέξεων δρύς και βουνό, δηλαδή βουνό γεμάτο δέντρα βελανιδιάς. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Δρυόβουνο, 19.

⁵³ Λεπτομερή ανάλυση της μονής Μεταμορφώσεως Δρυοβούνου, βλ. ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 454. ΤΣΟΥΡΚΑΣ, Μοναστήρι, 18- 26. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Έργο, 1- 157.

⁵⁴ Ο χώρος του δυτικού σκέλους του σταυρού που επεκτείνεται χαρακτηρίζεται από την Α. Τούρτα ως νάρθηκας. ΤΟΥΡΤΑ, Ναοί, 38. Ο Θ. Τσάμπουρας θεωρεί πως διευρύνεται η δυτική κεραία του σταυρού και αποτελεί μέρος του κυρίως ναού, σε συνδυασμό με το εικονογραφικό πρόγραμμα που εναρμονίζεται χωρίς να διακόπτεται. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Έργο, 7- 9.

⁵⁵ Αντίθετα με την Α. Τούρτα και τον Θ. Τσάμπουρα, ο Α. Δάρδας θεωρεί ότι ο εξωνάρθηκας είναι σύγχρονος με τον κυρίως ναό. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 88.

Προφορικές παραδόσεις θέτουν την ίδρυση του μοναστηρίου στα τέλη του 11^ο αιώνα. Ο επίσκοπος Άνθιμος Σεβαστείας, ο πρώτος που έγραψε για τις μονές της Μητρόπολης Σισανίου, τοποθέτησε την ίδρυση της μονής το 1101, χρονολογία που σύμφωνα με τον ίδιο ήταν χαραγμένη στον τρούλο⁵⁶. Ο ίδιος παρέθεσε την κτιτορική επιγραφή του 16^{ου} αιώνα αναφέροντας, ότι η χρονολογία του τρούλου ορίζει την ίδρυση της μονής, ενώ η κτιτορική επιγραφή το έτος ανέγερσης και ιστόρησης του καθολικού, το οποίο θεώρησε μεταγενέστερο⁵⁷. Την πληροφορία ότι στον τρούλο υπήρχε χαραγμένη η χρονολογία 1101, επανέλαβαν μεταγενέστεροι μελετητές⁵⁸, χωρίς όμως να διευκρινίζουν ότι όντως την εντόπισαν. Άλλες δύο χρονολογίες που υποτίθεται ότι βρίσκονταν χαραγμένες στον τρούλο και αποσβέστηκαν με την πάροδο του χρόνου, ήταν το 711 ή 759⁵⁹. Ως εκ τούτου, οι χρονολογίες αυτές δημιουργούν πρόβλημα για το έτος ίδρυσης της μονής. Η μόνη γραπτή και αξιόπιστη μαρτυρία είναι η επιγραφή που βρίσκεται στο καθολικό και ανάγει την ίδρυση της μονής στον 16^ο αιώνα.

Το καθολικό της μονής Δρυοβούνου έχει ιστορηθεί σε δυο διαφορετικές χρονικές φάσεις και από δύο διαφορετικά συνεργεία. Η τοιχογράφηση του κυρίως ναού είναι έργο του β' μισού του 17^{ου} αιώνα (1652) και του εξωνάρθηκα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (1808) με εμφανείς τις τεχνοτροπικές και υφολογικές διαφορές⁶⁰. Σώζονται οι επιγραφές και από τις δύο ιστορικές στιγμές της μονής, οι οποίες κατονομάζουν τους ζωγράφους.

Κτιτορική επιγραφή του καθολικού (1592)

Η κτιτορική επιγραφή⁶¹ βρίσκεται στο εσωτερικό υπέρθυρο του κυρίως ναού. Αποτελείται από έξι στίχους σε κεφαλαιογράμματη γραφή, ενώ κάτω από τον τελευταίο στίχο με μικρά γράμματα αναγράφονται τα στοιχεία του καλλιτέχνη. Τα γράμματα της επιγραφής είναι γραμμένα με μαύρο χρώμα πάνω σε κονίαμα ώχρας. Η επιγραφή οριοθετείται από δυο ταινίες: μια μαύρη και μια κοκκινωπή (κεραμιδί), και εντάσσεται στο τοιχογραφικό σύνολο του δυτικού τοίχου. Στην αρχή υπάρχει σταυρός ομοίου μεγέθους με τα γράμματα της επιγραφής. Το κείμενο της επιγραφής έχει ως εξής⁶²:

⁵⁶ ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 454

⁵⁷ ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 454.

⁵⁸ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΥ, Μοναί, 101. ΜΑΚΡΗΣ, Μονή Μεταμορφώσεως, 19. ΤΣΟΥΡΚΑΣ, Μοναστήρι, 26. Κανείς δεν αναφέρει ότι είδε την επιγραφή.

⁵⁹ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 64 - 65.

⁶⁰ Σύμφωνα με την επιγραφή η ιστόρηση του νάρθηκα έγινε από τον ζωγράφο Αργύρη από το Κριμίνι το 1808. Καθώς ξεπερνά τα χρονικά όρια της παρούσας μελέτης, η επιγραφή αυτή δεν θα μελετηθεί. Την επιγραφή δημοσίευσαν αρκετοί μελετητές με αναγνωστικές διαφορές εξαιτίας της φθοράς που είχε υποστεί σε αρκετά σημεία. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή, 223. ΜΑΚΡΗΣ, Μονή Μεταμορφώσεως, 30. ΤΣΟΥΡΚΑΣ, Μοναστήρι, 21. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Κτιτορικές επιγραφές, 87.

⁶¹ Την επιγραφή δημοσίευσε πρώτος ο Άνθιμος Σεβαστείας. ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 454. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή, 97. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Κτητορικές επιγραφές, 38. ΤΣΟΥΡΚΑΣ, Μοναστήρι, 19- 20. ΜΑΚΡΗΣ, Μονή Μεταμορφώσεως, 19- 20. ΤΟΥΡΤΑ, Ναοί, 38, πιν.28γ. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 66. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Έργο, 1. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Δρυόβουνο, 89- 90.

⁶² Στο κάτω δεξιό τμήμα της επιγραφής υπήρχε μικρογράμματη ενθύμηση σε κακή κατάσταση, η οποία σήμερα δεν είναι ευδιάκριτη. Η μεταγραφή παρατίθεται από τον Θ.Τσάμπουρα ως εξής: (χ)ρόν(ο) τα(ου) κυ γίνηκαν. ο βασι // κ' θην ....,αχξθ'(1668) // ζροζ'(7177= 1668/9). Το θέμα της ενθύμησης δεν είναι κατανοητό. Ωστόσο αναγνωρίζονται οι χρονολογίες που αναφέρονται στον χρόνο που γράφηκε η ενθύμηση. Σύμφωνα με τον Θ.Τσάμπουρα θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδοθεί στον Νικόλαο, καθώς δεν απέχει από τη χρονολογία της ιστόρησης του κυρίως ναού.

Κτιτορική επιγραφή Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Δρυόβουνο.

+ ΔΗΝΓΕΡΘΗ Κ ΔΝΕΣΟΡΙΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ· ΤΗΣ // ΦΡΙΚΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΟΣ· ΤΣ ΚΥΡΙΣ ΚΑΙ ΘΕΩΣ ΩΤΗΡΟΣ· ΗΜΩΝ // ΙΥ· ΧΥ· ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΩΜΗΣ· ΚΟΠΣ Κ' ΕΞΟΔ· ΤΣ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΣ Κ' ΠΑΙΣΙΣ· ΙΕΡΟΜΟΝΑΧ' // Κ' ΝΕΟΦΥΣ ΑΔΕΛΦΩ ΔΥΤ'· Κ ΓΕΩΡΓΙ· ΥΙΩ ΚΑΡΑΜΑΝΙ· ΗΨΜΕΝΕΥΟΝΤΣ· ΡΩΜΑΝΩ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧ· ΜΑΘΑΙΣ ΙΕΡΟ // ΜΟΝΑΧ· ΜΗΤΡΟΦΑΝΗ ΜΟΝΑΧ· ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤ'· Τ' ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΣ ΕΠΙΣΚΟΠ' ΚΥΡΟΥ ΔΑΝΙΗΛ· ΕΠΙ ΕΤ ,ΖΡΞ // ΑΠΟ ΧΥ· ,ΑΧΝΒ· ΜΙΚΡΑ ΣΠ' ΔΗ· ΠΑΧΩΜΙΣ· ΤΑΧΑ Κ' ΙΕΡΟΜΟΝΑΧ·- Κ' ΕΘΕΜΕΛΙΩΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΟΥ· ,ΑΦΥΒ· ,ΖΡ // δια χειρός νικολάου άγιωγράφου εκ κώμης Λινοτοπίου

+ Ανηγέρθη κ(αι) άνεστορίθη ό θείος και πάνσεπτος ναός ούτος· της // φρικτής Μεταμορφώσεως· του Κυρίου και Θεού Σωτήρος· ήμων // Ι(ησο)υ· Χ(ριστο)υ· δια συνδρομής· κόπου κ(αι) έξόδου· του Πανοσιωτάτου Κύρου Παΐσιου· ιερομονάχου // κ(αι) Νεοφύτου άδελφού αυτού· κ(αι) Γεωργίου υίου Καραμάνι· ήγουμενεύοντος· Ρωμανού ιερομανάχ(ου)· Ματθαίου ιερο- // μονάχ(ου)· Μητροφάνη μοναχού· άρχιερατευτόντος· τ(ου) θεοφιλεστάτου έπισκόπου· Κυρού Δανιήλ· επί έτ(ους) ,ΖΡΞ // από Χ(ριστο)υ ,ΑΧΝΒ· μικρά σπουδή· Παχωμίου· τάχα κ(αι) ιερομονάχου·- κ(αι) έθεμελιώθη εκ βάθρου· ,ΑΦΥΒ· ,ΖΡ // δια χειρός Νικολάου άγιωγράφου εκ κώμης Λινοτοπίου.

Από την επιγραφή γίνεται γνωστό ότι η μονή είναι αφιερωμένη στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Η χρονολογία ανέγερσης του καθολικού είναι διαφορετική από αυτή της ιστόρησής του. Πιο συγκεκριμένα: ο ναός «έθεμελιώθη εκ βάθρου» το έτος ΑΦΥΒ⁶³ δηλαδή το 1592 και από κτίσεως κόσμου ΖΡ, το 7100. Αξίζει να σημειωθεί εδώ η παράλληλη αναφορά χρονολόγησης από κτίσεως κόσμου και από Χριστού που ταυτίζονται. Το στοιχείο αυτό δεν παρατηρείται σε άλλα μνημεία της μητρόπολης με εντοίχιες επιγραφές⁶⁴. Η επιγραφή αρχίζει με τις φράσεις «Ανηγέρθη κ(αι) άνεστορίθη» το έτος ΑΧΝΒ = 1652 δηλαδή 60 χρόνια μετά τη θεμελίωση του ναού.

Ακόμα το έτος 1664 σημειώνει επίσης ενθύμηση στον ναό του Αγίου Νικολάου του άρχοντα Θωμάνου. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Έργο, 3. υπ. 12, εικ. 5. ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Τοιχογραφίες, 28 - 29.

⁶³ Ο Α. Σεβαστείας χρονολογεί το έτος ανέγερσης σε ΑΦΝΒ, δηλαδή 1552, χωρίς να προσέξει την αντιστοιχία από κτίσεως κόσμου 7100. Πιθανόν να μην είδε ο ίδιος την επιγραφή και γι' αυτό τη χρονολόγησε λάθος. Αυτό σε συνδυασμό με την ημερομηνία του τρούλου το 1101 για ίδρυση της μονής, εγείρει επιφυλάξεις. ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 454.

⁶⁴ Η χρονολογία από κτίσεως κόσμου:(ΖΡ= 7100 - 5508= 1592) αντιστοιχεί με τη χρονολογία ΑΦΥΒ= 1592. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το σύστημα χρονολόγησης, βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ, Χρονολογικά συστήματα, 659 - 679.

Το γεγονός ότι η ημερομηνία θεμελίωσης 1592 βρίσκεται στον τελευταίο στίχο ως συμπλήρωση, οδήγησε τους μελετητές να διατυπώσουν ποικίλες απόψεις. Η Α.Τούρτα σημειώνει πως το ρήμα «*άνηγέρθη*», αποτελεί μια στερεότυπη έκφραση και δεν αντιστοιχεί πάντα στο γεγονός της ανέγερσης του ναού⁶⁵. Ο Κ. Τσούρκας θεώρησε, πως ο ναός χτίστηκε το 1592, αλλά λόγω φθορών που υπέστη, «*άνηγέρθη*» και «*άνεστορίθη*» το 1652⁶⁶. Πιο εύστοχη είναι η παρατήρηση του Δάρδα, που σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής, η εξηκονταετία (1592 - 1652) από τη θεμελίωση έως την περάτωση της αγιογράφησης του ναού, δεν είναι και τόσο μεγάλη⁶⁷. Η μεγάλη χρονική απόσταση που μεσολαβεί από την ανέγερση των ναών και τη διακόσμησή τους αποτελεί ένδειξη των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι χορηγοί, με αποτέλεσμα το μνημείο να παραμένει ακόσμητο στο μεσοδιάστημα. Εξάλλου, αν όντως ο αρχικός ναός είχε υποστεί εκτεταμένες φθορές, πράγμα παράξενο για νεοϊδρυθείσα μονή, θα έπρεπε να αναγράφονται τα ονόματα των πρώτων κτιτόρων στην επιγραφή. Επομένως, η μονή θεμελιώθηκε το 1592 και το 1652 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες τοιχογράφησης της⁶⁸.

Η ιστόρηση του καθολικού έγινε επί αρχιερατείας Επισκόπου Δανιήλ⁶⁹. Οι δαπανήσαντες για την τοιχογράφηση κτίτορες ήταν ο ιερομόναχος Παΐσιος, ο αδελφός του Νεόφυτος και κάποιος Γεώργιος, υιός Καραμάνη. Το γεγονός ότι οι μοναχοί συνέδραμαν για την ιστόρηση του καθολικού, ίσως να αποτελεί τον κύριο λόγο καθυστέρησης της τοιχογράφησης από τη θεμελίωση του ναού. Οι ίδιοι οι μοναχοί έπρεπε να εξοικονομήσουν τα χρήματα για τις συγκεκριμένες εργασίες. Να σημειωθεί, επίσης, ότι μεταγενέστερες αναφορές της μονής Δρυοβούνου μαρτυρούν τις οικονομικές δυσπραγίες που ολοένα και αυξάνονταν⁷⁰. Συνεπώς οι οικονομικοί πόροι του μοναστηρίου, δε θα μπορούσαν να είναι μεγάλοι ή άμεσα διαθέσιμοι την περίοδο της οικονομικής κρίσης των τελών του 16^{ου} - αρχών 17^{ου} αιώνα.

Στον τελευταίο στίχο της επιγραφής η φράση «*μικρά σπουδή Παχωμίου τάχα κ(αι) ιερομονάχου*» σύμφωνα με τον Α. Δάρδα υπενίσσεται πως ο ιερομόναχος Παχώμιος πρέπει να ήταν ο συντάκτης της επιγραφής. Ο ιερομόναχος Παχώμιος χρησιμοποιεί τις λέξεις «*μικρά σπουδή*» και «*τάχα κ(αι) ιερομονάχου*» για να προσδιορίσει τον εαυτό του⁷¹. Στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές επιγραφές συχνά εντοπίζονται επίθετα που δηλώνουν ταπεινοφροσύνη να συνοδεύουν τα ονόματα ζωγράφων. Το ίδιο συμβαίνει και στους συντάκτες μιας επιγραφής⁷². Όμως, όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Α. Rhoby, η φράση «*μικρά σπουδή*» συνοδεύει το «*κ(αι) έθεμελιώθη έκ βάθρου*», επομένως δεν αποτελεί τεκμήριο ότι ο Παχώμιος συνέταξε την επιγραφή⁷³. Το όνομα του Παχωμίου αναγράφεται

⁶⁵ ΤΟΥΡΤΑ, Ναοί, 111, υπ. 39.

⁶⁶ ΤΣΟΥΡΚΑΣ, Μοναστήρι, 27.

⁶⁷ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 67. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων Μολυβδοσκεπάστου παρέμεινε ακόσμητος για τουλάχιστον 58 χρόνια μετά την ανέγερση του. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, Donor Inscriptions, 52 - 53.

⁶⁸ Στη μονή Κοίμηση της Θεοτόκου Μικροκάστρου φυλάσσεται σήμερα θυμιατήριο, που προερχόταν από τη μονή Μεταμορφώσεως του Δρυοβούνου, με χαραγμένη χρονολογία ΑΧΛΒ (= 1632) Επομένως το 1632 το μοναστήρι ήδη λειτουργούσε. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 118, υπ. 68.

⁶⁹ ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 50.

⁷⁰ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 70 - 75.

⁷¹ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 68.

⁷² ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΒΕΡΤΗ, Ζωγράφοι, 121 - 159.

⁷³ Άποψη που μου εξέφρασε ο ίδιος σε ηλεκτρονικό μήνυμα στις 23/03/2021.

επίσης στο Άγιο Ποτήριον του μοναστηρίου με χαραγμένο το έτος 1652, το οποίο σήμερα φυλάσσεται στο μοναστήρι της Παναγιάς Μικροκάστρου.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό, πως οι μοναχοί που αναφέρονται στην κτιτορική επιγραφή συνέβαλαν οικονομικά μόνο στις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το έτος 1652 και όχι στις εργασίες θεμελίωσης του ναού το 1592. Άλλωστε η δράση των προσώπων αυτών εντοπίζεται στον 17^ο αιώνα⁷⁴.

Στο τέλος της επιγραφής προστίθενται με μικρά καλλιγραφικά γράμματα το όνομα και η καταγωγή του ζωγράφου: «*διὰ χειρὸς Νικολάου ἀγιογράφου ἐκ κώμης Λινοτοπίου*»⁷⁵. Ο ζωγράφος Νικόλαος από το Λινοτόπι, ένας καλλιτέχνης με αξιόλογη δράση, εκφράζει τη μέγιστη ακμή των εργαστηρίων του Λινοτοπίου στα μέσα του 17^{ου} αιώνα καλύπτοντας μια σημαντική γεωγραφική έκταση⁷⁶. Στις τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Μεταμορφώσεως⁷⁷, ο Νικόλαος εντάσσει θέματα από τη δυτική εικονογραφία, εξαιτίας του φιλοδυτικού κλίματος που επικρατεί υπό την αρχιερατεία του Επισκόπου Δανιήλ⁷⁸. Επιπλέον ενισχύει τους δεσμούς του με την κρητική τέχνη υιοθετώντας αυτούσιους τύπους που προέρχονται από την εικονογραφία της κρητικής σχολής. Παράλληλα εντάσσει όλο και περισσότερα μοτίβα από την οθωμανική διακοσμητική παράδοση⁷⁹.

Ο ζωγράφος Νικόλαος ασχολήθηκε επίσης να ασχοληθεί και με τη ζωγραφική φορητών εικόνων. Ένας μικρός αριθμός εικόνων βρίσκεται σήμερα στη Συλλογή της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης. Τα έργα αυτά παρουσιάζουν έντονες τεχνοτροπικές ομοιότητες με τις τοιχογραφίες της μονής Δρυοβούνου⁸⁰.

Μέσα από την κτιτορική επιγραφή της μονής Δρυοβούνου στοιχειοθετείται μια σειρά εργασιών: η ανοικοδόμηση του καθολικού το 1592 και η τοιχογράφηση του κυρίως ναού εξήντα χρόνια αργότερα. Εξίσου σημαντική είναι και η αναφορά του ζωγράφου Νικολάου από το Λινοτόπι στην επιγραφή, ενός από τους σημαντικότερους ζωγράφους του Γράμμου. Μέσω της υπογραφής του καταγράφεται η καλλιτεχνική του πορεία και διαπιστώνονται οι αλλαγές που υφίσταται η τέχνη του, καθώς οι τοιχογραφίες του Δρυοβούνου αποτελούν ένα δείγμα της ώριμης καλλιτεχνικής του πορείας με ανανεωτικές τάσεις⁸¹.

⁷⁴ ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Έργο, 2.

⁷⁵ Ίδια ακριβώς υπογραφή «*διὰ χειρὸς Νικολάου ἀγιογράφου ἐκ κώμης Λινοτοπίου*» απαντάται στη μονή Κοιμήσεως στο Σπήλαιο Γρεβενών το 1649 στην ασπίδα στρατιωτικού αγίου. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΣΙΚΗ, Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, 93.

⁷⁶ Περισσότερες λεπτομέρειες για τη δράση των ζωγράφων από το Λινοτόπι και την καλλιτεχνική πορεία του Νικολάου, βλ. ΤΟΥΡΤΑ, Εικόνες, 341 - 356. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Έργο, 152 - 157. ΣΚΑΒΑΡΑ, Έργο Λινοτοπιτών, 27 - 60. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Καλλιτεχνικά Εργαστήρια, 97 - 103.

⁷⁷ Λεπτομερή ανάλυση του τοιχογραφικού διακόσμου της μονής Δρυοβούνου, βλ. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Έργο, 13 κ. εξ.

⁷⁸ ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 116, υπ. 68. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος, 127 - 134.

⁷⁹ ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Καλλιτεχνικά εργαστήρια, 100.

⁸⁰ Πρόκειται για δυο εικόνες της ένθρονης Βρεφοκρατούσας και του ένθρονου Χριστού Παντοκράτορα. Αποτελούσαν δεσποτικές εικόνες του πρώτου ναού του Αγίου Δημητρίου Σιάτιστας (1647) και κατά συνέπεια χρονολογούνται στις αρχές της έκτης δεκαετίας του 17^{ου} αιώνα. ΔΑΡΔΑΣ, Άγιος Δημήτριος, 21 - 22, εικ. 22 - 23. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Καλλιτεχνικά εργαστήρια, 100. Επιπλέον, λίγο παλαιότερη αλλά έργο του ίδιου ζωγράφου θεωρείται η εικόνα της αγίας Παρασκευής που βρίσκεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Σιάτιστας και παρουσιάζει ομοιότητες με τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του άρχοντος του Θωμάνου στην Καστοριά που είχε φιλοτεχνήσει το 1639. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Καλλιτεχνικά εργαστήρια, 101. ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Τοιχογραφίες, 293, 298- 312.

⁸¹ ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Έργο, 151, 157.

Μονή Αγίας Παρασκευής Δομαβιστίου (1761)

Αγία Παρασκευή Δομαβιστίου.

Το μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής Δομαβιστίου⁸², το παλαιότερο της μητρόπολης, βρίσκεται στους πρόποδες του όρους Σινιάτσικου σε υψόμετρο 950 μ. Απέχει δέκα περίπου χιλιόμετρα αριστερά της οδού Σισανίου προς Εράτυρα και γειτνιάζει με το χωριό Πελεκάνος και Νάματα. Γι' αυτό ονομάζεται και Αγία Παρασκευή Πελεκάνου ή Ναμάτων.

Η ίδρυση της μονής σύμφωνα με ορισμένες γραπτές ενδείξεις ανάγεται στον 14^ο αιώνα χωρίς όμως να προσδιορίζεται με ακρίβεια. Ο Άνθιμος Σεβαστείας⁸³ αναφέρεται σε μια εικόνα της αγίας Παρασκευής σε λευκό ύφασμα με χρονολογία 1362, ένδειξη ότι το μοναστήρι ήδη υπήρχε⁸⁴. Σήμερα η εικόνα αυτή δε σώζεται. Δεύτερη μαρτυρία αποτελεί μια ενθύμηση σε Μηνιαίο Ιανουαρίου τυπωμένο στη Βενετία το 1629 που γράφει: *«Ἱερά Μονή τῆς Αγίας Παρασκευῆς Δομαβιστίου. Ἐκτίσθηκεν τοῦ ἔτους ατκθ (1329) ἐπὶ τὴν Ἡγουμενίαν Μιχαὴλ Ἱερομονάχου»*. Επομένως, με βάση αυτή την ενθύμηση, το μοναστήρι

---

⁸² Είναι γνωστό και ως *Ντομαβίτσι* ή *Ντοθαμιστι* ή *Δομαβίτσι* όνομα χωριού που δεν υπάρχει σήμερα. Το χωριό ήκμαζε την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Μετά την καταστροφή της αρχαίας Σισανιούπολης έγινε έδρα μπέη και αργότερα ερημώθηκε, βλ. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυρα, 13. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 17. Στον κώδικα αναφέρεται ως: *«Χωριὸν Δομαβίτσι καὶ μοναστήριον τῆς Αγίας Παρασκευῆς»*. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 122.

⁸³ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 196 - 197.

⁸⁴ Παρατίθεται η επιγραφή έτσι όπως τη μετέγραψε ο Α. Σεβαστείας: *«ΤΗΝ ΠΑΡΟΝ ΗΚΟΝΑ ΤΗΝ ΣΤΕΛΛΟ ΕΓΩ Ο ΜΙΛΙΟΣ ΤΟΥ ΜΙΧΟΥ ΣΤΟ ΤΟΜΑΒΗΣΤΗ ΕΙΣ ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΚΑΙ ΕΣΤΩ ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ 1362 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 21»*. ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 453 SNEGAROV, Istorija, 491.

υπήρχε 33 χρόνια πριν από την αφιέρωση της εικόνας που φέρει τη χρονολογία 1362⁸⁵. Το ανακαινισμένο καθολικό της μονής, σύμφωνα με την επιγραφή στον νάρθηκα, επισκευάστηκε μεταξύ των ετών 1761 - 1769.

Το σημερινό καθολικό είναι κτίσμα του 17^{ου} αιώνα και παρουσιάζει εκπληκτικές αρχιτεκτονικές ομοιότητες με το γειτονικό μοναστήρι της Μεταμορφώσεως Δρυοβούνου (1592). Πρόκειται για ναό σχετικά μικρό, με εξωτερικές διαστάσεις (12,45 μ x 6,40 μ.). Ανήκει στον τύπο του δικιόνου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, όμως ο τρόπος στέγασης με ενιαία δικλινή στέγη παραπέμπει εξωτερικά σε μονόκλιτη τρουλλαία βασιλική. Στα ανατολικά προεξέχει πεντάπλευρη αψίδα του ιερού, που εσωτερικά είναι ημικυκλική με την πρόθεση και το διακονικό να εγγράφονται στον ανατολικό τοίχο. Στα δυτικά ο νάρθηκας χωρίζεται από τον κυρίως ναό με κανονικό τοίχο και φέρει δύο εισόδους, μια στον δυτικό τοίχο και μία στον νότιο. Τα φωτιστικά ανοίγματα είναι μικρά, χαρακτηριστικό στοιχείο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας⁸⁶. Η τοιχοποιία της μονής αποτελείται από έναν συνδυασμό αργολιθοδομής και ξυλοδεσιών.

Από τον άλλοτε κατάγραφο ναό διατηρούνται σήμερα σε αρκετά καλή κατάσταση κυρίως οι τοιχογραφίες⁸⁷ στον χώρο του Ιερού και στο ανατολικό τμήμα του κυρίως ναού. Από το δυτικό τμήμα διατηρούνται μόνο δύο παραστάσεις στον δυτικό τοίχο· η Έγερση του Λαζάρου και η Βαΐοφόρος. Οι υπόλοιπες επιφάνειες είναι καλυμμένες με ασβεστοκονίαμα. Στον νάρθηκα η μοναδική τοιχογραφημένη επιφάνεια εντοπίζεται στο υπέρθυρο της εισόδου που οδηγεί στον κυρίως ναό, όπου απεικονίζονται σκηνές από τον βίο και το μαρτύριο της αγίας Παρασκευής. Η παράσταση διαιρείται σε τετράγωνα με ποικίλα θέματα που αφορούν τη ζωή, τα θαύματα και το μαρτύριο της αγίας πλαισιώνοντας την κεντρική ολόσωμη παράσταση της. Η τοιχογραφία σήμερα έχει υποστεί σημαντικές φθορές, όπως ο αποχρωματισμός της και η απόσβεση των λεπτομερειών των προσώπων. Στη μικρή αυτή εικονογραφική σύνθεση, κάτω από την κεντρική παράσταση της αγίας Παρασκευής, βρίσκεται η επιγραφή ανακαίνισης του μοναστηριού.

---

⁸⁵ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 20 – 21, όπου και η φωτογραφία από το εξώφυλλο του Μηνιαίου με τη σημείωση.

⁸⁶ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, 14.

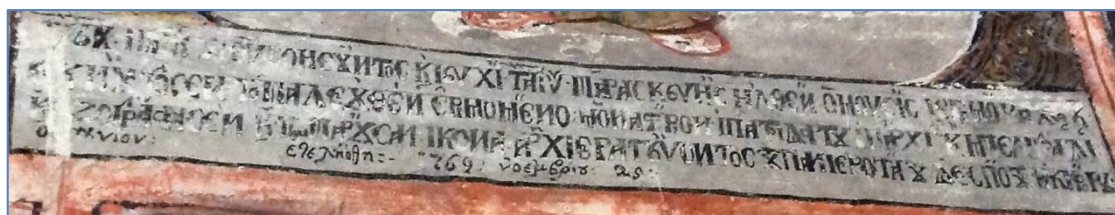
⁸⁷ ΜΑΚΡΗΣ, Αγία Παρασκευή, 36 - 40. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 54 - 59.

Τοιχογραφία στο υπέρθυρο της εισόδου του νάρθηκα προς τον κυρίως ναό, Αγία Παρασκευή Δομαβιστίου (1761)

Κτιτορική επιγραφή Αγίας Παρασκευής (1761)

Στο υπέρθυρο της εισόδου που οδηγεί στον κυρίως ναό σώζεται κτιτορική επιγραφή⁸⁸. Αποτελείται από τέσσερις στίχους από τους οποίους οι τρεις πρώτοι αποδίδονται με μεγαλογράμματη γραφή και ο τελευταίος με μικρογράμματη. Τα γράμματα της επιγραφής είναι γραμμένα με μαύρο χρώμα πάνω σε τεφρό κονίαμα. Η επιγραφή έχει ως εξής:

Λεπτομέρεια κτιτορικής επιγραφής

..76α· Ηδ...δ ... Ἐν ΒΟΗΘΎΤΟΣ Κ' Ι ΕΝΧΉ Τ ΑΓΉ· ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΗΛΘΕΝ Ο ΜΟΝΑΧΉΣ
 ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ Κ // ΕΚΝΗΘΡΟΣΕΝ ΤΟ ΠΑΛΕΘΘΕΙ ΕΡΙΜΟΜΕΪΟ ΜΟΝΑΣΤΪΡΙΟΙ· Ι
 ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΩ ΙΠΆΡΧΙ ΕΚ ΜΠΕΛΙΓΡΑΔΙ // Κ ΕΖΟΓΡΆΦΙΣΕΙ Κ' ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑΙ ΙΚΟΙΔ
 ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΨΟΙΤΟΣ Δ' ΠΑΙΙΕΡΟΤΑΨ ΔΕΣΠΟΨ ΙΙΚΙΦΟΨΔ· // σισανιον : ετεληροθη= -
 1769 νοεμβριου 25 ::

⁸⁸ Την επιγραφή δημοσίευσαν: ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 31. ΜΑΚΡΗΣ, Αγία Παρασκευή, 36. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 24.

[1]76α Ἡα[νουαρί]ου [8]⁸⁹ Θ(ε)οῦ βοηθοῦντος κ(αὶ) ἰ εὐχὶ τ(ῆς) Ἀγί(ας)· Παρασκευῆς ἤλθεν ὁ Μοῦσις ἱερομόναχος // κ(αὶ) [ἐ]κηνούργωσεν⁹⁰ τὸ παλεουθεν ἐριμομένο μοναστήριον· ἰ πατρίδα τοῦ ἰπάρχι ἐκ Μπελιγράδι // κ(αὶ) ἐζογράφισεν κ(αὶ) τὴν παρούσαν ἰκόνα ἀρχιερατεύοντος τοῦ Πανιεροτάτου Δεσπότη Νικηφόρου // σισάνιον : ἐτεληόθη= 1769 νοεμβρίου 25 ∴

Οἱ πληροφορίες που προσφέρονται αφοροῦν στη χρονολόγηση μεταγενέστερης ανακαίνισης τῆς μονῆς που διήρκησε γιὰ οκτῶ περίπου χρόνια. Ἀπὸ τὴν επιγραφή προκύπτει, ὅτι εἶχε μεσολαβήσει μιὰ περίοδος ερήμωσης «παλεουθεν ἐριμομένον μοναστήριον», ὥσπου τὸ 1761 κάποιος ἱερομόναχος Μωυσῆς ἀπὸ τὸ Βελιγράδι ἀνέλαβε τὴν ανακαίνιση του. Τὸ ρῆμα «ἐκηνούργωσεν» στὸν δεύτερο στίχο υπονοεῖ ἀνακαίνιση τῆς μονῆς. Ἰσως πραγματοποιήθηκαν κάποιες ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις ἢ ἀκόμη νὰ ξανακτίστηκε τὸ καθολικὸ στὴ θέση παλαιότερου. Τὸ σημερινὸ καθολικὸ, σύμφωνα με τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀλλὰ καὶ τὶς τοιχογραφίες που κοσμοῦν τὸ εσωτερικὸ του, ἀνάγεται στα τέλη τοῦ 17^{ου} αἰῶνα⁹¹. Οἱ ἐργασίες ἀνακαίνισης ἀρχισαν στὶς 8 Ἰανουαρίου 1761 καὶ ὁλοκληρώθηκαν στὶς 25 Νοεμβρίου 1769, ὅταν τὸν ἀρχιερατικὸ θρόνο τῆς μητρόπολης κατεῖχε ὁ Νικηφόρος Ἀχριδηνός (1746 - 1769)⁹².

Στὸν τρίτο στίχο ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἱερομόναχος Μωυσῆς φιλοτέχνησε τὴν τοιχογραφία καὶ συνέταξε τὸ ἱστορικὸ τῆς επιγραφῆς⁹³. Στὸ κείμενο ὑπάρχουν πολλὰ ὀρθογραφικὰ λάθη, ὀρισμένες συντομογραφίες ἐντοπίζονται κυρίως στὶς καταλήξεις τῶν λέξεων: «Θ(ε)οῦ, τ(ῆς) Ἀγί(ας)», ἐνῶ οἱ τόνοι καὶ τὰ πνεύματα τοποθετοῦνται με σχετικὴ συνέπεια. Ἀκόμα ὁ τύπος τοῦ κεφαλαίου Ν ἀποδίδεται ὡς Π σὲ ὅλες τὶς λέξεις. Μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα τοῦ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ δηλώσει τὸν τόπο καταγωγῆς του, τὸ Βελιγράδι. Τὸ φαινόμενο τῆς υπογραφῆς τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν ζωγράφο ἐξυπηρετοῦσε τὴν ἀναγνώριση τῆς τέχνης του, διότι ἡ παραγωγή τοιχογραφιῶν ἢ εἰκόνων εἶχε ἐμπορευματικὸ χαρακτήρα⁹⁴. Στὴν περίπτωση τοῦ ἱερομονάχου Μωυσῆ ἡ επιγραφή λειτουργεῖ ὡς γραπτὴ ἐπεξήγηση. Ἀναφέρει τὸν εαυτὸ του δηλώνοντας τὴν ιδιότητα τοῦ ἱερομονάχου, τὸν τόπο καταγωγῆς του καὶ ἐν συντομίᾳ τὴν κατάσταση που ἐπικρατοῦσε στὴ μονὴ ἐκείνη τὴν περίοδο. Μῆχρι στιγμῆς δὲν ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ ἄλλα ζωγραφικὰ ἔργα τοῦ ἴδιου.

Τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς μονῆς ἕως τὸ 1761 εἶναι ἀγνωστο. Οἱ μετέπειτα πληροφορίες που αφοροῦν στὴ νεότερη ἱστορία τοῦ μοναστηρίου εἶναι κυρίως τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Ἀναφέρονται στὴ διαρπαγὴ τῆς περιουσίας τῆς, τὴν ερήμωση λόγω τῶν τουρκαλβανικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τὴ δεινὴ οικονομικὴ κατάσταση στὴν ὁποία περιήλθε οὐκ ὀλίγες φορές. Οἱ πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ ἐνθυμήσεις σὲ λειτουργικὰ βιβλία καὶ σὲ ἐπιστολές που σήμερα φυλάσσονται στὴ μητρόπολη⁹⁵.

⁸⁹ Στὴν δημοσίευση τοῦ Ὁ. Καλινδέρη καταγράφει τὴ λέξη Ἡαν(ουαρί)ου καὶ τὸν ἀριθμὸς οκτῶ που πλέον ἔχει ἀποσβεσθεῖ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτὰ μνημεῖα, 31.

⁹⁰ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτὰ μνημεῖα, 31.

⁹¹ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 46.

⁹² ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 117. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κώδιξ, 135. ΔΑΡΔΑΣ, Ἐπισκοπὴ, 42 - 47. ΔΑΡΔΑΣ, Ἀρχιερατεία, 3 - 30, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁹³ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἑλληνες ζωγράφοι, Τομ. 2, 225.

⁹⁴ ΣΚΑΒΑΡΑ, Ἔργο Λιανοπιτιῶν, 49, σπ. 215.

⁹⁵ Γιὰ τὴ νεότερη ἱστορία τοῦ μοναστηρίου που ἀφορᾶ στὴν κακὴ οικονομικὴ κατάσταση, τὴν καταπάτηση τῶν κτημάτων τῆς ἀπὸ τοὺς μπέηδες καὶ στὸν περιορισμὸ τῆς εδαφικῆς τῆς περιφέρειας, βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 30 - 45, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Η Αγία Παρασκευή Δομαβιστίου μαζί με άλλα εννέα μοναστήρια της επαρχίας συγχωνεύθηκαν και έγιναν μετόχια της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μικροκάστρου. Την περίοδο 1930 - 1950 το μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής εγκαταλείπεται. Το 1943 τα γύρω κτίσματα του μοναστηριακού συγκροτήματος - με εξαίρεση το καθολικό - κατεδαφίστηκαν από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής. Η ανακαίνιση του μοναστηριού πραγματοποιήθηκε από τον Μητροπολίτη Σισανίου και Σιατίστης Αντώνιο το 2001.

Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σισανίου (1662 ή 1762)

Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σισανίου

Σε απόσταση δύο χιλιομέτρων από το σημερινό χωριό Σισάνι⁹⁶, στην απέναντι πλευρά του ομώνυμου ποταμού που διέρχεται μέσα από το χωριό, βρίσκεται η Ιερά Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Πιθανότατα κτίστηκε στα ερείπια παλαιότερου ναού, η μορφή του οποίου παραμένει αδιευκρίνιστη⁹⁷. Το σημερινό καθολικό βρίσκεται στο νότιο μέρος του μοναστηριακού συγκροτήματος και χρονολογείται στο β' μισό του 18^{ου} αιώνα.

Πρόκειται για μια μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα και ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά. Ο ναός τοποθετημένος κατά το ήμισυ στο έδαφος, εμφανίζει όλα τα χαρακτηριστικά των εκκλησιών της Τουρκοκρατίας: χαμηλό ύψος, έλλειψη παραθύρων και λιτή εξωτερική εμφάνιση⁹⁸. Η ενιαία δίριχτη στέγη έχει υποστεί μορφολογικές αλλοιώσεις με την τοποθέτηση τεσσάρων φεγγιτών για να φωτίζεται ο νάρθηκας και ο κυρίως ναός⁹⁹.

Δεξιά της βόρειας εισόδου έχει εντοιχιστεί μαρμάρινη στήλη ρωμαϊκής εποχής των ετών 146 - 147 μ.Χ. με ονόματα αθλητών. Ανακαλύφθηκε από μοναχούς στον χώρο της μονής πριν από το 1811¹⁰⁰. Υλικό σε δεύτερη χρήση αποτελούν επίσης οι τέσσερις διαφορετικού σχήματος μαρμάρινοι κίονες (πολυγωνικός, κυλινδρικός με αυλακώσεις, τετράγωνος και ωσειδής) που υποβαστάζουν την Αγία Τράπεζα¹⁰¹. Τα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής είναι αδιάψευστοι μάρτυρες για την ακμή της αρχαίας Σισανιούπολης.

⁹⁶ Το σημερινό χωριό Σισάνι επανιδρύθηκε ως οικισμός όχι στη θέση της αρχαίας πόλης, που εκτεινόταν ανάμεσα στη μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου και στη μονή Αγίου Δημητρίου Βλάστης, αλλά ανατολικότερα. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 101.

⁹⁷ Αρχαιολογικά λείψανα που βρέθηκαν γύρω και κάτω από τον ναό αυτόν, φανερώνουν την ύπαρξη παλαιότερου κτίσματος. ΤΣΙΡΟΣ, Βλάστη, 10.

⁹⁸ ΜΠΟΥΡΑΣ, Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική, 172.

⁹⁹ Για την αρχιτεκτονική ανάλυση, βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 121 - 125.

¹⁰⁰ ΡΙΖΑΚΗΣ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Επιγραφές, 176 - 179. ΤΣΙΡΟΣ, Βλάστη, 10 - 12. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 101 - 105.

¹⁰¹ ΤΣΙΡΟΣ, Βλάστη, 9 - 10.

Αγία Τράπεζα. Κοίμηση της Θεοτόκου Σισανίου

Μαρμάρινη στήλη 2^{ου} αι. μ.Χ

Η χρονολογία ίδρυσης του μοναστηρίου αποτελεί ιστορικό πρόβλημα άμεσα σχετιζόμενο με την καταστροφή της Σισανιούπολης. Η ανέγερση του νεότερου ναού σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή το έτος 1662 ή - καλύτερα - το 1762, δε σημαίνει και την αρχική ίδρυση της μονής, η οποία πρέπει να είναι μεταγενέστερη της χρονολογίας. Πρώτη γραπτή μνεία για την ύπαρξη μοναστηρίου εντοπίζεται το 1797 στον κατάλογο του Μητροπολίτη Νεοφύτου, που αναφέρεται ως: «Χωρίον Σισάνιον ἐν ᾧ ἦν ποτὲ καὶ Μητρόπολις, ἤδη δὲ μοναστήριον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου...»¹⁰². Παράλληλα, η ανακάλυψη επισκοπικού ναού (11^{ου} - 12^{ου} αιώνα), δίπλα ακριβώς από τη μονή, εγείρει ερωτήματα για πιθανή λειτουργία της αρχικά ως παρεκκλήσι της μητρόπολης¹⁰³. Στα παραπάνω στοιχεία προστίθεται η εντοχία κτιτορική επιγραφή του κυρίως ναού, από την οποία απουσιάζει η μνημόνευση μοναστικού δυναμικού. Επομένως ο ναός πρέπει να κτίστηκε κατά προσέγγιση στο διάστημα 1760 στη θέση παλαιότερου, που ίσως καταστράφηκε στη δεύτερη καταστροφή του Σισανίου, ενώ στο τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα μετατράπηκε σε μοναστήρι¹⁰⁴.

Κτιτορική επιγραφή (1662 ή 1762)

Η σωζόμενη επιγραφή¹⁰⁵ φέρει αρκετές φθορές, κυρίως στο κεντρικό και νότιο τμήμα της. Βρίσκεται στο εσωτερικό υπέρθυρο της εισόδου του κυρίως ναού. Το κείμενό της είναι γραμμένο με μαύρο χρώμα πάνω σε υπόλευκο κονίαμα και τοποθετείται σε ανοικτό ειλητάριο οριζοντίας διάταξης. Η επιγραφή αναπτύσσεται σε πέντε στίχους με κεφαλαιογράμματα γραφή. Οι τέσσερις πρώτοι στίχοι έχουν ίδιο μέγεθος γραμματοσειράς, ενώ ο τελευταίος ελαφρά μικρότερο λόγω έλλειψης χώρου. Η επιγραφή φέρει τονισμό και πνεύματα, με αρκετά όμως ορθογραφικά λάθη. Στην αρχή υπάρχει σταυρός ομοίου μεγέθους με τα γράμματα. Το κείμενο έχει ως εξής:

¹⁰² ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 122.

¹⁰³ ΠΕΤΚΟΣ, Ανασκαφή, 313 - 322.

¹⁰⁴ Ο Α. Δάρδας υποστηρίζει πως κάτοικοι του νέου Σισανίου, σε ανάμνηση της παλιάς δόξας της Σισανιούπολης κάλεσαν μοναχούς και ανήγαγαν σε μοναστική περιωπή τον ναό. Κάτι αντίστοιχο συνέβη στο γειτονικό χωριό Βλάστη με τη μονή Αγίου Δημητρίου (1774). ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 112 - 113.

¹⁰⁵ Την επιγραφή δημοσίευσαν με κάποιες αναγνωστικές διαφορές: ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 461. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 30. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Κτητορικές επιγραφές, 38. ΤΣΟΥΡΚΑΣ, Σισάνιον, 26. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, Αρχαία πόλη, 165. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 108.

Κτιτορική επιγραφή της Κοίμησης Θεοτόκου στο Σισάνι

+ ἀνήγερθη· και ἀνήσωρήθοι ὅτε ὁ θεὸς και πάντε ναὸς τῆς κοιμήσαιος τῆς ὑπερα // γῆας δαισπῆνης ὑμῶν· θαιοτο^{κδ} κε ἀηπαρθένῳ μαρήας ~ και δηα σηνδρομης· κόπιον ταὶ κ... // ἐξόδον ὦν τμηνοτάων και ἐνγενεσῶν ἀρχονων ἐκ χόρας σιάνη ~ κηρήο κῆρ ~ πάντο ἡὸς παίτρῳ κ... // ἰωάνη' ἡὸς μαβροδῆ ~ και ἀρχηερατεῦνοντῶ δ' πανηεροτῶδ και λογηότῶδ κηρήκ κηρήκ κῆρ ~ νηκηφόροδ // ᾗσανῆδ ~ κε ἡ ενρικὸμένη ~ χρήσηεραῖδ ~ ζίσηερέδ ~ ἰωανιερέδ ~ ἔτη 1662 ~ ἦενδ_{αρηδ} - 10

+ Ἀνηγέρθη ~ και ἀνηστωρήθοι οὗτος ὁ θῆος και πάν(σεπ)τος ναὸς τῆς κοιμήσαιος¹⁰⁶ τῆς ὑπερα- // γῆας δαισπῆνης ὑμῶν· Θαιοτόκου κὲ ἀηπαρθένου Μαρήας ~ και δηὰ συνδρομῆς· κόπιον ταὶ κ[αὶ]¹⁰⁷ // ἐξόδον τῶν τμηνοτάτων και ἐνγενεστάτων ἀρχόντων ἐκ χόρας Σιάνη-Κηρίο Κῆρ~ Πάντο ἡὸς Παίτρου¹⁰⁸ κ[...]
// Ἰωάνη, ἡὸς Μαβρουδῆ ~ και ἀρχηερατεύοντος τοῦ Πανηεροτάτου και Λογηοτάτου Κηρήου Κηρήου Κῆρ ~ Νηκηφόρου // Σησανίου ~ κὲ ἡ εὐρισκόμενη ~ Χρηστοηεραῖος~ Ζισηερέος~ Ἰωανιερέος ἔτη 1662~ ἡενουαρήου -10

Αξιοσημείωτες γραφές παρατηρούνται σε ὄλο το κείμενο της επιγραφῆς. Ενδεικτικὰ αναφέρονται: «ἀνηστωρήθοι» ἀντὶ «ἀνιστορήθη», «θῆος» ἀντὶ «θεῖος», «τμηνοτάτων» ἀντὶ «τιμιωτάτων», «Κήρηο» ἀντὶ «Κύριο», «ἀρχηερατεύοντος» ἀντὶ «ἀρχιερατεύοντος», «Λογηοτάτου» ἀντὶ «Λογιωτάτου». Λανθασμένα αποδίδονται και τα κύρια ονόματα: «Μαρήας» ἀντὶ «Μαρίας», «Παίτρου» ἀντὶ «Πέτρου», «Ἰωάνη» ἀντὶ «Ἰωάννη», «Νηκηφόρου» ἀντὶ «Νικηφόρου». Τόνοι και τα πνεύματα τοποθετοῦνται σε ὄλες τις λέξεις ὄχι ὄμως ορθά, σε ορισμένες εντοπίζεται ἡ παρεῖσφρηση μικρῶν γραμμάτων ὄπως: «δηὰ» και «συνδρομῆς», ἐνὼ συντομογραφημένη εἶναι μόνο ἡ λέξη «πάν(σεπ)τος» στον πρώτο στίχο.

Σύμφωνα με την επιγραφή ὁ ναὸς εἶναι αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Οἱ κτίτορες που ἀνέλαβαν τα ἐξοδα της οικοδόμησης και της τοιχογράφησης του μνημείου, ἦταν προσωπικότητες με κύρος, καθὼς χαρακτηρίζονται ως «τιμιώτατοι» και

¹⁰⁶ Παραλείπεται ἡ λέξη «κοιμήσαιος» ἀπὸ τους: ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτὰ μνημεῖα, 30. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Κτητορικές επιγραφές, 38. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 108.

¹⁰⁷ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτὰ μνημεῖα, 30. ΔΑΡΔΑΣ, Τα μοναστήρια, 108. Μεταγράφουν «διὰ συνδρομῆς κὲ παντ..»

¹⁰⁸ Ο Κ. Τσοῦρκας μεταγράφει στο τέταρτο στίχο το ὄνομα «Μάρ(κου)». Οἱ υπόλοιποι ερευνητές δεν συμπληρώνουν το ὄνομα. ΤΣΟΥΡΚΑΣ, Σισάνιον, 26. Προσωπικὴ ἐκτίμηση ἐπεῖτα ἀπὸ επιτόπια ἐρευνα, το ὄνομα που αναγράφεται στην επιγραφή εἶναι «Παίτρου».

«εύγενέστατοι», προερχόμενες από ευκατάστατες οικογένειες του οικισμού. Στο κείμενο της επιγραφής δε μνημονεύονται μοναχοί ή ιερομόναχοι, όπως συμβαίνει συνήθως στους μοναστηριακούς ναούς της μητρόπολης¹⁰⁹. Μόνο τα ονόματα ιερέων. Από τα επιγραφικά στοιχεία αλλά και την αρχιτεκτονική του ναού συνάγεται, ότι η Κοίμηση της Θεοτόκου αποτελούσε αρχικά ενοριακό ναό ή κάποιο παρεκκλήσι και όχι καθολικό μοναστηρίου¹¹⁰.

Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στο έτος 1662 του τελευταίου στίχου, όπου πιθανολογείται ότι κτίστηκε και αγιογραφήθηκε ο ναός. Η χρονολογία αυτή τίθεται υπό αμφισβήτηση εξαιτίας των έκδηλων παρεμβάσεων που έγιναν πάνω στο κονίαμα. Ως αποτέλεσμα οι ερευνητές διατύπωσαν ποικίλες απόψεις τόσο για την ορθή χρονολόγηση του μνημείου, όσο και για την ταύτιση του αρχιερέως Νικηφόρου¹¹¹. Παρατηρώντας το σημείο αναγραφής της χρονολογίας διαπιστώνεται, πως οι αριθμοί είναι ζωγραφισμένοι με εντονότερο χρώμα. Εμφανέστερη είναι η επέμβαση κυρίως στο δεύτερο ψηφίο που δηλώνει την εκατονταετία.

Στον τέταρτο στίχο καθίσταται γνωστό ότι τον μητροπολιτικό θρόνο του Σισανίου κατείχε ο Νικηφόρος. Πρώτος ο Μ. Τουμπαλίδης¹¹² βασιζόμενος μόνο στην ημερομηνία της επιγραφής τοποθέτησε τον Νικηφόρο ως Επίσκοπο Σισανίου πριν από τον Ζωσιμά¹¹³. Πιο εύστοχη είναι η άποψη του Α. Δάρδα, όπου με βάση τα ιστορικά τεκμήρια, αρχιερέως Σισανίου το χρονικό διάστημα 1746 έως 1769 διετέλεσε ο Νικηφόρος από την Αχρίδα, διάδοχος του Ζωσιμά.¹¹⁴ Άλλωστε στο κείμενο της επιγραφής ο Νικηφόρος αναφέρεται ως «πανιερώτατος» και «λογιώτατος». Αυτού του είδους οι τίτλοι συνοδεύουν ονόματα μητροπολιτών και όχι επισκόπων¹¹⁵. Οι αρχιερείς Σισανίου, πριν από τον Ζωσιμά τουλάχιστον, ήταν επίσκοποι και όχι μητροπολίτες. Επομένως, αν το μνημείο κτιζόταν το έτος 1662, τότε ο Νικηφόρος θα έφερε τον τίτλο του «θεοφιλεστάτου», όπως συμβαίνει στην επιγραφή του Δρυόβουνου¹¹⁶. Με βάση τα παραπάνω και με έκδηλη την επέμβαση στην ημερομηνία επάνω στο κονίαμα, το αρχικό έτος που σβήστηκε, ήταν το 1762 και όχι το 1662.

Στην ορθή χρονολόγηση του μνημείου συμβάλλει και η αναγραφή των κεκοιμημένων αρχιερέων στην κόγχη της προσκομιδής του Ιερού. Τα ονόματα παρατίθενται σύμφωνα με τη χρονολογική σειρά ποιμαντορίας τους. Συγκεκριμένα μνημονεύονται τρεις αρχιερείς που άσκησαν τα καθήκοντά τους κατά σειρά στην επαρχία.

¹⁰⁹ Στις επιγραφές των καθολικών της μονής Δρυοβούνου (1592), του Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου (1625), του Αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας (1785), της Αγίας Τριάδας Βυθού (1800) και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ζώνης (1799) γίνεται μνεία ηγουμένων, ιερομονάχων και μοναχών. Βλέπε σελίδες, 39, 119, 141, 153, 147.

¹¹⁰ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Βίος, 49. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 108.

¹¹¹ Ίσως η αρχική χρονολογία να ήταν γραμμένη με ελληνικούς χαρακτήρες και αργότερα ο διορθωτής να την έγραψε με αραβικούς αριθμούς, χωρίς όμως να είμαστε βέβαιοι αν τη διάβασε σωστά, βλ. ΤΣΟΥΡΚΑ, Σισάνιον, 26. Ο Α. Δάρδας θεωρεί πως η σωστή χρονολογία είναι το 1762. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 110- 120.

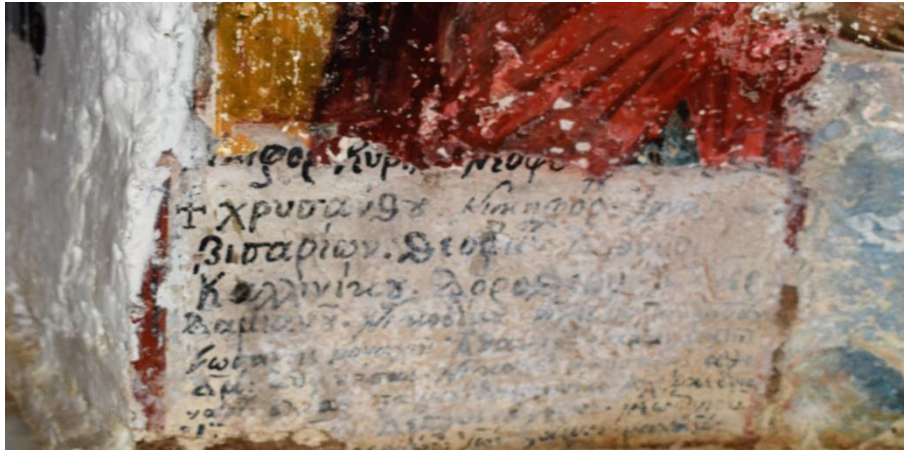
¹¹² «Και περί τοῦ Νικηφόρου τούτου οὐδέν ἕτερον εἶναι γνωστόν...». ΤΟΥΜΠΑΛΙΔΗΣ, Σημειώματα Σισανίου, 196.

¹¹³ Την καταγραφή του Μ. Τουμπαλίδη, τον οποίο θεώρησε ως Νικηφόρο Α΄ - καθώς υπάρχει και ο Νικηφόρος Αχριδηνός - επαναλαμβάνουν και οι μεταγενέστεροι συντάκτες επισκοπικών καταλόγων. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 108, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹¹⁴ ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 40 - 46.

¹¹⁵ ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, Βύλιζα, 90 - 91, όπου και σχετικά παραδείγματα.

¹¹⁶ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 110.

Τα δίπτυχα των κεκοιμημένων

Η επιγραφή αρχίζει από τον αρχιερέα επί της εποχής του οποίου κτίστηκε ο ναός, δηλαδή τον Νικηφόρο (1746 - 1769), ακολουθεί ο Κύριλλος (1769 - 1792) και έπειτα ο Νεόφυτος (1792 - 1811)¹¹⁷. Επομένως η χρονολογία της επιγραφής συνδέεται με το έτος ανοικοδόμησης του ναού το διάστημα 1762 - 1769 στη θέση παλαιότερου. Οι λόγοι επέμβασης στη χρονολογία και η μετάθεση της ανέγερσης και της ιστόρησης έναν αιώνα νωρίτερα παραμένουν άγνωστοι. Πολύ πιθανόν η αλλοίωση να έγινε για να προσδοθεί παλαιότητα και αίγλη στον ναό¹¹⁸.

¹¹⁷ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 117 - 119. Ο Μ. Τουμπαλίδης αναφέρει τα ονόματα επισκόπων που μνημονεύονται στα δίπτυχα της Ιεράς μονής της Μεταμορφώσεως στο Δρυόβουνο πριν από τον Ζωσιμά θεωρώντας μάλιστα πως το όνομα του Νικηφόρου παραλείπεται. Μ.Ε. ΤΟΥΜΠΑΛΙΔΗΣ, Σημειώματα περί τῆς Μητροπόλεως Σισανίου *Ε.Α* 20 (1987), 331- 332.

¹¹⁸ Παρόμοιος προβληματισμός όσον αφορά στην παρέμβαση των χρονολογιών του τελευταίου ψηφίου συναντάται στην κτιτορική επιγραφή της μονής Αγίου Δημητρίου Βλάστης (1774) και στον ναό του Αγίου Αχιλλείου Πενταλόφου (1774), βλέπε παρακάτω, 55, 135- 136.

Μονή Αγίου Δημητρίου Βλάστης (1774)

Άγιος Δημήτριος Βλάστης.

Η μονή του Αγίου Δημητρίου βρίσκεται στους πρόποδες του όρους Μουρικίου, δυτικά του χωριού Βλάστη¹¹⁹, περίπου τρία χιλιόμετρα νοτιοανατολικά του Σισανίου. Σήμερα η περιοχή υπάγεται μεν στο δημοτικό διαμέρισμα Βλάστης, εκκλησιαστικά όμως το μοναστήρι ανήκει στην μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης. Στην τοποθεσία αυτή υπάρχουν ίχνη οικισμού, ο οποίος πιθανότατα αποτελούσε συνοικία της Σισανιούπολης. Συνεπώς, η ίδρυση της μονής Αγίου Δημητρίου εύλογα μπορεί να εξεταστεί σε συνάρτηση με την αρχαία Σισανιούπολη και την εξέλιξη της Βλάστης σε κωμόπολη. Άλλωστε η τοποθεσία στην οποία βρίσκεται σήμερα το μνημείο, ανήκε στο Σισάνι¹²⁰.

Ο Άγιος Δημήτριος είτε αποτελούσε μάλλον ενοριακό ναό της Σισανιούπολης, είτε ήταν ναός συνοικισμού του Σισανίου. Μετά την καταστροφή της Σισανιούπολης οι κάτοικοι του συνοικισμού αυτού που μετοίκησαν στη Βλάστη¹²¹, έκτισαν έναν μικρό ναό στη θέση του πρώτου, ο οποίος στη συνέχεια μετατράπηκε σε μοναστήρι και καθιερώθηκε ως μονή της κοινότητας Βλάστης¹²².

Το μοναστήρι είναι γνωστό με την ονομασία «κούκλα», προσωνύμιο που εντοπίζεται για πρώτη φορά στον κώδικα Ζωσιμά¹²³. Στον κώδικα αναφέρεται μετά το χωριό Σισάνι και όχι μετά την κωμόπολη Μπλάτση - δηλαδή Βλάστη. «Χωρίον: Σισάνιον ... Είς τὰ σύνορα τούτου

¹¹⁹ Η ονομασία της κωμόπολης στη γραϊκόφωνη εκδοχή της ήταν Μπάλτση, αργότερα Βλάτση και τελευταίως Βλάστη. ΕΞΑΡΧΟΣ, Μπλάτση, 21 - 23, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹²⁰ Η κυριότητα της περιοχής περιλήφθηκε στη Βλάστη από τους πρώτους κατοίκους που διέφυγαν από το Σισάνι στα υψώματα της Βλάστης. ΤΣΙΡΟΣ, Βλάστη, 21

¹²¹ Σύμφωνα με τα φορολογικά κατάστιχα του 17^{ου} αιώνα, η Βλάστη το 1666 ήταν ένας από τους πολυπληθέστερους οικισμούς της καταγραφής. ΓΚΕΚΑΣ- ΖΗΚΑΣ, Βόιο, 208, 211, 214

¹²² ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 139. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Βίος, 50.

¹²³ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 122.

υπάρχει και ἕτερον μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου: Κούκλα ὀνομαζόμενον». Την ίδια προσωυμία χρησιμοποιεί και ο Ἄνθιμος Σεβαστείας¹²⁴. Με βάση τις μαρτυρίες αυτές ίσως η ονομασία του εκεί προϋπάρχοντος οικισμού ἔδωσε και την προσωυμία στο μοναστήρι.

Ο ναός του Ἁγίου Δημητρίου ανήκει στον τύπο της μονόκλιτης ξυλόστεγης βασιλικῆς (14,95 μ. x 5,95 μ.) με ενιαία δίρριχτη στέγη¹²⁵. Αποτελεῖ ἕνα χαρακτηριστικό δείγμα ναοῦ της Τουρκοκρατίας¹²⁶ με μικρὸ σχετικά ὕψος, ιδιαίτερα στη βόρεια πλευρά λόγω της κλίσης του εδάφους. Η χαμηλὴ εἰσοδος και τα περιορισμένα σε μέγεθος και ἀριθμὸ μεταγενέστερα ανοίγματα δεν επιτρέπουν ἀρκετὸ φωτισμὸ στο εσωτερικὸ του ναοῦ. Η ἐξωτερικὴ ἀπλότητα της τοιχοποιίας με ἀργολιθοδομὴ και ξυλοδεσιές¹²⁷ ἔρχεται σε ἀντίθεση με το πλούσιο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, που κοσμεί το εσωτερικὸ του¹²⁸. Πάνω ἀπὸ την εἰσοδο του κυρίως ναοῦ, η κτιτορικὴ ἐπιγραφή παρέχει πληροφορίες για την ἀνακαίνιση και ἰσθόρηση, τον δωρητὴ και τον ζωγράφο που ἐπιμελήθηκε τὴ διακόσμηση.

Κτιτορικὴ ἐπιγραφή του ναοῦ (1774)

Στον δυτικὸ τοίχο του κυρίως ναοῦ, στο ὑπέρθυρο της εἰσόδου και μέσα σε εἰδικὸ ἀνθόσχημο πλαίσιο, ἀναπτύσσεται η ἐπιγραφή ἰσθόρησης του ναοῦ¹²⁹. Το κείμενο εἶναι γραμμένο με μαῦρο χρῶμα ἐπάνω σε τεφρὸ κονίαμα. Η ἐπιγραφή ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε στίχους σε κεφαλαιογράμματη γραφή και τελειώνει σε μικρογράμματη. Στην ἀρχὴ του πρώτου στίχου ὑπάρχει σταυρὸς ἰδίου μεγέθους με τα γράμματα της ἐπιγραφῆς, το κείμενο της οποίας ἔχει ως ἑξῆς:

Κτιτορικὴ ἐπιγραφή του ναοῦ του Ἁγίου Δημητρίου Βλάστης

+ ἌΝΕΚΕΝΙΣΘΗ · ΚΕ ἄΝΙΣΟΡΙΘΗ · Ὁ ΘΙΓ ΚΕ ΠἈΝΣΕΠΙΓ' ΝΑΓ // ΤΣ ΑΓΙΣ ἘΝΔΟΞΘ ·
ΜΕΓΔΔΟΜΑΡΤΙΡΓ ΔΗΜΗΤΙΣ ΤΟΝ ΜΥΡΟΒΛΗΘ · ἈΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΕ ΤΣ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΣ

¹²⁴ ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 462.

¹²⁵ Σύμφωνα με τον Καλινδέρη θα πρέπει να υπήρχε τρούλος στη στέγη, ο οποίος αποτελούσε μοναδική πηγή φωτός για το εσωτερικὸ του ναοῦ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Βίος, 95.

¹²⁶ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Εκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, 14, 25, 26, 29. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΣΙΚΗ, Ἀρχιτεκτονικὴ, 117.

¹²⁷ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Εκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, 16. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΣΙΚΗ, Μεταβυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, 192.

¹²⁸ Λεπτομερὴ ἀνάλυση του ζωγραφικὸυ διάκοσμου, βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τοιχογραφικὸς διάκοσμος, 20 κ. ἐξ.

¹²⁹ Την ἐπιγραφή δημοσίευσαν: ΠΑΪΣΙΟΣ, Ἐπιγραφαί, 571. ΤΣΙΡΟΣ, Βλάστη, 155. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Βίος, 29. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια 157. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τοιχογραφικὸς διάκοσμος, 52.

ΚΕ ΛΟΓΙΩΤΑΤΩ ΚΥΡΙΩ // ΚΥΡΙΟ ΚΙΡΥΛΩ ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΩ ΑΝΔΙΜΩ ΚΤΙΤΟΡΩ· ΚΥΡΩ·
ΓΕΩΡΓΙΩ ΔΙΜΩ Ξ ΝΙΤΖΙΩ // ΕΚ ΧΟΜΙΣ· ΚΛΙΣΟΥΡΑΣ· ΕΥΜΕΡΕΝΟΝΤΩ ΘΟΜΑΪ ΙΕΡΕΩ ΚΕ δια
χιρός κονσταντίνου Εν έτισιν Τισιν // Ιανουαρίω 20 από θεογονίας 1774(7)

+ Ανεκενίσθη · κέ ανιστορήθη · ό θίος κέ πάνσεπτος ναός // του Αγίου ενδόξου·
μεγαασομάρτιος Δημητρίου του Μυροβλήτου· // αρχιερατεύοντος του
Πανιερωτάτου κέ Λογιωτάτου Κυρίω // Κυρίω Κιρύλου δια δαπάνης του ανδίου
κτίτορος· Κυρίου· Γεωργίου Δίμου του Νίτζιου // εκ χόμις· Κλισούρας·
ευμερεύοντος ΘομαΪ ιερέως κέ δια χιρός Κονσταντίνου εν έτισιν τισιν // Ιανουαρίου
20 από θεογονίας 1774(7)

Στο κείμενο εντοπίζονται αξιοσημείωτες γραφές όπως: «χόμις» αντί «κόμης», «χιρός»
αντί «χειρός» «Κιρύλου» αντί «Κυρίλλου». Οι τόνοι και τα πνεύματα τοποθετούνται όχι
πάντοτε σωστά, ενώ απουσιάζουν συντομογραφίες. Η επιγραφή του μνημείου καθορίζει το
έτος ανακαίνισης και ιστόρησης το 1774/7 και καθιστά γνωστό, ότι τον επισκοπικό θρόνο
της μητρόπολης κατείχε ο Κύριλλος (1769 - 1792), με καταγωγή από το Τσεπέλοβο της
Ηπείρου¹³⁰. Το όνομά του αναγράφεται στην κτιτορική επιγραφή του Αγίου Αχιλλείου
Πενταλόφου (1774), στα δίπτυχα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σισανίου (1762) και στη
μονή του Αγίου Αθανασίου Εράτουρας(1797)¹³¹. Επίσης ο Κύριλλος συνέβαλε στην ανέγερση
του μοναστηρίου της Αγία Τριάδας Βυθού (1800)¹³².

Στον τέταρτο και πέμπτο στίχο του κειμένου αναφέρεται το όνομα του χορηγού για τη
διακόσμηση του ναού. Πρόκειται για τον Γεώργιο Δήμο με καταγωγή από την Κλειςούρα,
ένα γειτονικό ορεινό χωριό, ο οποίος χρημάτισε προεστός του χωριού για αρκετά χρόνια¹³³.
Ακολουθεί το όνομα ενός ιερέως ως εφημερίου, χωρίς να αναγράφεται στο κείμενο αν είναι
ιερομόναχος ή μοναχός. Επομένως, σύμφωνα με τις έως τώρα γραπτές μαρτυρίες, ο ναός
του Αγίου Δημητρίου έγινε κατοπινό μοναστήρι μεταξύ των ετών 1774/7, έτος που
αναγράφεται στην κτιτορική επιγραφή και 1797 όπου αναφέρεται ως μοναστήρι στον
κώδικα της μητρόπολης, χωρίς σαφή χρονικό προσδιορισμό της μετατροπής του.¹³⁴

Από τα στοιχεία που προσφέρει η επιγραφή για τον ζωγράφο, λείπει η καταγωγή του.
Στον πέμπτο στίχο δηλώνεται μόνο το όνομα του: «δια χιρός Κωνσταντίνου». Πρόκειται για
τον ζωγράφο Κωνσταντίνο από τους Χιονιάδες της Ηπείρου¹³⁵, ο οποίος μαζί με τον
συντοπίτη του Μιχαήλ εργάστηκαν στην περιοχή. Παραμένει άγνωστος ο λόγος που ο

¹³⁰ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 117. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 47 - 52.

¹³¹ ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Ιερά Μονή Αγίου, 23.

¹³² ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 341, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹³³ ΤΣΙΡΟΣ, Βλάστη, 155.

¹³⁴ Μέχρι το 1856 δεν υπάρχει κανένα γραπτό στοιχείο για τους μοναχούς που εγκαταβίωσαν στο
μοναστήρι. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 122. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Βίος, 101. ΤΣΙΡΟΣ, Βλάστη, 147.

¹³⁵ ΠΑΪΣΙΟΣ, Αγιογραφία, 51. ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Έλληνες Αγιογράφοι, 212 - 213. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία,
29. ΚΑΤΣΙΚΗΣ - ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ, Μοναστήρια Σισανίου, 193. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 158. ΚΑΤΣΙΚΗΣ,
Χιοναδίτες, 49 - 50. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τοιχογραφικό διάκοσμος, 52. Οι Ε. Δρακοποπούλου και Μ.
Χατζηδάκης υποστηρίζουν ότι πρόκειται για τον ζωγράφο Κωνσταντίνο από την Κορυτσά. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ
- ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι, Τομ. 2, 136. Ο Τ. Παπαζήσης υποστηρίζει πως πρόκειται για άλλον
ζωγράφο συνονόματό του, καθώς ο Κωνσταντίνος από τους Χιονιάδες το 1774 αγιογράφησε τον Άγιο
Αχιλλείο στον Πεντάλοφο, άποψη που μπορεί να αναιρεθεί, μιας και οι εργασίες ιστόρησης του
Αγίου Δημητρίου ολοκληρώθηκαν τον Ιανουάριο. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Χιονιαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ, 183 -
184.

ζωγράφος εδώ αρκείται μόνο στην απλή αναφορά του ονόματός του. Στις περισσότερες επιγραφές των μνημείων της ευρύτερης περιοχής του Βοΐου αλλά και πέρα από αυτή¹³⁶ το όνομά του συνοδεύεται από τον τόπο καταγωγής του. Οι τοιχογραφίες σε όλα τα ενυπόγραφα έργα του παρουσιάζουν όμοια εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, τα οποία διασταυρώνονται. Χαρακτηριστικό του αποτελεί επίσης και ο τρόπος διάρθρωσης της επιγραφής. Η επιγραφή του Αγίου Δημητρίου αρχίζει με μεγαλογράμματη και τελειώνει με μικρογράμματη γραφή. Το ίδιο σχήμα χρησιμοποιεί ο Χιοναδίτης Κωνσταντίνος και ο Μιχαήλ σε όλες τις εντοιχίες επιγραφές.

Τέλος, ο ακριβής χρόνος αποπεράτωσης της αγιογράφησης του ναού τίθεται υπό αμφισβήτηση, λόγω της παρέμβασης που έχει υποστεί το τελευταίο ψηφίο. Μία προσεκτικότερη εξέταση του τελευταίου αριθμού της χρονολογίας δείχνει ότι ο αριθμός 7 επικαλύπτεται από το 4, άγνωστο γιατί¹³⁷. Πιθανόν ο αριθμός 7 να προέκυψε από κεκτημένη ταχύτητα του γραφέα και όχι από μεταγενέστερη παρέμβαση, καθώς στη χρονολογία παρατηρείται ομοιομορφία ως προς τον χρωματικό τόνο αλλά και τον τρόπο γραφής στην απόδοση των ψηφίων. Έτσι, θέλωντας να διορθώσει το λάθος του, πάνω από τον αριθμό 7 σχημάτισε το 4. Επομένως το έτος 1774 ανακαινίζεται και ιστορείται ο ναός.

Λεπτομέρεια χρονολογίας.

Το καθολικό της Ιεράς Μονής Αγίου Δημητρίου Βλάστης αποτελεί ιστορικό μνημείο της περιοχής. Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας το μοναστήρι χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο καπεταναίων αγωνιστών, αλλά και αργότερα στα χρόνια του Μακεδονικού αγώνα συνέχισε την εθνική και κοινωνική προσφορά¹³⁸. Τα λιγοστά κειμήλια της μονής (δεσποτικές εικόνες με χρονολογία 1772¹³⁹, δερματόδετα μηνιαία, ενθυμήσεις και τα αρχεία της) μετεφέρθηκαν στον ναό του Αγίου Μάρκου στη Βλάστη. Δυστυχώς, το 1991 καταστράφηκαν από πυρκαγιά. Το 2005 έγινε προσπάθεια συντήρησης με εξωτερικό αρμολόγημα και ανακατασκευή της στέγης. Σήμερα η γενική εικόνα του μνημείου εμφανίζεται από την κατάρρευση μερικών τοιχογραφιών του Ιερού, αποτέλεσμα της ερήμωσης και εγκατάλειψής του. Η ανάγκη διάσωσης ενός τέτοιου μνημείου με θρησκευτική και ιστορική σημασία για την περιοχή είναι επιτακτική!

¹³⁶ Για πρώτη φορά τα ονόματά τους εντοπίζονται στο καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής, γνωστό και ως μονή Άβελ (1770) στη Βύσση Πωγωνίου Ιωαννίνων. Λίγο αργότερα στον ναό του Αγίου Αχιλλείου (1774) στον Πεντάλοφο Κοζάνης. Επίσης, στους ναούς του Αγίου Γεωργίου Οξύνης (1779) και Αγίας Παρασκευής (1779) Καλμοίρας Τρικάλων, βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι, Τομ. 2, 137, 195. ΤΖΑΚΟΥ, Μονή Άβελ, 63. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Απεικονίσεις, 179 - 190. ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Χιοναδίτες, 12. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Χιοναδίτης ζωγράφος Μιχαήλ, 183.

¹³⁷ Ο τρόπος γραφής του τελευταίου ψηφίου κατά καιρούς προβλημάτισε τους ερευνητές. Το έτος 1774 υποστηρίζουν οι Καμαρούλιας, Λαμπρόπουλος και Κατσίκης. ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Χιοναδίτες, 12. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τοιχογραφικός διάκοσμος, 262- 263, ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Χιοναδίτες, 49. Αντίθετα ο Δάρδας υποστηρίζει το έτος 1777. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 158- 159.

¹³⁸ ΤΣΙΡΟΣ, Βλάστη, 156. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Βίος, 98, 162.

¹³⁹ Ο Μ. Καλινδέρης κατέγραψε μία από τις έξι δεσποτικές εικόνες: «*Δέσεις του δούλου του Θεού Νήτζιο Τζάνκα και των τέκνων αυτού 1772*». ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 29. Οι δεσποτικές εικόνες σώζονται στο φωτογραφικό αρχείο του Ι. Βαρβαρούση. Παρουσιάζουν τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που παραπέμπουν σε χιονιαδίτικο εργαστήριο ή στον ζωγράφο Κωνσταντίνο. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τοιχογραφικός διάκοσμος, 57, υπ. 59.

Προφήτης Ηλίας Βλάστης (1802)

Προφήτης Ηλίας Βλάστης.

Ο Προφήτης Ηλίας Βλάστης¹⁴⁰ βρίσκεται στην επίπεδη κορυφή ενός κατάφυτου λόφου, νότια του χωριού. Ο σημερινός ναός αποτελεί ανακαινισμένη μορφή του παλαιού ναού του Προφήτη Ηλία, γεγονός που πιστοποιείται και από τις δυο εντοιχισμένες πλάκες εξωτερικά, μια μεταλλική¹⁴¹ και μια μαρμάρινη¹⁴², εκατέρωθεν της μοναδικής θύρα εισόδου. Πρόκειται για απλή μονόκλιτη βασιλική με δίριχτη στέγη, καλυμμένη από σύγχρονα κεραμίδια. Οι εσωτερικές επιφάνειες έχουν ασβεστωθεί με αποτέλεσμα να χαθούν ο ζωγραφικός διάκοσμος και η κτιτορική επιγραφή που υπήρχε σε μικρή καμάρα επάνω από την είσοδο. Το κείμενο της μεγαλογράμματης κτιτορικής επιγραφής διέσωσε ο Καλινδέρης στη μελέτη του: *Γραπτά μνημεία από τη Δυτική Μακεδονία Χρόνων Τουρκοκρατίας*¹⁴³. Η επιγραφή είχε ως εξής:

Οικοδομήθη ὁ θεῖος ναὸς τοῦ Προφήτου Ἡλῖα διὰ δαπανῶν τοῦ ἐντιμολογιωτάτου κυρίου Δημητρίου Χατζηκωσταντίνου Γραμματικοῦ 1802 Ἰουνίου 11.

Από το κείμενο προκύπτει, ότι ο ναός του Προφήτη Ηλία οικοδομήθηκε το έτος 1802 με έξοδα του Δημήτριου Χατζηκωνσταντίνου. Ο προσδιορισμός «γραμματικού» σύμφωνα με τον Καλινδέρη προήλθε λόγω της ιδιότητας του κτίτορα ως γραμματέα του Αλή Πασά.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Για τον Προφήτη Ηλία Βλάστης, βλ. ΤΣΙΡΟΣ, Βλάστη, 11 - 12.

¹⁴¹ Η επιγραφή έχει ως εξής: «ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΔΑΠΑΝΙΣ ΣΥΛΟΓΟΥ ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ ALBANY, N.Y, 1917 – 1969»

¹⁴² «ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΒΛΑΤΣΙΩΤΩΝ “Ο ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ” ΑΛΜΠΑΝΗ N.Y. ΕΝ ΕΤΕΙ 1956».

¹⁴³ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 29.

¹⁴⁴ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Βίος, 94. Δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες για τον κτίτορα.

Περιοχή Σιάτιστας

Η Σιάτιστα¹⁴⁵ βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του νομού Κοζάνης, κτισμένη στις νότιες πλαγιές του όρους Βέλλιας, που αποτελεί συνέχεια του ορεινού όγκου Σινιάτσικου, σε υψόμετρο περίπου 950 μ. Περιβάλλεται από άδενδρες κατά το μεγαλύτερο μέρος τους βουνοκορφές, ενώ δύο βαθιές χαράδρες την περικλείουν, καθιστώντας έτσι τη θέση της εκ φύσεως οχυρή και δυσπρόσιτη¹⁴⁶. Σε αυτή τη δύσβατη και απομονωμένη περιοχή αναπτύχθηκε ο πρώτος οικισμός (τέλη 14^{ου} - αρχές 15^{ου} αιώνα)¹⁴⁷.

Γεωφυσικός Χάρτης Σιάτιστας.

¹⁴⁵ Για τη σύγχρονη ονομασία της Σιάτιστας διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις. Το όνομα εικάζεται ότι δόθηκε από το βλάχικο *siat* ή το λατινικό *sitis* = *δίψα* και την κατάληξη *sta* = *τόπος δίψας, ξηρότοπος*. Άλλοι παράγουν το όνομα από το σλαβικό ρήμα *sestiam* = *τόπος χωρισμένος*. Πράγματι η Σιάτιστα έχει σαφή διάταξη σε άνω συνοικία, επονομαζόμενη Χώρα και κάτω συνοικία, γνωστή ως Γεράνεια. Ως άλλη εκδοχή, από το τούρκικο *set* = *παγίδα*, δηλαδή *σέθιστα* = *τόπος παγίδας*, κάτι που πιστοποιείται και από την οχυρωματική θέση της πόλης. Απόπειρες ετυμολόγησης του ονόματος, βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ιστορία, 13. ΨΗΜΜΕΝΟΣ, Τοπωνύμιον Σιάτιστα, Α60 - Α63. ΛΑΪΟΣ, Εμπορικοί οίκοι, 7 - 9. ΖΩΓΡΑΦΟΥ - ΒΟΡΟΥ, Ιστορικά σημειώματα, 50.

¹⁴⁶ Η Σιάτιστα είχε τέσσερις οχυρές εισόδους, όπου κατέληγαν οδοί από την Καστοριά, την Κοζάνη, τα Γρεβενά και τη Γαλατινή. Γεωγραφικές πηγές για τη Σιάτιστα και τη γύρω περιοχή, βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ιστορία, 7. ΤΣΟΤΣΟΣ, Πληροφορίες, 264 - 283.

¹⁴⁷ Ο συγγραφέας της τοπικής ιστορίας της Σιατίστης, Ι. Αποστόλου, απλώς πιθανολογεί, χωρίς τεκμήρια, ότι ο οικισμός δημιουργήθηκε στα τέλη του 14^{ου} αιώνα στην περιοχή. Αποστόλου, Ιστορία, 10. Ο Α. Μέγας επίσης πιθανολογεί ότι η Σιάτιστα δημιουργήθηκε κατά τα τέλη του 14^{ου} αιώνα στην πεδιάδα των Καραγιαννίων των Κονιάρων, από όπου ο ελληνικός πληθυσμός αναγκάστηκε να φύγει προς ορεινούς και δυσπρόσιτους οικισμούς. Α. ΜΕΓΑΣ, Μοσχόπολης και Σιάτιστα, *Σιατιστινά* 19- 20 (1999), 27- 38. ΛΑΪΟΣ, Εμπορικοί οίκοι, 10.

Οι πληροφορίες για τον οικισμό της Σιάτιστας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας είναι λιγοστές και προέρχονται κυρίως από εκκλησιαστικές πηγές¹⁴⁸ και γεωγραφικά κείμενα. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα του κώδικα της Ζάβορδας, αναφέρεται το 1535 - 1692 ως *Σιάτζιστα* με 100 εγγραφές δωρητών και 309 για την περίοδο μετά το 1692¹⁴⁹. Οι αριθμοί αυτοί φανερώνουν, ότι η Σιάτιστα αποτελούσε ήδη έναν αρκετά μεγάλο οικισμό πριν από το 1692. Σε έγγραφα του τέλους του 17^{ου} αιώνα περιλαμβανόμενα στον κώδικα της μητρόπολης, όπως και στον κατάλογο των οικισμών της, αναφέρεται ως: «*Πολιτεία: Σιάτιστα και Γεράνοια*¹⁵⁰». Η ραγδαία ανάπτυξη από την περίοδο του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, γίνεται εντονότερη τον 18^ο αιώνα, οπότε η Σιάτιστα ξεχωρίζει ως ο σημαντικότερος οικισμός στον ευρύτερο χώρο της δυτικής Μακεδονίας.

Η απομονωμένη τοποθεσία στην οποία ιδρύθηκε, δεν αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για την οικονομική και πολιτιστική ακμή της. Η οχυρωματική της θέση αποτέλεσε χώρο υποδοχής μεταναστών που προστατεύονταν από εχθρικές επιδρομές¹⁵¹, όμως σε βάθος χρόνου η έντονη πληθυσμιακή αύξηση δεν αρκούσε για την κάλυψη των βιοτικών αναγκών. Έτσι παρουσιάστηκε η ανάγκη εύρεσης εναλλακτικής εργασίας. Τη λύση έδωσε το διαμετακομιστικό εμπόριο και τα ξένα κέντρα¹⁵², που έφθασαν στο απόγειό τους τον 17^ο αιώνα. Το 1800 η Σιάτιστα είχε διακόσιους εμπορικούς οίκους στην Ευρώπη, καθιστώντας την εμπορικό κέντρο εθνικού και διεθνούς επιπέδου. Η αυτόνομη οικονομική ανάπτυξη μέσω του εξαγωγικού εμπορίου αποτέλεσε την πηγή της πνευματικής αναγέννησης. Οι απόδημοι εξελίχθηκαν σε ένα είδος κοινωνικής αριστοκρατίας, επηρεασμένοι από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και τη δυτική παιδεία. Πέρα από τις ευρέως γνωστές εκδοτικές δραστηριότητες στα διάφορα ευρωπαϊκά κέντρα¹⁵³, ιδιαίτερη σημασία είχε η εκπαιδευτική ανάπτυξη των ορεινών πατριδών τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Σιάτιστα, που ήδη από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα είχε ελληνικό σχολείο¹⁵⁴.

Η οικονομική ευμάρεια της πόλης αντανακλάται από τους εμπορικούς οίκους στα περίφημα αρχοντικά, ενώ παράλληλα συνδέεται με τη σπουδαιότερη για την εποχή εκείνη αρχιερατική φυσιογνωμία, τον Αρχιεπίσκοπο Ζωσιμά¹⁵⁵. Τα χρόνια αυτά χαρακτηρίστηκαν

---

¹⁴⁸ Σε κατάστιχο Ιεροσολυμιτικού κώδικα αναφέρεται το 1660 ως «*Σιάτζιστα χώρα*», τύπος που προφανώς προέρχεται από το «*Σιάτιστα*» του τοπικού ιδιώματος. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Πρώιμες μαρτυρίες, 105- 106, 116- 118.

¹⁴⁹ Στον κώδικα της Ζάβορδας αναγράφεται ως: «*Σιάτζιστα χωρίων*». ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, Ιστορική εξέλιξη, 172.

¹⁵⁰ Η Σιάτιστα αναφέρεται ως: *χώρα* το (1688), ως *χωρίον* το (1692) και ως *πολιτεία* το (1696). ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 22, 26, 30, 41, 50, 57, 69 - 70.

¹⁵¹ Κατά τον 17^ο - 18^ο αιώνα έποικοι από τη γύρω περιοχή, από τον νομό Γρεβενών, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία εγκαταστάθηκαν στη Σιάτιστα. Το 1770 μετά τις αναταραχές στην Ήπειρο και την καταστροφή της Μοσχόπολης, βλάχοι εγκαταστάθηκαν επίσης στη Σιάτιστα. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ιστορία, 7 - 13.

¹⁵² Η Βενετία αποτέλεσε την πρώτη εμπορική επικοινωνία της Σιάτιστας. Οι Σιατιστινοί ασχολούνταν με το διαμετακομιστικό εμπόριο από τη Μακεδονία μέχρι τη Σερβία και τη Μολδοβλαχία, τη Ν. Ρωσία, τη Γερμανία, την Ιταλία και την Αυστροουγγαρία, ιδρύοντας ολόκληρες παροικίες. ΤΣΑΝΑΣΙΔΗΣ, Λαϊκή ζωγραφική, 13 - 18.

¹⁵³ Οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου το 1791 εξέδωσαν στη Βιέννη το ελληνικό φύλλο «*Εφημερίς*». Συνδέθηκαν με τον Ρήγα Βελεστινλή προσφέροντας τεράστια εθνική υπηρεσία. ΣΠΥΡΟΥΔΗ, Σιατιστινοί αδελφοί, 23 - 28.

¹⁵⁴ Για την εκπαιδευτική δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή του Βοΐου, βλ. ΣΙΩΚΗΣ, Εκπαίδευση, 209 - 232.

¹⁵⁵ ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος, 13.

ως «χρυσός αιώνας», καθώς περά από την δημογραφική και οικονομική ανέλιξη, την ίδια περίοδο η Σιάτιστα γίνεται μητροπολιτικό κέντρο (1696- 1700). Η μεταφορά της επισκοπικής έδρας υπήρξε αποτέλεσμα όχι μόνο της παρακμής του Σισανίου, αλλά και της εμπορικής ανάπτυξης της Σιατίστης, με εμφανή τα αποτελέσματα στην οικοδομική εκκλησιαστική δραστηριότητα. Κατάκολουθιαν με την εμπορική ανάπτυξη της πόλης, κτίστηκαν ή ανακαινίστηκαν αρκετοί ναοί, ενώ άλλοι που προϋπήρχαν διακοσμήθηκαν εν μέρει ¹⁵⁶.

---

¹⁵⁶ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 63.

Αγία Παρασκευή και Αικατερίνη Σιάτιστας (1677)

Αγία Παρασκευή και Αικατερίνη Σιάτιστα

Στο νότιο τμήμα της Σιάτιστας, στην πλατεία της Γεράνειας¹⁵⁷, βρίσκεται ο παλαιότερος ναός της πόλης αφιερωμένος στις αγίες Παρασκευή και Αικατερίνη¹⁵⁸. Ο ναός, ο οποίος έχει κτισθεί το 1677 μαζί με το επιβλητικό κωδωνοστάσιο του 1862¹⁵⁹, τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου που βρίσκεται στον προαύλιο χώρο¹⁶⁰, και τον γειτονικό ναό του Αγίου Νικολάου αποτελούν το λατρευτικό κέντρο της συνοικίας της Γεράνειας.

Ως προς την αρχιτεκτονική, ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης θολοσκέπαστης βασιλικής με υπερυψωμένο νάρθηκα - γυναικωνίτη¹⁶¹. Ωστόσο η προβολή της ανωδομής αποτυπώνει τη

¹⁵⁷ Στον κώδικα της μητρόπολης μνημονεύεται η *γεράνια* (Γεράνεια), ως νότια συνοικία της Σιάτιστας. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κώδιξ, 41. Γεράνεια ή Γεράνια, το τοπωνύμιο πιθανόν να προήλθε από το δένδρο γεράνι (= μαστιχιά) ή από τα φυτά γεράνια ή από το βαθυκόκκινο χρώμα, βλ. ΛΑΪΟΣ, Εμπορικοί οίκοι, 7, υπ. 3. Ο Rouqueville αναφέρει για τη Γεράνεια: *Gerania ou la Bleue*. ΡΟΥΚΒΕΙΛΛΕ, Vol. 3, 79.

¹⁵⁸ Τιμάται και στην μνήμη της Αγίας Αικατερίνης, ίσως λόγω της παρουσίας σιναιτικού μετοχίου, που συνδέεται πιθανότατα με το ναό. ΠΕΤΚΟΣ, Συντήρηση Τοιχογραφιών, 51.

¹⁵⁹ Όσα κωδωνοστάσια έχουν διασωθεί ανήκουν κυρίως σε τρίκλιτες βασιλικές και είναι μεταγενέστερα εξαιτίας των γνωστών απαγορεύσεων στους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα δημιουργούνται ευνοϊκές συνθήκες για την ανέγερση κωδωνοστασίων, εξαιτίας της σταδιακής αλλαγής συμπεριφοράς που έδειξε η Πύλη προς τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας βλ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΣΙΚΗ, Μεταβυζαντινά Κωδωνοστάσια, 73. Το κωδωνοστάσιο της Αγίας Παρασκευής είναι έργο του Ζουμπανιώτη αρχιτέκτονα Αποστόλη. Ανάλογη κατασκευή και διάρθρωση χαρακτηρίζει το καμπαναριό του Αγίου Δημητρίου στη Χώρα το 1856, βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Άγιος Δημήτριος, 35.

¹⁶⁰ Ο μικρός ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ονομάζεται από τους Σιατιστινούς «Αγία Άννα». Περιέχει αξιόλογες εικόνες τέμπλου που χρονολογούνται το 1741 - 42. ΖΩΓΡΑΦΟΥ - ΒΟΡΟΥ, Πολιτιστική κληρονομιά, 149.

¹⁶¹ Ο υπερυψωμένος νάρθηκας σε χρήση γυναικωνίτη είναι ένα συνηθισμένο στοιχείο στους ναούς της Τουρκοκρατίας. Η υψομετρική διαφορά οφείλεται στη διαφορετική χρήση του χώρου. Πολλές

μορφή του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού¹⁶². Παρά τη λιτή εξωτερική του εμφάνιση και την κάλυψη των θόλων με τετράρριχτη στέγη, ο ναός εντυπωσιάζει με το μέγεθός του. Η νότια εξωτερική όψη καλύπτεται από ένα περίστωο, το ανατολικό τμήμα του οποίου απολήγει σε παρεκκλήσι αφιερωμένο στη Θεοτόκο¹⁶³.

Ο αξιόλογος τοιχογραφικός διάκοσμος του μνημείου είναι αποτέλεσμα τριών διαφορετικών περιόδων, των οποίων η ακριβής χρονολόγηση μαρτυρείται από τις σωζόμενες εντοιχίες επιγραφές του ναού. Η πρώτη ζωγραφική φάση αφορά στην εσωτερική διακόσμηση του ναού και χρονολογείται το 1679. Οι τοιχογραφίες αποδίδονται σε καλλιτεχνικό εργαστήριο, το οποίο μορφολογικά και τυπολογικά κατατάσσεται στο κλίμα της Ηπειρώτικης αγιογραφίας όπως αυτή διαμορφώνεται τον 17^ο αιώνα¹⁶⁴. Εικονογραφικό ενδιαφέρον προκαλεί η νοτιοδυτική γωνία και το αντίστοιχο φουρνικό του νάρθηκα, όπου έχει ιστορηθεί η παράσταση των φιλοσόφων ενταγμένη στην τοιχογραφία της Ρίζας του Ιεσσαί¹⁶⁵. Πάνω από τον Ιεσσαί και εκτός Ρίζας τοποθετούνται οι Έλληνες σοφοί: ο Σόλων, ο Πλούταρχος, ο Αριστοτέλης, ο Πλάτων, ο Θουκυδίδης και η Σίβυλλα¹⁶⁶. Ανάλογη παράσταση απαντάται και στον νάρθηκα του Προφήτη Ηλία Σιάτιστας, έργο του 1744.

Στον βόρειο εξωτερικό τοίχο πάνω από την είσοδο του νάρθηκα, εντοπίζεται η δεύτερη επιγραφή, ανάμεσα στον άγιο Νικόλαο και άγιο Σπυρίδωνα. Το κείμενο αποτελείται από πέντε στίχους με κεφαλαία και πεζά γράμματα ζωγραφισμένα με λευκό χρώμα πάνω σε κοκκινωπό κονίαμα.

φορές φράζεται με καφασωτά. Εντοπίζεται σε αρκετούς ναούς της Σιάτιστας, όπως στον Προφήτη Ηλία, στον Άγιο Μηνά, στον Άγιο Νικάνορα, στον Άγιο Χριστόφορο, βλ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 61.

¹⁶² Για την αρχιτεκτονική μελέτη και αποτύπωση του ναού, βλ. Α. ΠΟΡΤΕΛΑΝΟΣ, Αγία Παρασκευής Σιάτιστας, Αναστήλωση- Συντήρηση- Προστασία Μνημείων και Συνόλων, Αθήνα 1984.

¹⁶³ Στεγάζει τοιχογραφία της Παναγίας Βρεφοκρατούσας, της λεγόμενης *Αερικής*, προσωνομία που δόθηκε από λαϊκή ευσέβεια. Φιλοτεχνήθηκε από τον Χριστόδουλο Ι. Ζωγράφο το 1898. ΔΑΡΔΑΣ, Ναός - Κωδωνοστάσιο, 7, 20.

¹⁶⁴ ΠΕΤΚΟΣ, Συντήρηση τοιχογραφιών, 51.

¹⁶⁵ ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, Παραστάσεις φιλοσόφων, 4- 47.

¹⁶⁶ Ο ίδιος εικονογραφικός τύπος απεικονίζεται στα εξής μνημεία: στη Μονή Φιλανθρωπινών (1560), στον Άγιο Δημήτριο στα Χρύσαφα (1641), στη Μονή Γόλας (1673), στη Μονή Ιβήρων στο παρεκκλήσιο της Πορταϊτίσσης (1683) και στον Άγιο Γεώργιο Νεγάδων Ζαγορίου (1792). Για τους παραπάνω ναούς, βλ.: ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Εικόνες, 81 - 83, 87 - 89. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ, Ρίζα Ιεσσαί, 91 - 92, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

Βόρειος τοίχος – αφιερωματική επιγραφή

Νότιος Τοίχος – περίστω

Η αφιερωματική επιγραφή έχει ως εξής:

+ // ΔΕΗCΙC // Tω ΔΔΛΟ // TῚ ΘΕῚ IῶANῚ // KAI MANOHA XA // TZH [...] OνῚανTHNῚ // 1741.

+ // ΔέησιC τῶ δούλο // τοῦ Θεοῦ Ἰωάνου // καὶ Μανοῆλ Χα- // τζη(κ)ονCταντήνου // 1741.

Από την επιγραφή προκύπτει, ότι οι ζωγραφικές επιφάνειες εξωτερικά του μνημείου συμπεριλαμβανομένου και του νότιου τοίχου ιστορήθηκαν το 1741¹⁶⁷.

Τέλος, το 1898 έγινε η εσωτερική επιζωγράφιση στα πλάγια κλίτη, κυρίως στην κατώτερη ζώνη με την απεικόνιση ολόσωμων αγίων και σε τμήματα του νοτιοδυτικού και βορειοδυτικού φουρνικού.

Οι πληροφορίες που παραδίδονται από τις επιγραφές αφορούν στη χρονολόγηση ανέγερσης και ιστόρησης του μνημείου, χωρίς να κατονομάζουν τους ζωγράφους. Οι τεχνοτροπικές και υφολογικές διαφορές είναι εμφανείς στο εικονογραφικό πρόγραμμα, καθώς πρόκειται για έργα τριών διαφορετικών συνεργείων, εκ των οποίων με βεβαιότητα αναγνωρίζεται μόνο το τελευταίο. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού έχει δημοσιευθεί μερικώς, με αποτέλεσμα η μελέτη των τοιχογραφιών της πρώτης και δεύτερης ζωγραφικής φάσης να χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης.

Αναφορικά με τις τοιχογραφίες των εξωτερικών τοίχων του μνημείου που χρονολογούνται το 1741, ίσως αποτελούν έργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο. Το χρονικό διάστημα 1728 και 1740 - 1744 βρίσκονται στη Σιάτιστα και τοιχογραφούν τον Άγιο Μηνά και τον Προφήτη Ηλία. Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών στους δυο αυτούς ναούς και οι γραφολογικές ομοιότητες της εξωτερικής επιγραφής στο ναό της Αγίας Παρασκευής

¹⁶⁷ Για την περιγραφή του εξωτερικού νότιου τοίχου βλ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟC, Τοιχογραφίες, 33 - 37. Ο Α. ΞυγγόπουλοC κατέταξε τις τοιχογραφίες του νότιου τοίχου το 1611 χωρίC να διευκρινίζει την χρονολογία. Ο Α. ΔάρδαC θεώρησε πωC ο ΞυγγόπουλοC ανέγραψε λανθασμένα το έτοC 1611 αντί του έτοC 1677 που αναγράφεται στην κτιτορική επιγραφή και αποτελεί την χρονολογία ανέγερCηC του μνημείου. ΔΑΡΔΑC, ΝαόC - ΚωδωνοCτάCιο, 22, υπ. 6.

το 1741, ιδίως με αυτές του Προφήτη Ηλία, επιτρέπουν την υπόθεση ότι πρόκειται για το ίδιο συνεργείο¹⁶⁸.

Στην παραπάνω άποψη συνηγορεί ο ξυλόγλυπτος επιτάφιος με δυτικά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που φέρει την εξής επιγραφή: «·: Έτος 1741 χειρ αναστασίου Ιωάννου του ἔξ Ἰωαννήνων». Ο αναφερόμενος ζωγράφος είναι ο Αναστάσιος Ιωάννης Καλούδης¹⁶⁹, ο οποίος αναγράφεται στις κτιτορικές επιγραφές του Αγίου Μηνά και του Προφήτη Ηλία Σιάτιστας που αναλύονται παρακάτω.

Ξύλινος Επιτάφιος Αγίας Παρασκευής και Αικατερίνη Σιάτιστας 1741

Ο γραπτός διάκοσμος εναρμονίζεται με το επιχρυσωμένο ξυλόγλυπτο τέμπλο¹⁷⁰, που συμπίπτει χρονολογικά με το έτος ανοικοδόμησης του ναού. Λίγο αργότερα κατασκευάστηκε ο δεσποτικός θρόνος και ο άμβωνας (μέσα 18^{ου} αιώνα), που συνδυάζουν τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τα οποία διαμορφώθηκαν από τον συνδυασμό της λινοτοπίτικης και μετσοβίτικης ξυλογλυπτικής παραγωγής¹⁷¹.

Τέλος, όσον αφορά στις εικόνες που κοσμούν το τέμπλο, οι τοπικοί ιστοριογράφοι θεώρησαν ότι πρόκειται για έργα του Κρητικού ζωγράφου Θεόδωρου Πουλάκη¹⁷². Αντίθετα ο Ι.Σίσιος υποστηρίζει πως στις εικόνες αυτές παρατηρείται η κρητική τεχνοτροπία με δυτικότροπα στοιχεία, όμως το ύφος της συγκεκριμένης ζωγραφικής είναι ξένο με αυτό του Πουλάκη¹⁷³. Πράγματι, στη Σιάτιστα υπάρχει η εικόνα της Αποκάλυψης, έργο του κρητικού ζωγράφου που φυλάσσεται στο Εκκλησιαστικό μουσείο της πόλης¹⁷⁴. Για τις εικόνες του

¹⁶⁸ Η υπόθεση αυτή μπορεί να ενισχυθεί με τεχνοτροπική μελέτη και σύγκριση των τοιχογραφιών.

¹⁶⁹ Ο Αθανάσιος (αργότερα Αναστάσιος μοναχός) χρυσώνει μαζί με τον γιό του Ιωάννη το τέμπλο του καθολικού της μονής Τσούκας στο Λοζέτσι (1779). ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 42. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 304. Πηγή εικόνας, Κ. ΜΠΟΝΤΑ-ΝΤΟΥΜΑΝΑΚΗ, Ο Επιτάφιος της Αγίας Παρασκευής, Σιάτιστα 10/04/2015. <https://www.siatistanews.gr/synergasies/kalliopi/epitafios-agia-Paraskeui.pdf>. https://www.siatista-info.com/2020/04/blog-post_571.html

¹⁷⁰ Τα κατώτερα τμήματα του τέμπλου, θωράκια και πεσίσκοι, είναι διαφορετικής τεχνικής και όχι επιχρυσωμένα. Παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με το τέμπλο του Αγίου Ιωάννη Σιάτιστας. ΔΑΡΔΑΣ, Ναός - Κωδωνοστάσιο, 7.

¹⁷¹ ΠΕΤΚΟΣ, Συντήρηση Τοιχογραφιών, 55.

¹⁷² ΔΑΡΔΑΣ, Ναός - Κωδωνοστάσιο, 7. ΖΩΓΡΑΦΟΥ - ΒΩΡΟΥ, Ιστορικά σημειώματα, 210.

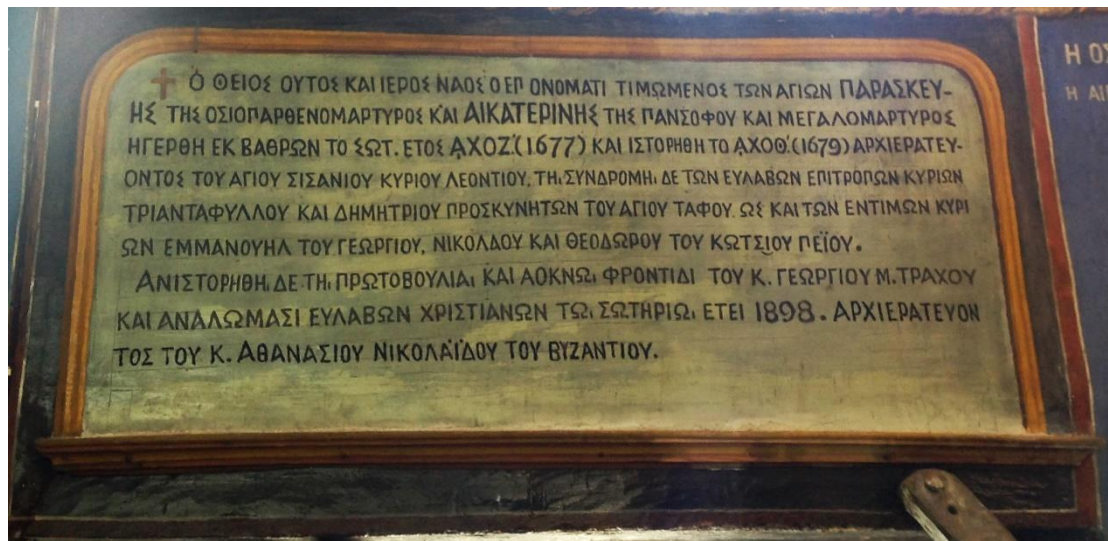
¹⁷³ ΣΙΣΙΟΣ, Θεόδωρος Πουλάκης, 455 - 469, 464, υπ. 27.

¹⁷⁴ Γενικά για τον Θεόδωρο Πουλάκη και την εικόνα της Αποκάλυψης που βρίσκεται στο Εκκλησιαστικό μουσείο της Σιάτιστας, βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι, Τομ. 2, 314. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδίασμα, 248 - 256. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Εικόνες, 608 - 622. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Εικόνες Κέρκυρας, 103, 129 - 132. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Συμβολή, 46.

τέμπλου όμως που δε φέρουν κάποια υπογραφή, η λεπτομερής ανάλυσή τους απαιτεί διαπραγμάτευση σε ειδική μελέτη.

Η κτιτορική επιγραφή (1677)

Στο υπέρθυρο της εισόδου του κυρίως ναού, εσωτερικά στον νότιο τοίχο, σώζεται μεγαλογράμματη κτιτορική επιγραφή¹⁷⁵ αποτελούμενη από εννέα στίχους. Το κείμενο γράφεται είναι γραμμένο με μαύρο χρώμα πάνω σε υπόλευκο κονίαμα και περιβάλλεται από ορθογώνιο επιχρυσωμένο γύψινο πλαίσιο. Στην αρχή υπάρχει ερυθρός σταυρός και η επιγραφή έχει ως εξής:

Η κτιτορική επιγραφή της Αγίας Παρασκευής

+ Ὁ ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΑΙ ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ Ο ΕΠ' ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΙΜΩΜΕΝΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΠΑΡΑΣΚΕΥ-
ΗΣ ΤΗΣ ΟΣΙΟΠΑΡΘΕΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΚΑΙ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΤΗΣ ΠΑΝΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ //
ΤΗΣ ΠΑΝΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ // ΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΤΟ ΣΩΤ.
ΕΤΟΣ 'ΑΧΟΖ' (1677) ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΗΘΗ ΤΟ 'ΑΧΟΘ' (1679) ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥ-// ΟΝΤΟΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΙΣΑΝΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΛΕΟΝΤΙΟΥ. ΤΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΔΕ ΤΩΝ ΕΥΛΑΒΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ ΚΥΡΙΩΝ //
ΕΥΛΑΒΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ ΚΥΡΙΩΝ // ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΤΑΦΟΥ. ΩΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΝΤΙΜΩΝ ΚΥΡΙ // ΩΝ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΚΩΤΣΙΟΥ ΠΕΪΟΥ. //
ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ ΔΕ ΤΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΚΑΙ ΑΟΚΝΩ ΦΡΟΝΤΙΔΙ ΤΟΥ Κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Μ. ΤΡΑΧΟΥ //
ΚΑΙ ΑΝΑΛΩΜΑΣΙ ΕΥΛΑΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΤΩ ΣΩΤΗΡΙΩ ΕΤΕΙ 1898. ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝ //
ΤΟΣ ΤΟΥ Κ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ.

† Ὁ θεῖος οὗτος καὶ ἱερός ναός ὁ ἐπ' ὀνόματι τιμώμενος τῶν Ἁγίων Παρασκευ-
//ῆς τῆς ὀσιοπαρθενομάρτυρος καὶ Αἰκατερίνης τῆς πάνσοφου καὶ
μεγαλομάρτυρος // ἠγέρθει ἐκ βάθρων τὸ σωτ(ήριον) ἔτος ΑΧΟΖ'(1677) καὶ

¹⁷⁵ Την επιγραφή δημοσίευσαν: ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 60 - 61. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή Σισανίου, 37- 56. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 22.

ιστορήθη τὸ ,ΑΧΟΘ'(1679) ἀρχιερατεύ- // οντος τοῦ ἁγίου Σισανίου κυρίου Λεόντιου. Τῇ συνδρομῇ δὲ τῶν εὐλαβῶν ἐπιτρόπων κυρίων // Τριανταφύλλου καὶ Δημητρίου προσκυνητῶν τοῦ Ἁγίου Τάφου. Ὡς καὶ τῶν ἐντίμων κυρί- // ων Ἐμμανουὴλ τοῦ Γεωργίου, Νικολάου καὶ Θεοδώρου τοῦ Κώτσιου Πέϊου. // Ἀνιστορήθη δὲ τῇ πρωτοβουλία καὶ ἀόκνω φροντίδι τοῦ κ(υρίου) Γεωργίου Μ. Τράχου // καὶ ἀναλώμασι εὐλαβῶν χριστιανῶν τῷ σωτηρίῳ ἔτει 1898. Ἀρχιερατεύον- // τος τοῦ κ(υρίου) Ἀθανάσιου Νικολαΐδου Βυζάντιου.

Το κείμενο της επιγραφῆς αποτελεί μεταγραφή και συμπλήρωση της αρχικῆς, που υπήρχε στο ἴδιο ακριβῶς σημεῖο. Επιζωγραφίσθηκε το 1898 σε ανακαίνιση, ἡ οποία μαρτυρεῖται στη δεύτερη παράγραφο. Το κείμενο χωρίζεται σε δύο μέρη· οἱ ἕξι πρώτοι στίχοι αναφέρονται στο ἔτος ἀνέγερσης και ἰσθόρησης του ναοῦ, ἐνῶ οἱ τρεῖς τελευταῖοι στη μεταγενέστερη τοιχογράφηση το 1898.

Οἱ πληροφορίες που προσφέρονται στο πρώτο μέρος, ἀφοροῦν την ἀνέγερση και ἰσθόρηση του δισυπόστατου ναοῦ της Ἁγίας Παρασκευῆς και Ἁγίας Αἰκατερίνης το ἔτος 1677 και 1679 ἀντίστοιχα. Τη θέση του επισκόπου κατεῖχε ο Λεόντιος Α' (πριν ἀπὸ το διάστημα 1676 - 1683). Για τον Λεόντιο Α' τα ἱστορικά στοιχεῖα εἶναι λιγοστά. Το 1676 υπογράφει μαζί με ἄλλους ἱερεῖς την καθάρηση του Θεοφάνους Αχριδῶν. Το 1677 ἐκτός της ἀναγραφῆς του στην ἐξεταζόμενη επιγραφή, συνυπογράφει με τον Καστοριάς Δαβίδ, Γρεβενῶν Κύριλλο και Πρεσπῶν Διονύσιο, σιγίλλιο του Ἀρχιεπισκόπου Αχριδῶν Μελετίου, σχετικά με τη σταυροπηγιακὴ μονὴ Ζάβορδας¹⁷⁶.

Ὡς χορηγοὶ συνέβαλαν δυο εὐλαβεῖς ἐπίτροποι μαζί με ἄλλους τρεῖς Σιατιστινοὺς ἄρχοντες. Πρόκειται για ἐπώνυμα οἰκογενειῶν που ἀναφέρονται συχνά στον κώδικα Ζωσιμά, ὁμως ἡ ταύτιση των προσώπων εἶναι δύσκολο να προσδιοριστῆι¹⁷⁷.

Το δεύτερο μέρος του κειμένου ἀρχίζει στον ἑβδομο στίχο και σχετίζεται με τη συμπλήρωση του ἱστορικοῦ του ναοῦ. Στο τελευταῖο τμήμα της επιγραφῆς παρέχονται πληροφορίες με την επιζωγράφηση των κατώτερων τμημάτων στα πλάγια κλίτη και ορισμένα ἀνώτερα τμήματα. Πιο συγκεκριμένα, ἀπὸ το κείμενο γίνεται γνωστό ὅτι το ἔτος 1898, με πρωτοβουλία του Γεωργίου Τράχου και ἀρωγούς τους κατοίκους της ἐνορίας της Γεράνειας, πραγματοποιήθηκαν ἐργασίες ἰσθόρησης. Την ἀρχιερατεία τότε κατεῖχε ο Ἀθανάσιος Β' Νικολαΐδης ἢ Μπίστης (1893 - 1900) με καταγωγή ἀπὸ την Ἄνδρο¹⁷⁸. Ο Γεώργιος Τράχος το 1899 υπήρξε ἕνας ἀπὸ τους ἐφόρους των σχολείων της Γεράνειας. Οἱ ἐφοροὶ διακρίνονταν για την ευσέβεια, την τιμότητα και το ἥθος τους. Ἐκλέγονταν με πράξεις των γενικῶν συνελεύσεων των πολιτῶν¹⁷⁹. Ὡς ἐκ τούτου, ἀπὸ την ιδιότητα που κατεῖχε, γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ ἐπιρροή που διέθετε σε θέματα που ἀφορούσαν την ἐνορία.

¹⁷⁶ Για τον Λεόντιο Α', βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Ἐπισκοπή, 37 - 56. ΔΑΡΔΑΣ, Ἐπισκοπή, 22. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 60 - 61.

¹⁷⁷ Τα οἰκογενειακά αὐτὰ ονόματα ἀναφέρονται στον κώδικα Ζωσιμά, ἀλλὰ και στη μελέτη του Λαΐου για τους ἐμπορικοὺς οἴκους. Το ὄνομα Χατζητριαντάφυλλος συναντᾶται το 1798 σε διανομὴ περιουσίας προς τους γιούς του. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ. Κώδιξ, 58, 60- 61. ΛΑΪΟΣ, Ἐμπορικοὶ Οἴκοι, 14, 17.

¹⁷⁸ ΔΑΡΔΑΣ, Ἐπισκοπή, 129 - 134.

¹⁷⁹ Ἀπὸ το 1896 ἐκτός των ἐφόρων, διορίζονταν και μητροπολιτικοὶ σύμβουλοι ἀπὸ τον ἐκάστοτε Μητροπολίτη. Ἐτσι το 1899 μαζί με τον Γεώργιο Τράχο ἐξελέγη μητροπολιτικός σύμβουλος και ο Χριστόδουλος Ζωγράφος, ο οποίος εἶχε ἤδη διατελέσει ως ἐπίτροπος το 1886, το 1888 και το 1896, ΚΟΥΓΙΑ, Ἐκπαίδευση, Α157 - Α158.

Το κείμενο της επιγραφής είναι όμοιο με τα γράμματα που συνοδεύουν τις παραστάσεις της τρίτης ζωγραφικής φάσης στα πλάγια κλίτη. Επομένως ανάγονται στην ίδια χρονική περίοδο. Ο ζωγράφος που επιμελήθηκε την τοιχογράφηση της κατώτερης ζώνης επάνω στις αρχικές τοιχογραφίες, μετέγραψε και συμπλήρωσε την εν λόγω επιγραφή, είναι ο Χριστόδουλος Ιωάννου, ζωγράφος με καταγωγή από τη Σιάτιστα (1839 - 1919)¹⁸⁰. Το όνομά του δε μνημονεύεται στο κείμενο, όμως η ταυτότητα του Χριστόδουλου αναγνωρίζεται από άλλα ενυπόγραφα έργα με τον ίδιο ζωγραφικό χρωστήρα. Έργα του, όπως τοιχογραφίες και φορητές εικόνες, υπάρχουν στους περισσότερους ναούς της Σιάτιστας, αλλά και της ευρύτερης περιοχής¹⁸¹.

Το γεγονός ότι η κτιτορική επιγραφή αποτελεί μεταγραφή που πραγματοποιήθηκε το 1898, εγείρει ερωτήματα τόσο για την ακριβή αντιγραφή του αρχικού κειμένου, όσο και για τις πληροφορίες που δίνονται σχετικά με τα ονόματα των χορηγών. Δεν είναι γνωστή η αρχική κατάσταση διατήρησής της, αν δηλαδή υπήρχε εκτεταμένη φθορά του κειμένου έτσι ώστε να οδηγήσει στην ολική μεταγραφή της. Το ίδιο ισχύει και για την εικονογράφηση στα πλάγια κλίτη. Ενδεχομένως ο ζωγράφος να ήταν σε θέση να διαβάσει το αρχικό κείμενο, το οποίο αντικατέστησε και εν συνεχεία συμπλήρωσε. Άλλωστε η αναφορά του κειμένου ότι, η επιζωγράφηση ήταν πρωτοβουλία του Γεωργίου Τράχου και ζωγράφος ήταν ο Χριστόδουλος Ιωάννου, δηλώνει τη μεταξύ τους συνεργασία και κοινή απόφαση για ένα τέτοιο εγχείρημα, δεδομένου ότι το 1899 διετέλεσαν από κοινού μητροπολιτικοί σύμβουλοι στην ενορία της Γεράνειας¹⁸². Ωστόσο, δεν αποκλείεται η επιβίωση των ονομάτων των κτιτόρων, να οφειλόταν στη διάδοσή τους μέσω της προφορικής παράδοσης.

Παρ' όλα αυτά η αντικατάσταση των παλαιών τοιχογραφιών και η επιζωγράφηση νέων δε βρήκε σύμφωνους τους κατοίκους της Σιάτιστας. Όπως πληροφορεί ο Φ. Ζυγούρης, η πράξη αυτή άλλαξε έπειτα από αντιδράσεις του *κόσμου των λογίων*¹⁸³. Το 1939 ο ναός της Αγίας Παρασκευής θεωρήθηκε ως κειμήλιο βυζαντινής τέχνης και ανακηρύχθηκε μουσείο. Έκτοτε οποιαδήποτε παραποίηση είναι απαγορευμένη.

---

¹⁸⁰ Για τον λαϊκό ζωγράφο που καταγόταν από τη Σιάτιστα, τα έργα και το ζωγραφικό ιδίωμα που τον χαρακτήριζε, βλ. ΓΟΔΟΣΗ, Χριστόδουλος, 185 - 206. ΓΟΔΟΣΗ, Τοιχογραφίες, 72 - 74. ΤΣΑΝΑΣΙΔΗΣ, Λαϊκή ζωγραφική, 72 - 75.

¹⁸¹ Επιζωγράφησε το ναό των Ταξιαρχών, του Αγίου Ιωάννη, του Αγίου Χριστοφόρου και του Προφήτη Ηλία. ΓΟΔΟΣΗ, Χριστόδουλος, 195. Έργα δικά του αποτελούν φορητές εικόνες στο ναό του Αγίου Γεωργίου στην Εράτυνα (1854). ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυνα, 275. Φορητή εικόνα εντοπίζεται στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Δίπορο Γρεβενών (1855), βλ. ΓΟΔΟΣΗ, Χριστόδουλος, 201, υπ. 14. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η φορητή εικόνα που απεικονίζει τον Άγιο Γεώργιο εξ Ιωαννίνων. Επίσης ένα από τα φορητά έργα του ζωγράφου βρίσκεται στο Τραμπάτζειο Γυμνάσιο της Σιάτιστας, ΔΑΡΔΑΣ, Άγιος Δημήτριος, παράρτημα εικόνων, βλ. Α. ΔΑΡΔΑΣ, *Η ίδρυση και η λειτουργία του Τραμπαντζείου Γυμνασίου Σιατίστης με την εποπτεία της Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη, 1997, 371.

¹⁸² ΚΟΥΓΙΑ, Εκπαίδευση, Α157 - Α158.

¹⁸³ ΖΩΓΡΑΦΟΥ- ΒΩΡΟΥ, Ιστορικά σημειώματα, 210.

Άγιος Μηνάς Σιάτιστας (1701)

Άγιος Μηνάς Σιάτιστας

Πάνω στον κεντρικό επαρχιακό δρόμο της Σιάτιστας, μεταξύ των οικισμών Γεράνειας και Χώρας, βρίσκεται το εκκλησάκι των Αγίων Μηνά, Βίκτωρος και Βικεντίου. Η τοποθεσία του ναού αποτελεί σημαντικό σταθμό για τους κατοίκους των δύο οικισμών, οι οποίοι ανέρχονται και κατέρχονται τόσο τους καλοκαιρινούς, όσο και τους χειμερινούς μήνες¹⁸⁴. Ο ναός, κτισμένος κατά το ήμισυ στην γη - συχνό φαινόμενο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας - ανήκει στον τύπο της μονόκλιτης βασιλικής (7,00 μ. x 16,50 μ.), με υπερυψωμένο νάρθηκα - γυναικωνίτη¹⁸⁵ και περίστωο, που καλύπτει τη νότια πλευρά. Ο εσωτερικός διάκοσμος του ναού περιορίζεται στον νότιο τοίχο και στον χώρο του Ιερού, καθώς οι υπόλοιπες επιφάνειες έχουν επιχρισθεί με ασβεστοκονίαμα.

Κτιτορική επιγραφή (1701)

Η κτιτορική επιγραφή βρίσκεται στο εσωτερικό του ναού, επάνω από τη νότια είσοδο. Σώζεται αποσπασματικά καθώς έχει εκπέσει κονίαμα, κυρίως στην επάνω δεξιά γωνία και σε τμήμα της ανατολική πλευράς, με αποτέλεσμα να χαθούν σημεία των στίχων της. Το κείμενο είναι γραμμένο με μαύρο χρώμα πάνω σε κονίαμα ώχρας και πλαισιώνεται από

¹⁸⁴ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ιστορία, 136.

¹⁸⁵ Σε ναούς της Σιάτιστας ο νάρθηκας έχει διπλή χρήση, καθώς λειτουργεί και ως γυναικωνίτης. Συνήθως φράζεται με καφασωτά και έχει υψομετρική διαφορά από τον κυρίως ναό. Εκτός από τον εξεταζόμενο ναό, υπερυψωμένος νάρθηκας - γυναικωνίτης συναντάται στην Αγία Παρασκευή, στον Άγιο Νικάνορα, στον Προφήτη Ηλία, στον Άγιο Χριστόφορο και στον Άγιο Ιωάννη. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 61.

ερυθρή ταινία. Η επτάστιχη κεφαλαιογράμματα επιγραφή σήμερα καλύπτεται με γάζα. Η μεταγραφή της παρατίθεται από τον Φ. Ζυγούρη¹⁸⁶ ως εξής:

Κτιτορική επιγραφή Αγίου Μηνά Σιάτιστας

Άνιστορήθη ό θεϊός και πάνσεπτος ναός τών άγίων ένδόξων μεγάλων μαρτύρων Μηνᾶ Βίκτορος και Βικεντίου άρχιερατεύοντος προεδρικῶς του μακαριωτάτου και λογιωτάτου πρώην Αχριδῶν Κ^ο Κ^ο Ζωσιμᾶ γέννημα θρέμμα τῆς πατρίδος, άνεκαινίσθη πρό χρόνων εις τούς 1701 τᾶ νῦν δέ πάλιν διά συνδρομῆς του αὐτου έξόδου και κόπου τών τιμιωτάτων Χατζῆ Ανδρέα και Κ^ο Νικολάου Ιωάννου και άδελφῶν αὐτου Κ^ο Κωνσταντίνου διά χειρός του εύλαβεστάτου ιερέως Κ^ο Κωνσταντίνου και Νικολάου και Αναστασίου αὐταδέλφων 1728 Οκτωβριου 16.

Οι πληροφορίες που προσφέρονται από την επιγραφή αφορούν στη χρονολόγηση ιστόρησης του ναού και σε προγενέστερη ανακαίνιση. Ο ναός ανακαινίσθηκε το 1701¹⁸⁷ σε μία περίοδο μεγάλης οικονομικής άνθησης για τη Σιάτιστα, καθώς την εποχή εκείνη κυριαρχούσε η μεγάλη εκκλησιαστική φυσιογνωμία, ο Αρχιεπίσκοπος Ζωσιμάς¹⁸⁸. Στην επιγραφή αναφέρεται ως «προεδρικῶς» και «πρώην Αχρίδων». Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο τιτλοφορείται και υπογράφει, μετά την παύση του ως Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος (1699)¹⁸⁹. Η φράση «γέννημα θρέμμα τῆς πατρίδος» που ακολουθεί, αποτελεί άμεση αναφορά της γενέτειρας του Ζωσιμά, που δεν είναι άλλη από τη Σιάτιστα¹⁹⁰.

Ο Ζωσιμάς χρημάτισε για τέσσερα έτη Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος. Εξελέγη την 9η Ιουλίου του 1695 και εποίμανε από αυτήν τη θέση έως τις 8 Ιουνίου 1699, όταν κάποιοι ιερείς αποφάσισαν την παύση του από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Κυριότερη αιτία αποτέλεσε η κατακράτηση ταυτόχρονα δύο θρόνων, του αρχιεπισκοπικού και του μητροπολιτικού του Σισανίου¹⁹¹. Για τον Σ. Βαρναλίδη όμως, σημαντικό ρόλο στην απομάκρυνση του Ζωσιμά

¹⁸⁶ Μπροστά από την κεντρική είσοδο που οδηγούσε στον κυρίως ναό, υπήρχε άλλη μια επιγραφή, η οποία σήμερα δεν σώζεται Παρατίθεται έτσι όπως ακριβώς την μετέγραψε ο Δ.Κανατσούλης: *Γεώργιος Ρούσης ταύτην χαράσσει // πρίν τὸ πᾶν σείση Θεός // ιεροθύτου γόνος σήματα τρισα // δεικνύει ένταῦθα τέλεια*, βλ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Σιάτιστα, 157- 162. ΖΩΓΡΑΦΟΥ - ΒΟΡΟΥ, Ιστορικά σημειώματα, 209.

¹⁸⁷ Σε διανομή κληρονομίας το 1696 αναφέρεται η περιοχή «...είς τὸν Ἅγιον Μῆνα...». ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, κωδιξ, 45.

¹⁸⁸ ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος, 10 - 13, 36 - 42. ΛΑΪΟΣ, Εμπορικοί οίκοι, 17 - 23.

¹⁸⁹ Ως «πρώην Αχρίδων» επικυρώνει τις υποθέσεις του έως το 1706. Από το 1713 υπογράφει με τον τίτλο «Ὁ προεδρικῶς και πρώην Αχρίδων». ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κωδιξ, 80.

¹⁹⁰ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 118.

¹⁹¹ ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 29. ΛΑΪΟΣ, Εμπορικοί οίκοι, 18.

είχε και η φιλοδοξία του πρώην επισκόπου Χερρονήσου Κρήτης Ραφαήλ, που τον διαδέχτηκε, αφού πρώτα εξαγόρασε τη συνείδηση των ιεραρχών της Αχρίδος¹⁹². Σε πράξεις καταχωρημένες στον κώδικα, μετά την απομάκρυνσή του από Αρχιεπίσκοπο, φαίνεται να υπογράφει ως «*ὁ πρώην Αρχιεπίσκοπος Αχριδῶν*» ή «*ὁ καὶ πρόεδρος Σισανίου*»¹⁹³. Ως «*πρώην Αχριδῶν*» αναφέρεται επίσης στην κτιτορική επιγραφή του Προφήτη Ηλία, που βρίσκεται στον κυρίως ναό¹⁹⁴. Μη έχοντας επιπλέον αρμοδιότητες να τον απασχολούν, γύρω στο 1700 επιδίδεται στην ανέγερση και ανακαίνιση ναών στη γενέτειρά του και καθέδρα της μητρόπολης¹⁹⁵.

Η ιστορία του ναού πραγματοποιήθηκε λίγα χρόνια αργότερα, το 1728. Τη χορηγία για την τοιχογράφηση ανέλαβαν συνολικά τρεις άρχοντες προερχόμενοι από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Σιάτιστας, τα ονόματα των οποίων παρατίθενται στην επιγραφή¹⁹⁶.

Ενδιαφέρον προκαλούν οι τελευταίοι στίχοι του κειμένου, στους οποίους κατονομάζονται οι ζωγράφοι και αδελφοί Κωνσταντίνος ιερέας, Νικόλαος και Αναστάσιος, χωρίς όμως να δηλώνεται ο τόπος καταγωγής τους¹⁹⁷. Τα ονόματα των τριών αυτών ζωγράφων ταυτίζονται με τον ζωγράφο Αναστάσιο Ιωάννη Καλούδη και των αδελφών του από το Καπέσοβο¹⁹⁸. Οι τελευταίοι αναγράφονται στην κτιτορική επιγραφή του Προφήτη Ηλία Σιάτιστας (1740 - 1742). Η επανάληψη χαρακτηριστικών φράσεων που εντοπίζονται στις δυο κτιτορικές επιγραφές και η μεγάλη ομοιότητα μεταξύ των γραμμάτων επιβεβαιώνει την ταύτιση αυτή. Ακόμη το όνομα Αναστάσιος, εκτός των δύο κτιτορικών επιγραφών, εντοπίζεται στον επιτάφιο της Αγίας Παρασκευής (1741)¹⁹⁹. Ως εκ τούτου, το

¹⁹² Για την παύση του Ζωσιμά και την άνοδο του Ραφαήλ στον αρχιεπισκοπικό θρόνο, βλ. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος, 36 – 39, υπ. 72 - 73, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁹³ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 68 κ. εξ.

¹⁹⁴ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 56 - 57.

¹⁹⁵ Στον ναό του Αγίου Νικάνορα υπάρχει εξωτερικά σύγχρονη κτιτορική επιγραφή χαραγμένη σε μάρμαρο με έτος ανέγερσης το 1709. Στον κώδικα Ζωσιμά δεν υπάρχει σαφής αναφορά στον ναό, ούτε μνημονεύονται προσφορές πιστών ή κληροδοτήματα σε διαθήκες, όπως συμβαίνει με άλλους ναούς της Σιάτιστας. Μοναδική χρονολογική ένδειξη αποτελεί η σύγχρονη επιγραφή που τοποθετήθηκε το 1899, έπειτα από αναστηλωτικές επεμβάσεις. Οι όποιες αναφορές από τους ερευνητές για το μνημείο περιορίζονται μόνο στο έτος 1709. ΔΑΡΔΑΣ, Ιεροί ναοί, 13 - 14. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αρχοντικά, 36. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 55 - 56. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 33. ΛΑΪΟΣ, Εμπορικοί οίκοι, 20. ΖΩΓΡΑΦΟΥ - ΒΩΡΟΥ, Ιστορικά σημειώματα, 224. Ο ναός του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου τοποθετείται χρονολογικά γύρω στο 1700, χωρίς να σώζεται κτιτορική επιγραφή. Στον κώδικα αναφέρονται αμπέλια «...στον Άγιο Ιωάννη» σε μία πράξη αποδόσης χρέους το 1688 και μια διανομή περιουσίας το 1696. Για τον τελευταίο ναό, δυο αφιερώματα αποτελούν δηλωτικά χρονολογικής προσέγγισης. Ένας ορειχάλκινος πολυέλιος του αποδήμου στη Βιέννη Δημήτριου Ψαρά το 1759 και η αφιέρωση στην πίσω όψη της δεσποτικής εικόνας του Ιωάννου του Προδρόμου: «*Ειστορίθη δηλ δαπάνης τὸν παπουζοίδων // δειὰ Ψηχυκὴν αὐτῶν σοτηρίαν // 1784 ιδν(ι)δ' 24*». ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 22, 47. ΓΟΔΟΣΗ, Τοιχογραφίες, 66 - 78. ΖΩΓΡΑΦΟΥ - ΜΠΟΝΤΑ, Πολιτιστική κληρονομιά, 150 - 151.

¹⁹⁶ Αναφέρεται το όνομα Χατζή Ανδρέα που υπογράφει ως μάρτυρας σε απόδοση λογαριασμού. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 95.

¹⁹⁷ Η άποψη του Σ. Κίσσα ότι πρόκειται για τοπικό συνεργείο δεν ευσταθεί. ΚΙΣΣΑΣ, Εκκλησίες Σιάτιστας, 40.

¹⁹⁸ Για την ταύτιση των Καπεσοβιτών ζωγράφων βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι, Τομ. 2, 61. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 303 - 304. Η επιγραφή του Αγίου Μηνά Σιάτιστας, δεν συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο του Δ.Κωνσταντίου με τα έργα των Καπεσοβιτών, ενώ σε άρθρο του απορρίπτει την ταύτιση. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 47. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Καπεσοβίτες ζωγράφοι, 231 - 252.

¹⁹⁹ Βλέπε σελίδα 63.

οικογενειακό συνεργείο που ανήκει στην πρώτη γενιά των Καπεσοβιτών ζωγράφων, δραστηριοποιείται την ίδια περίοδο στη Σιάτιστα. Άλλωστε δεν συναντάται άλλη ομάδα ζωγράφων με τα ίδια χαρακτηριστικά. Οι αναφερόμενοι ζωγράφοι μαρτυρούνται σε επιγραφές ναών να ενεργούν συλλογικά, αλλά και ανεξάρτητα, διαγράφοντας ο καθένας τη δική του επαγγελματική πορεία, η οποία κληροδοτείται στα παιδιά τους. Η επιγραφή του Αγίου Μηνά Σιάτιστας αποτελεί την πρώτη μαρτυρία για την εμφάνιση των σπουδαίων αυτών καλλιτεχνών²⁰⁰.

---

²⁰⁰ Ο Γ. Μανόπουλος παραθέτει πληρέστερο κατάλογο με τα ονόματα των ζωγράφων και τα έργα τους κατά χρονολογική σειρά. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 300 - 304.

Προφήτης Ηλίας Σιάτιστας (1701)

Προφήτης Ηλίας Σιάτιστας

Μεταξύ των δυο συνοικιών της Σιάτιστας, τη Χώρα και τη Γεράνεια, βρίσκεται ο ναός του Προφήτη Ηλία και Ελισαίου²⁰¹. Τοποθετημένος μέσα σε έναν κατάφυτο λόφο και σε υψόμετρο (954 μ.), προσφέρει στον επισκέπτη μια πανοραμική θέα της πόλης. Ο ναός σύμφωνα με την εντοιχισμένη λίθινη πλάκα στην κόγχη²⁰² και τις επιγραφές στο εσωτερικό του κτίστηκε το 1701.

Ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με υπερυψωμένο νάρθηκα - γυναικωνίτη (1,25 μ.). Στη βόρεια πλευρά είναι προσαρτημένο ένα μονόχωρο παρεκκλήσι αφιέρωμένο προς τιμήν του Αγίου Χαραλάμπους²⁰³, που συνεχίζεται σε εξωνάρθηκα²⁰⁴. Ο ναός μαζί με το παρεκκλήσι καλύπτονται με ενιαία τετράρριχτη στέγη. Οι δύο εισοδοί, η μια στον δυτικό και η άλλη στον βόρειο τοίχο του εξωνάρθηκα, αντιστοιχούν στις εισόδους του γυναικωνίτη και του κυρίως ναού. Η τοιχοδομία αποτελείται από την τυπική για την εποχή αργολιθοδομή και ξυλοδεσιές που παρεμβάλλονται κατά διαστήματα²⁰⁵. Ιδιαίτερα επιμελημένη όπως πάντα είναι η κόγχη του Ιερού με τυφλά αψιδώματα.

²⁰¹ Για τον ναό του Προφήτη Ηλία, βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ιστορία, 135 - 137. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 54 - 66. ΖΩΓΡΑΦΟΥ - ΜΠΟΝΤΑ, Πολιτιστική κληρονομιά, 152 - 153. ΖΩΓΡΑΦΟΥ - ΒΩΡΟΥ, Ιστορικά σημειώματα, 202 - 208.

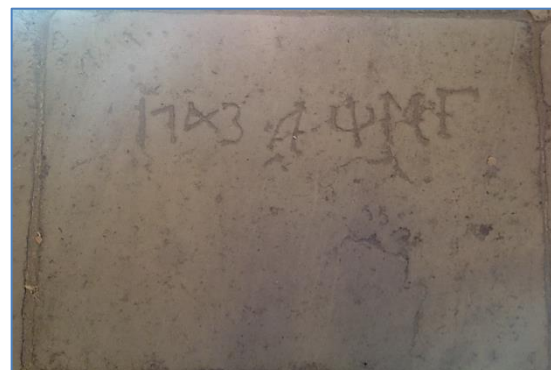
²⁰² Η επιγραφή στη λίθινη πλάκα έχει ως εξής: «1701/Ιουνίου/18^η /Ημέρα θ».

²⁰³ Ο Ζωσιμάς τάφηκε στο παρεκκλήσι του Αγίου Χαραλάμπους. Ήδη από την εποχή του Βαρναλίδη ο τάφος του δε σωζόταν. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος, 59, 61 - 62.

²⁰⁴ Ο γυναικωνίτης, ο κυρίως ναός και το παρεκκλήσι μαζί με τον εξωνάρθηκα διαμορφώνονται σε τρία διαφορετικά κλιμακωτά επίπεδα με χαμηλότερο αυτό του κυρίως ναού. Το παρεκκλήσι και ο εξωνάρθηκας προστέθηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο, κάτι που πιστοποιείται από την τοιχοποιία του ναού. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 58 - 60.

²⁰⁵ Αναλυτική περιγραφή για τις οικοδομικές φάσεις του ναού, την αρχιτεκτονική μορφή του και τη τοιχοποιία, βλ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 55 - 56, 58 - 62.

Από τον εικονογραφικό διάκοσμο ελάχιστα λείψανα σώζονται. Η τοιχογράφηση του κυρίως ναού περιορίζεται στον δυτικό τοίχο και στα ανώτερα τμήματα του βόρειου τοίχου πάνω από την είσοδο. Αντίθετα, ο ζωγραφικός διάκοσμος του νάρθηκα διατηρείται σε σχετικά καλύτερη κατάσταση. Από τις αξιολογότερες τοιχογραφίες είναι η απεικόνιση της Ρίζας του Ιεσσαί με τους φιλοσόφους, που εντοπίζεται στη νοτιοδυτική παρειά²⁰⁶. Πλην της εικονογράφησης, στον κυρίως ναό απαντάται η χρήση γύψινων διακοσμητικών στοιχείων στον τύπο του ανατολίτικου ροκοκό, φαινόμενο που γενικεύεται την εποχή αυτή σε ναούς και σε αστικά σπίτια²⁰⁷. Επιπλέον το μαρμαροθετημένο δάπεδο του ναού διαθέτει ορισμένα μοτίβα στο κεντρικό κλίτος (εξάκτινο αστέρι, ομφάλια). Μεταξύ αυτών εντοπίζεται πλάκα με τη χρονολογία επίστρωσης του δαπέδου το έτος 1743 ΑΨΜΓ'.²⁰⁸

Μαρμάρινη πλάκα με εγχάρακτη χρονολογία

Κτιτορική επιγραφή του κυρίως ναού (1701)

Στο υπέρθυρο της βόρειας εισόδου και εσωτερικά του κυρίως ναού σώζεται κτιτορική επιγραφή. Αποτελείται από οκτώ στίχους εκ των οποίων οι επτά πρώτοι είναι σε μεγαλογράμματη και ο τελευταίος σε μικρογράμματη γραφή. Δεξιά της επιγραφής και σε μεγαλογράμματη γραφή, αλλά με μικρότερου μεγέθους γράμματα υπάρχει επίγραμμα.

Το κείμενο της επιγραφής τοποθετείται σε ζωγραφισμένο ανοικτό ειλητό. Τα γράμματα είναι ζωγραφισμένα με μαύρο χρώμα πάνω σε ωχροκίτρινο κονίαμα, ενώ ερυθρές είναι οι γραμμές που οριοθετούν τους στίχους. Δυστυχώς η επιγραφή διατηρείται σε πολύ κακή κατάσταση. Στον τέταρτο στίχο, στο μέσον περίπου της επιγραφής, έχει εκπέσει κονίαμα από δύο σημεία, ενώ το μεγαλύτερο μέρος είναι εξίτηλο καθιστώντας έτσι αδύνατη την ανάγνωση της²⁰⁹. Ένα ακόμη στοιχείο το οποίο δυσχεραίνει την ανάγνωση του κειμένου, είναι η τοποθέτηση γάζας, που καλύπτει τους τέσσερις πρώτους στίχους. Η επιγραφή φέρει τονισμό, πνεύματα και πολλά ορθογραφικά λάθη. Η μεταγραφή που ακολουθεί παρατίθεται από τη Θεοχαρίδου²¹⁰.

²⁰⁶ Απεικονίζονται οι προφήτες και κάτω από αυτούς έξι σοφοί της αρχαιότητας: «ο Σόλων, ο Πλούταρχος, ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Θουκυδίδης και η Σίβυλλα». Για την απεικόνιση των φιλοσόφων βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ιστορία, 123 - 124. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗ, Αρχαίοι Έλληνες, 18. ΜΥΛΩΝΑ, Παραστάσεις, 356.

²⁰⁷ Παρόμοια γύψινη διακόσμηση εντοπίζεται στον ναό του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου (18^{ος} αιώνας) στη Σιάτιστα. ΓΟΔΟΣΗ, Τοιχογραφίες, 68.

²⁰⁸ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 56.

²⁰⁹ Μεγαλύτερη φθορά έχει υποστεί το δυτικό τμήμα της επιγραφής.

²¹⁰ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 56 - 57. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 26 - 27. Την επιγραφή δημοσίευσαν με αναγνωστικές διαφορές και παραλείψεις: ΖΥΓΟΥΡΗΣ, Σημειώματα, 325 - 326. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος, 60. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Σιάτιστα, 160 - 161. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εκκλησία, 356 - 357.

Κτιτορική επιγραφή του Προφήτη Ηλία Σιάτιστας

Ὁ παρῶν θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς ὁ ἐπ'ὀνόματι τιμώμενος τῶν ἐνδόξων²¹¹ καὶ θαυματουργῶν προφητῶν Ἡλιοῦ καὶ Ἐλισσαίου, ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων τῶ ΑΨΑ^ω Ἰουνίου²¹² ἐγκαινιάσθη δὲ τῇ Α^η Σεπτεμβρίου. Ἀνιστορήθη δὲ τῶ ΑΨΜ^ω, ΑΨΜΑ^ω καὶ ΑΨΜΒ^ω Νοεμβρίου²¹³ Λ. Ἰνδικτιῶνος Ε^{ης} καὶ ΣΤ^{ης}²¹⁴ τοὺς τῆς Μητροπόλεως Σισανίου οἶακας ἰθύνοντας ἀπὸ τοῦ ΑΧΣΕ ἔτους²¹⁵ μ(η)ν(ι) Ἰουλί(ω)²¹⁶ τοῦ μακαριωτάτου καὶ ἀγιωτάτου²¹⁷ πρώην²¹⁸ Ἀχριδῶν κυ(ρίου) κυ(ρίου) Ζωσιμᾶ Παπανικολάου Ρούση²¹⁹ ἐπιτροπεύοντας δὲ τοῦ ναοῦ τοῦ ἐντιμοτάτου καὶ μ(ε)γάλου ῥήτορος κυ(ρίου) Δημητρίου Σφήκα²²⁰ τοῦ τῇ 13^η τοῦ παρελθόντος Σεπτεμ(βρίου) θανόντος²²¹ καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰω(άν)νου ἐπιμετρήσαντος τοὺς πόνους²²². Οἰκοδομήθη²²³ μὲν δι' ἐξόδων τῶν ἐν ταύτῃ τῇ πολιτεία οἰκητόρων. Ἱστοριθεῖς δὲ δι' ἀναλωμάτων τοῦ ²²⁴ κυ(ρίου) Κωνσταντίνου Ἰω(άννου) Μαλίνη

²¹¹ ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Σιάτισσα, 160. *Τοῦ ἐνδόξου.*

²¹² ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Σιάτισσα, 160. Προσθέτει τὴν ἡμερομηνία 28.

²¹³ ΖΥΓΟΥΡΗΣ, Σημειώματα, 325. *Μαρτίου.*

²¹⁴ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εκκλησία, 356. *Κς η τε...*

²¹⁵ ΖΥΓΟΥΡΗΣ, Σημειώματα, 325. Παραλείπει τὴ λέξη: *ἔτους.*

²¹⁶ ΖΥΓΟΥΡΗΣ, Σημειώματα, 325. *Μηνὸς Ἰουνίου.*

²¹⁷ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εκκλησία, 356. *λογιστάτου.*

²¹⁸ ΖΥΓΟΥΡΗΣ, Σημειώματα, 325. Παραλείπει τὴ λέξη: *πρώην.*

²¹⁹ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εκκλησία, 356. Παραλείπει τὴ λέξη.

²²⁰ Μία ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες οικογένειες τῆς Σιάτιστας. Τὸ ὄνομά του συναντᾶται πολλές φορές στὸν κώδικα Ζωσιμᾶ *ως «Δημήτριος γεοργίου σφήκα καὶ ῥήτορ».* ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κώδιξ, 66, 68. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 40, 47 καὶ σποραδικὰ στὸν κώδικα. ΖΩΓΡΑΦΟΥ - ΒΩΡΟΥ, Ἱστορικά σημειώματα, 346 - 349, 512 - 513.

²²¹ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εκκλησία, 356. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Σιάτισσα, 160. Μεταγράφουν: *15 Ἀπριλίου τοῦ παρελθόντος ἔτους θανόντος.*

²²² ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εκκλησία, 356. *ἐπιμελεία τῆς αὐτοῦ καὶ πόνω.* ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Σιάτισσα, 160. *ἐπιμελεία τῶν αὐτοῦ καὶ πόνω.* ΖΥΓΟΥΡΗΣ, Σημειώματα, 325. *ἐπιμετρήσαντος πόνου.* ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 39 - 40.

²²³ ΖΥΓΟΥΡΗΣ, Σημειώματα, 325. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εκκλησία, 356. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Σιάτισσα, 160. Μεταγράφουν: *οἰκοδομηθεῖς.*

²²⁴ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εκκλησία, 356. *δι' ἐξόδων τοῦ ἐντιμοτάτου.* ΖΥΓΟΥΡΗΣ, Σημειώματα, 325. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Σιάτισσα, 160. *δι' ἀναλωμάτων τοῦ ἐντιμοτάτου.*

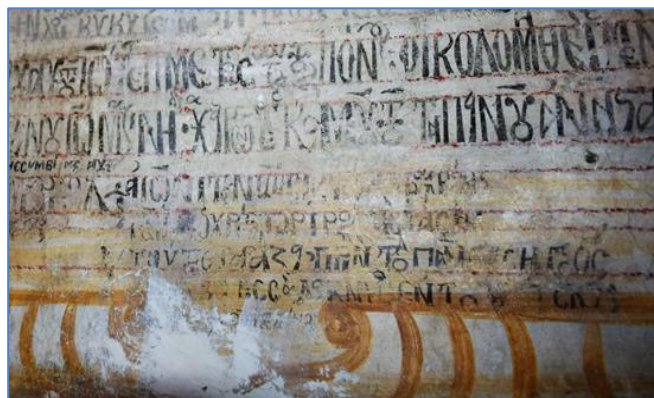
καὶ Ἀγνῆς τῆς συμβίας αὐτοῦ²²⁵. Διὰ χειρῶν δὲ καμοῦ τοῦ ταπεινοῦ Ἀναστασίου Ἰω(ά)ν(νου) Καλούδη²²⁶ καὶ ἀνταδέλφων μου ἐκ κώμης Καπεσόβου τ(οῦ) κατὰ Ἰωάννινα ΑΨΜ^ω Νοεμβρίου Δ.

Από κάτω ακολουθεῖ ο τελευταῖος στίχος σε μικρογράμματη γραφή:

Ἀναστηλώθει τὸ ἱερὸ καταπέτασμα τῷ ΑΨΜ (;) μηνὸς .... τῶν χριστιανῶν πόλις²²⁷.

Στην κάτω δεξιὰ γωνία τῆς επιγραφῆς ακολουθεῖ ἐπίγραμμα σε κακή κατάσταση διατήρησης. Το κείμενό του σύμφωνα με τὴ Θεοχαρίδου μεταγράφεται ὡς ἐξής:²²⁸

Αἰῶνι τῷ ναῶ Σιάτισταν φαιδρύνει ζῶντ(ι)
(τ)ῷ Χριστῷ ριρος (;) τί στάσιν ταύτης
ταράξει, πρὶν τὸ πᾶν σειση γέ ὅς // σημαίαν
ρίσσα (;) δεικνὺς ἐν τούτου τέλει // Γεώργιος
Ρούσης ἱεροῦ θύτου γόνος.

Λεπτομέρεια ἐπιγράμματος

Το ἐπίγραμμα υπογράφεται ἀπὸ τον γνωστὸ λόγιο τῆς ἐποχῆς Γεώργιο Ρούση²²⁹. Πρόκειται γιὰ τον Γεώργιο Παπανικολάου Ρούση, γιο του Ἀρχιεπισκόπου Ζωσιμά, ὁ ὁποῖος φοίτησε στὴν Πάδοβα τῆς Ἰταλίας καὶ ἐξελέγη ἀπὸ τους συμφοιτητές του ὡς ἀνώτατος διοικητής τῆς Ἰατροφιλοσοφικῆς Σχολῆς τὸ 1704²³⁰. Οἱ στίχοι του ἐπιγράμματος δὲν παρέχουν ἓνα ὀλοκληρωμένο νόημα. Κατὰ πάσα πιθανότητα ἔχουν ἀντιγραφεῖ λάθος, ἀν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὶς σπουδές καὶ τὴν ἀκαδημαϊκὴ πορεία που ἀκολούθησε ὁ Γεώργιος²³¹. Τὰ πολλὰ ὀρθογραφικὰ λάθη στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή καὶ στο ἐπίγραμμα ἀντανακλοῦν τὸ χαμηλὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο των ζωγράφων²³².

Σύμφωνα με τὴν παραπάνω ἐπιγραφή ὁ ναὸς του Προφήτη Ἡλίας καὶ Ελισσαίου «Ἀνακαινίσθη ἐκ βᾶθρων» τὸν Ἰούνιο του ΑΨΑ^ω = 1701 καὶ ἐγκαινιάσθη τὴν 1^η Σεπτεμβρίου του ἴδιου χρόνου. Ὁ γραπτὸς διάκοσμος στὸν κυρίως ναὸ ἐγένετο ἔπειτα ἀπὸ τριαντα ἐννέα χρόνια. Οἱ ἐργασίες τοιχογράφησης διήρκησαν δυο χρόνια ΑΨΜ^ω, ΑΨΜΑ^ω,

²²⁵ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἐκκλησία, 356. *Κων/ντίου Ἰωάννου Μουζίνη καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ*. ΖΥΓΟΥΡΗΣ, Σημειώματα, 325. *καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ Ἰω. Μαλίνας*. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Σιάτιστα, 160. *Κων/ντίου Ἰωάννου Μιζάνη καὶ Ἀγνῆς τῆς συζύγου αὐτοῦ*.

²²⁶ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἐκκλησία, 356. *Κζούδη*. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Σιάτιστα, 161. *Κων/ντίου Ἰωάννου Κζούδη*.

²²⁷ ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ, Σιάτιστα, 161. *...Μαρτίου διὰ τῆς ἐλεημοσύνης τῶν Χριστιανῶν*.

²²⁸ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ἡλίας, 64, υπ. 9. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 26. Γιὰ τὸ ἐπίγραμμα κάνει λόγο καὶ ὁ Βαρναλίδης χωρὶς ὅμως περαιτέρω ἀνάλυση του. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Ἀρχιεπίσκοπος, 15. Ὁ Ι. Παπασωτηρίου, ὁ Φ. Ζυγούρης καὶ ὁ Δ. Κανατσούλης δὲν τὸ ἀναφέρουν.

²²⁹ Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του Γεώργιου Ρούση, βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ἱστορία, 63. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Ἀρχιεπίσκοπος, 14 - 16. Τὴν ὑπαρξὴ ἐνός υιοῦ μαρτυρεῖ ἐγγραφο τὸ ὁποῖο εἶναι ἡ ἐπικύρωση τῆς διαθήκης του Ζωσιμά. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 128 - 129. ΖΩΓΡΑΦΟΥ - ΒΟΥΡΟΥ, Ἱστορικά σημειώματα, 395 - 401, 623 - 626.

²³⁰ Στις 17 Αὐγούστου 1705 ἀναγορεύθηκε τιμητικὰ ὡς *more nobelium* Διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας καὶ Ἰατρικῆς. Οἱ ἀπόγονοι του Ρούση ἀλλάξαν τὸ ὀικογενειακὸ ὄνομα σε Νιόπλος, παραφθορὰ του τίτλου nobilis. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Ἀρχιεπίσκοπος, 14 - 16. ΛΑΪΟΣ, Ἐμπορικὸί οἶκοι, 23 - 24.

²³¹ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ἡλίας, 57.

²³² ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 50

ΑΨΜΒ^ω δηλαδή από το 1740 έως τις 30 Νοεμβρίου 1742. Σύμφωνα με τη Κ. Θεοχαρίδου, η φράση «*ἀνακαινίσθη ἐκ βάρων*» στην πραγματικότητα σημαίνει «*ἀνοικοδομήθηκε ἐκ βάρων*», καθώς δεν βρέθηκαν κατάλοιπα προ του 1701 που να δηλώνουν την ύπαρξη παλαιότερου ναού²³³. Το «*ἀνακαινίσθη*» θα μπορούσε να εκληφθεί ως κτίσιμο στα ερείπια ή επισκευή παλαιότερου ναού. Το γεγονός ότι στον κώδικα της μητρόπολης αναφέρονται κτήματα και αμπέλια στην περιοχή που ονομάζεται Προφήτης Ηλίας πολύ πριν από το 1701, δηλώνει ότι προϋπήρχε ναός²³⁴. Ο Ν. Δάρδας πιθανολογεί ότι στο μέρος που ονομαζόταν Προφήτης Ηλίας, υπήρχε «ντουλάπι» και έτσι αργότερα κτίστηκε ο ναός²³⁵.

Ιδιαίτερη προσοχή θα πρέπει να δοθεί στη φράση: «*Μητροπόλεως Σισανίου οἶακας ἰθύνοντος ἀπὸ τοῦ ΑΧΞΕ ἔτους μ(η)ν(ι) Ἰουλί(ω) τοῦ μακαριωτάτου καὶ ἀγιωτάτου πρώην Ἀχρίδων*». Διαφορές παρατηρούνται στην ανάγνωση της χρονολογίας της ανάληψης του Ζωσιμά στον αρχιεπισκοπικό θρόνο του Σισανίου. Ο Σ. Βαρναλίδης διαβάζει ΑΧΠΕ (1685)²³⁶, ενώ ο Ζυγούρης ΑΧΞΕ (1695), χρονολογία που υποστηρίζει και η Κ. Θεοχαρίδου. Επιπλέον στη χρονολογία που δίνεται τελευταία, συμβάλλει και ο κώδικα της μητρόπολης, καθώς αναφέρεται η εκλογή του Ζωσιμά ως Αρχιεπισκόπου Αχρίδος τον Ιούλιο του 1695²³⁷ και όχι ως Σισανίου σύμφωνα με την επιγραφή. Επομένως το λάθος βρίσκεται στην επιγραφή, καθώς συγχέεται η χρονολογία ανάρρησης του Ζωσιμά στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Αχρίδος²³⁸. Το 1701 που ανακαινίζεται ο Προφήτης Ηλίας, ο Ζωσιμάς δεν κατέχει τον αρχιεπισκοπικό θρόνο.

Από το κείμενο προκύπτει ότι ο ναός οικοδομήθηκε με τη συνδρομή όλων των Σιατιστινών: «*Οἰκοδομήθη μὲν δι' ἐξόδων τῶν ἐν ταῦτη τῇ πολιτείᾳ οἰκητόρων*». Με τη φράση αυτή αντανακλάται η συλλογική προσπάθεια των κατοίκων της πόλης, συνδεδεμένη παράλληλα με την οικονομική άνοδο του εμπορίου και της μεταποιητικής χειροτεχνίας²³⁹. Ως χορηγοί της τοιχογράφησης του κυρίως ναού, που δεν είναι σύγχρονη της ανέγερσης, αναφέρονται κάποιος Κωνσταντίνος Ιωάννου Μαλήνι με τη σύζυγο του Αγνή. Αξίζει να σημειωθεί εδώ η αναγραφή γυναικείου ονόματος, που δε συναντάται σε άλλες κτιτορικές επιγραφές της μητρόπολης.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τελευταίοι στίχοι του κειμένου, οι οποίοι κατονομάζουν τον ζωγράφο. Ο Αναστάσιος Ιωάννου Καλούδης από το Καπέσοβο των Ιωαννίνων μαζί με τους αδελφούς του ανέλαβαν τον εικονογραφικό διάκοσμο του ναού. Η ταυτότητα των αποκαλούμενων στην επιγραφή «*αὐταδέλφων*» προσδιορίζει τον Κωνσταντίνο ιερέα, και τον Νικόλαο, που μαζί με τον Αναστάσιο, αποτελούν την πρώτη γενιά ζωγράφων από το

²³³ Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας με τις σχετικές απαγορεύσεις για ανέγερση χριστιανικών εκκλησιών, η έκφραση «*ἀνακαινίσθη ἐκ βάρων*» χρησιμοποιείται τόσο σε περιπτώσεις ανακαίνισης, όσο και σε περιπτώσεις εξ ολοκλήρου ανέγερσης ναού. Έτσι ο ναός «*ἀνοικοδομήθηκε ἐκ βάρων*» στη θέση παλιότερου μικρού ναού τα ίχνη του οποίου εξαφανίστηκαν. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 62.

²³⁴ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κώδιξ, 9 - 10, 31 - 34.

²³⁵ Στη Σιάτιστα τα λεγόμενα «ντουλάπια» είναι τα εικονοστάσια. ΔΑΡΔΑΣ, Ναός Ταξιαρχών, 25.

²³⁶ ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος, 60.

²³⁷ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 17.

²³⁸ Σε αυτή την υπόθεση καταλήγει η Κ. Θεοχαρίδου. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 55, υπ. 12, 65. Ο Ζωσιμάς χρημάτισε αρχιεπίσκοπος Σισανίου και Σιατίστης για εξήντα περίπου χρόνια (1686 - 1746) και δύο φορές Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος (1695 - 1699) και (1707 - 1709). ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος, 13 - 30, 36 - 43.

²³⁹ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 63.

Καπέσοβο²⁴⁰. Είναι γεγονός, ότι οι Καπεσοβίτες στα μνημεία που υπογράφουν, δεν ακολουθούν μια σταθερή διατύπωση στη χρήση επωνύμου. Το φαινόμενο χαρακτηρίζει και άλλους ζωγράφους της εποχής με αποτέλεσμα πολλές φορές να δημιουργούνται παρανοήσεις. Η άποψη του Δ. Κωνσταντίου ότι ο Αναστάσιος Ι. Καλούδης ένας από τους πρώτους ζωγράφους του Καπέσοβου εμφανίζεται μια και μόνο φορά στον Προφήτη Ηλία Σιάτιστας²⁴¹, αναιρέθηκε από τον Γ. Μανόπουλο, ο οποίος σε δημοσίευσή του επανεξέτασε τα μέλη των οικογενειών προσθέτοντας νέες ερμηνείες και διορθώσεις²⁴².

Ο καπεσοβίτης Αναστάσιος του Ιωάννου ταυτίζεται με τον ζωγράφο Αναστάσιο που τοιχογραφεί μόνος του το 1743 τον νάρθηκα της μονής Αγίας Παρασκευής Σκαμνέλη Ιωαννίνων²⁴³. Ακόμη ο Αναστάσιος Ι. Καλούδης ταυτίζεται με τον Αθανάσιο μοναχό, ο οποίος εμφανίζεται από το 1767 και εξής μαζί με τους γιους του Ιωάννη και Γεώργιο. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Γ. Μανόπουλου, ως Αναστάσιος υπογραφεί μαζί με τους γιούς του έως το 1763, ενώ κατόπιν όχι²⁴⁴. Επομένως, ο Αναστάσιος Ι. Καλούδης εργάστηκε αρχικά με τα αδέρφια του και αργότερα με τα παιδιά του. Εκάρη μοναχός με το όνομα Αθανάσιος περίπου το 1763 - 1769 έπειτα από χηρεία, συνεχίζοντας όμως να αναλαμβάνει έργα μαζί με τους γιούς του²⁴⁵.

Επιγραφή ιστόρησης του νάρθηκα (1744)

Στο υπέρθυρο του νότιου τοίχου του νάρθηκα εντοπίζεται η δεύτερη επιτοίχια επιγραφή. Αποτελείται από πέντε μεγαλογράμματους στίχους, εκ των οποίων ο τελευταίος αποδίδεται σε μικρότερη κλίμακα. Φθορές εντοπίζονται στο κατώτερο τμήμα, χωρίς όμως να εμποδίζει στην ανάγνωση του κειμένου. Η επιγραφή τοποθετείται σε ορθογώνιο πλαίσιο που οριοθετείται από μαύρο χρώμα. Τα γράμματα της επιγραφής είναι γραμμένα με το ίδιο χρώμα πάνω σε κονίαμα ώχρας. Το κείμενο φέρει τονισμό και πνεύματα με ορισμένα ορθογραφικά λάθη, ενώ ξεκινά με το σύμβολο του ρόδακα. Η επιγραφή έχει ως εξής²⁴⁶:

²⁴⁰ Η ταύτιση έγινε αρχικά από τον Μ. Χατζηδάκη. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι, Τομ. 2, 61. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 303 - 304.

²⁴¹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 27.

²⁴² Στις κατατοπιστικές μελέτες του αείμνηστου Δ. Κωνσταντίου για τους ζωγράφους από το Καπέσοβο, ήρθαν να προστεθούν και άλλων νεότερων ερευνητών, βλ. 61 - 62, 110 της παρούσας εργασίας. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 300, 303.

²⁴³ ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 300, 304.

²⁴⁴ Για την ταύτιση του Αναστασίου και μετέπειτα Αθανασίου μοναχού, τα ερωτήματα και τις αποκλίσεις τους σχετικά με την ταυτότητα του ζωγράφου, βλ. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 309 - 310. Την άποψη αυτή συμμαρτίζεται και ο καθηγητής Γ. Βελήνης, χαρακτηρίζοντας το γενεαλογικό δέντρο των Καπεσοβιτών ζωγράφων που παρατίθεται στο άρθρο του Γ. Μανόπουλου, ως το ορθότερο μέχρι στιγμής. ΒΕΛΗΝΗΣ, Ανθίβολο, 232, υπ. 16.

²⁴⁵ ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 312.

²⁴⁶ Την επιγραφή δημοσίευσαν: ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Κτητορικές επιγραφές, 35. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 27. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εκκλησία, 357.

Επιγραφή νάρθηκα. Προφήτης Ηλίας Σιάτιστα

∴ ἘΝ ἔΤΕΙ ΑΨΜΔ' ΚΑΤΑ ΜῆΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΝ ΙΣΟΡΗΘΗ Ο // ΝΑΡΘΗΞ ΟΥΤΟΣ
 ΔΙΑΚΑΕ ΧΟΝΘΣ ΤΗΝ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΝ ΡΑΒΔΟΝ. Κ ΔΙΪ // ΘΥΝΟΝΘΣ ΑΣΦΑΛΩΣ ΘΣ ΟΪΑΚΑ^Ϟ
 ΟΪΑΝΙΘ· Θῶ ΜΑΚΑΡΙΩΔΘ ΚΥΡΙΘ ΚΥΡΪ // ΖΩΣΙΜΑ, ΔΙΑ ΜΕΝ ΔΑΠΑΝΗΣ Κ ΑΝΑΛΩ[..]ΩΝ
 ΤΩ ΤΙΜΙΩΔΤΩ // ΚΥΡ ΧΑΤΖΗ ΜΙΧΑΛΗ ΚΩΤΖΗ ΜΙΣΙΘ, Κ ΚΥΡ ΑΡΓΥΡΗ ΠΕΪΘ ΚΩΤΖΗ ΨΥΧΑ // ΒΘ

∴ Ἐν ἔτει ΑΨΜΔ, κατὰ μῆν(α) Δεκέμβριον ἰστορήθη ὁ // νάρθηξ οὗτος
 διακατέχοντος τὴν ποιμαντικὴν ῥάβδον. κ(αὶ) διῖ- // θύνοντος ἀσφαλῶς τοὺς
 οἶακας Σισανίου· τοῦ Μακαριωτάτου Κυρίου Κυρίου // Ζωσιμᾶ, διὰ μὲν δαπάνης
 κ(αὶ) ἀναλω[μά]των τῶν τιμιωτάτων²⁴⁷ // κύρ Χατζῆ Μιχάλη Κώτζη Μίσιου κ(αὶ)
 κύρ Αργύρη Πείου Κώτζη Ψύχα- // βου.

Από την επιγραφή προκύπτει ότι ο νάρθηκας του Προφήτη Ηλία ιστορήθηκε μεταγενέστερα από τον κυρίως ναό, δηλαδή το 1744, με έξοδα επιφανῶν οικογενειῶν. Ενδιαφέρον προκαλεί η λέξη «οἶακας» στον δεύτερο στίχο. Σημαίνει κυριολεκτικά λαβή πηδαλίου και μεταφορικά το πηδάλιο της κυβέρνησης ή της διοίκησης²⁴⁸. Αντίστοιχα στην επιγραφή σημαίνει το πηδάλιο της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης που κατείχε ο Επίσκοπος Ζωσιμάς.

Στους δύο τελευταίους στίχους προστίθενται τα ονόματα που συνέδραμαν την εποχή εκείνη για την ιστορήση του νάρθηκα. Ὅπως αναγράφονται στην επιγραφή, ἦταν ὁ Χατζῆς Μιχαήλ²⁴⁹, ὁ Κώτζης Μίσιου, ὁ Αργύρης Πείου καὶ ὁ Κώτζης Ψυχάβου. Πρόκειται για μεγαλέμπορους με αξιόλογη προσφορά στην οικονομικὴ ζωὴ του τόπου. Τα ἐπώνυμα αὐτὰ ἔχουν μεγάλη σημασία ὡς δηλωτικὰ των παλαιότερων οικογενειῶν τῆς Σιάτιστας. Ὡστόσο, ἡ ταυτότητά τους εἶναι δύσκολο να εξακριβωθεῖ, καθὼς παρουσιάζουν ἐντονη πολυμορφία στη διατύπωση τῆς συγγένειας. Πηγὴ πληροφοριῶν για τις προσωπικότητες, τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση προγόνων καὶ απογόνων των Σιατιστινῶν ἀποδήμων, ἐντοπίζονται στον κώδικα τῆς μητρόπολης, ἀλλὰ καὶ σε διάφορα ἐγγράφα, ὅπως ἐμπορικὰ κατὰστιχα, ἐπιστολές, διαθήκες, προικοσύμφωνα καὶ ἀπογραφές που διενεργήθηκαν σε χώρες τῆς Δύσης²⁵⁰.

²⁴⁷ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εκκλησία, 357. Μεταγράφει «τιμιωτάτων».

²⁴⁸ οἶαξ, Πολυβ.3,43,4: ἐνὸς ἀνδρὸς ἐξ ἑκατέρου τοῦ μέρους τῆς πρύμνης οἰακίζοντος| καὶ Στράβ.17,3,7: ἀπὸ ῥαβδίου οἰακίζεσθαι, μτφ. κυβερνῶ, δίνω κατεύθυνση, καθοδηγῶ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, Λεξικό, τ. 10, 5041. LBG II, 1104.

²⁴⁹ Για τὴν οἰκογένεια Χατζημιχαήλ, βλ. Λαῖος, Ἐμπορικοὶ οἶκοι, 15 κ.εξ.

²⁵⁰ Σε χαριστήριον περιουσία πρὸς γυροτροφίαν το 1706 «..ἡ γυνὴ τοῦ Κότζη Μίσιου, τοῦ Κότζη τῆς Νάνος ἢ Χρυσάμω...». ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 78 - 79. Σποραδικὰ στον κώδικα ἐντοπίζονται τὰ ἐπώνυμα

Επίσης επιγράμματα σε φεγγίτες αρχοντικών και ηρωελεγεία, περιέχουν τα ονόματα των κτιτόρων των αρχοντικών και τη χρονολογία διακόσμησης²⁵¹. Ως εκ τούτου, τα αναγραφόμενα ονόματα που παρατίθενται στο κείμενο, προέρχονται από εμπορικούς οίκους που ευεργέτησαν ποικιλοτρόπως τη γενέτειρά τους.

Τέλος, για τον ζωγράφο που ασχολήθηκε με την εικονογράφηση του νάρθηκα δε γίνεται κάποια μνεία στο κείμενο. Όμως ο τύπος των γραμμάτων, αλλά και η τεχνοτροπία του ζωγραφικού διάκοσμου παραπέμπουν στο συνεργείο του Αναστασίου Καλούδη και των αδελφών του Κωνσταντίου Ιερέα και Νικολάου από το Καπέσοβο²⁵².

Φαίνεται λοιπόν, ότι ο ναός του Προφήτη Ηλία κτίσθηκε το 1701 και ιστορήθηκε σε δύο φάσεις από το ίδιο συνεργείο, το 1740 - 1742 και το 1744, όπως πιστοποιούν και οι δυο εντοιχίες επιγραφές του ναού. Πέραν όμως των χρονολογιών, μέσα από τις κτιτορικές επιγραφές παρουσιάζονται πολύτιμα στοιχεία για τους Καπεσοβίτες ζωγράφους πρώτης γενιάς, οι οποίοι απαντώνται συνολικά σε τρεις ναούς της Σιάτιστας²⁵³.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει στην κύρια κτιτορική επιγραφή η πληροφορία, ότι η ανέγερση του ναού αποτελεί ομαδική χορηγία. Τα χρήματα προσφέρθηκαν από το σύνολο των κατοίκων της πόλης μόνο για να κτιστεί ο ναός και όχι για τη διακόσμηση. Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η ονομαστική καταγραφή των κτιτόρων που δαπάνησαν για την τοιχογράφηση του κυρίως ναού και του νάρθηκα. Η ξεχωριστή δήλωση των ονομάτων τους αποτελεί ένδειξη, ότι προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Σιάτιστας και βρίσκονταν σε καλύτερη οικονομική κατάσταση σε σύγκριση με τον υπόλοιπο πληθυσμό της πόλης. Στην κύρια κτιτορική επιγραφή δηλώνεται η συγγένεια μεταξύ των δυο χορηγών καθώς πρόκειται για ανδρόγυνο, ενώ τα ονόματα που καταγράφονται στην επιγραφή του νάρθηκα αποκαλύπτουν κοινούς επαγγελματικούς δεσμούς καθώς ταυτίζονται με μεγάλες οικογένειες.

Ως εκ τούτου, οι δυο επιγραφές φανερώνουν την περίοδο ακμής της Σιάτιστας, καθώς προσφέρουν σαφέστατες πληροφορίες για τα δρώντα πρόσωπα της εποχής, αποκαλύπτοντας ονόματα επιφανών οικογενειών με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και άτομα που δραστηριοποιούνταν με το διεθνές εμπόριο. Η συμβολή των Σιατιστινών εμπόρων που αποδείχτηκαν επιδέξιοι επιχειρηματίες, είχε ως αποτέλεσμα την εξέλιξη της Σιάτιστας σε εμπορικό και πολιτισμικό κέντρο. Ο ιδιαίτερος δεσμός με τον τόπο καταγωγής τους αποδεικνύεται στη βοήθεια που παρείχαν για την ανέγερση και ανακαίνιση των ναών. Με την αναγραφή των ονομάτων τους έμμεσα αποκαλύπτουν την κοινωνική δύναμη και θέση τους, τον χαρακτήρα, τη μόρφωση και το πνευματικό επίπεδό τους.

Κότζης και Ψιχάβου, 30 - 31, 38, 41, 44, 47. Σε επιστολή που υπογράφηκε στις 8 Ιουνίου 1702 από Σιατιστινούς εμπόρους για εμπόριο μαλλιού και κεριού, εντοπίζονται τα ονόματα Πείου και Κότζη. Ομοίως στις 10 Ιουνίου 1706 σε επιστολή για θέματα που σχετίζονταν με την θέση του γραμματέα της Σκάλας του Δυρραχίου. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 146 - 147. Όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Θ. ΠΑΜΠΑΣ, Η Διαθήκη του Ιωάννη Μανούση Φον Οθαβίτσα και το Γενεαλογικό Δέντρο της Οικογένειας Μανούση, *Ελμειακά* 71 (2013), 204.

²⁵¹ Για τα επιγράμματα και τα ηρωελεγεία στα αρχοντικά της Σιάτιστας, βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αρχοντικά, 45 - 71. ΜΠΟΝΤΑ, Αρχοντικό, 49 - 74.

²⁵² ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 27, 122, 131. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 301, 305, 311 - 312.

²⁵³ Συνεκτιμώντας την παρουσία τους την περίοδο αυτή στη Σιάτισσα και συγκρίνοντας τα γραφολογικά χαρακτηριστικά των επιγραφών του Αγίου Μηνά (1728) και του Προφήτη Ηλία (1740 - 42, 1744) με την εξωτερική επιγραφή στον ναό της Αγίας Παρασκευής και Αικατερίνης (1741), φαίνεται ότι ανήκουν στο ίδιο συνεργείο.

Άγιοι Ταξιάρχες Σιάτιστας (1798)

Ναός Αγίων Ταξιαρχων Σιάτιστας

Διασχίζοντας τον κεντρικό ανηφορικό δρόμο από τη Γεράνεια για τη Χώρα, στα δεξιά και σε απότομη κατωφέρεια του εδάφους, βρίσκεται ο ναός αφιερωμένος στους Αγίους Ταξιάρχες και στους Τρεις Ιεράρχες²⁵⁴. Εξωτερικά είναι ένα απλό ορθογώνιο κτίσμα με ενιαία δίρριχτη στέγη. Ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με διαστάσεις (22,00 μ. x 11,00 μ.). Στα ανατολικά προεξέχει μόνο η ημικυκλική κόγχη του Ιερού, ενώ στα δυτικά υπάρχει διώροφος νάρθηκας. Η νότια πλευρά του ναού, όπου εντοπίζονται και οι δύο είσοδοι, καλύπτεται με περίστω. Η τοιχοδομία είναι ιδιαίτερα επιμελημένη, κυρίως στην κόγχη του Ιερού, με πελεκητούς αμμόλιθους²⁵⁵. Τέσσερα φωτιστικά ανοίγματα που περιβάλλονται από πελεκητές πέτρες βρίσκονται ένα στην κόγχη και άλλα τρία πάνω από αυτήν. Ο δυτικός και ο νότιος τοίχος έχουν επιχρισθεί με ασβεστοκονίαμα, ενώ ο βόρειος και ο ανατολικός διατηρούν την αρχική τους μορφή.

Η εσωτερική διακόσμηση του μνημείου δεν ακολουθεί μια ενιαία τεχνοτροπική γραμμή, που να υποδεικνύει ότι η ιστόρηση έγινε απ' τον ίδιο ζωγράφο. Υπολείμματα της πρώτης ζωγραφικής φάσης διασώζονται στην επάνω ζώνη του νοτίου τοίχου και στα εξωτερικά μέρη των τοξοστοιχιών, όπου απεικονίζονται οι Ιεράρχες μέσα σε ελλειπτικούς δίσκους. Οι παραστάσεις αυτές είναι σύγχρονες με την κτιτορική επιγραφή και χρονολογούνται με σχετική ακρίβεια το διάστημα 1798 - 1805. Η υπόλοιπη διακόσμηση του ναού λαϊκής τεχνοτροπίας είναι μεταγενέστερη. Τοποθετείται χρονολογικά γύρω στο 1900 και αποδίδεται σε διάφορους ζωγράφους²⁵⁶.

²⁵⁴ ΔΑΡΔΑΣ, Ναός Ταξιαρχών, 5 κ.εξ.

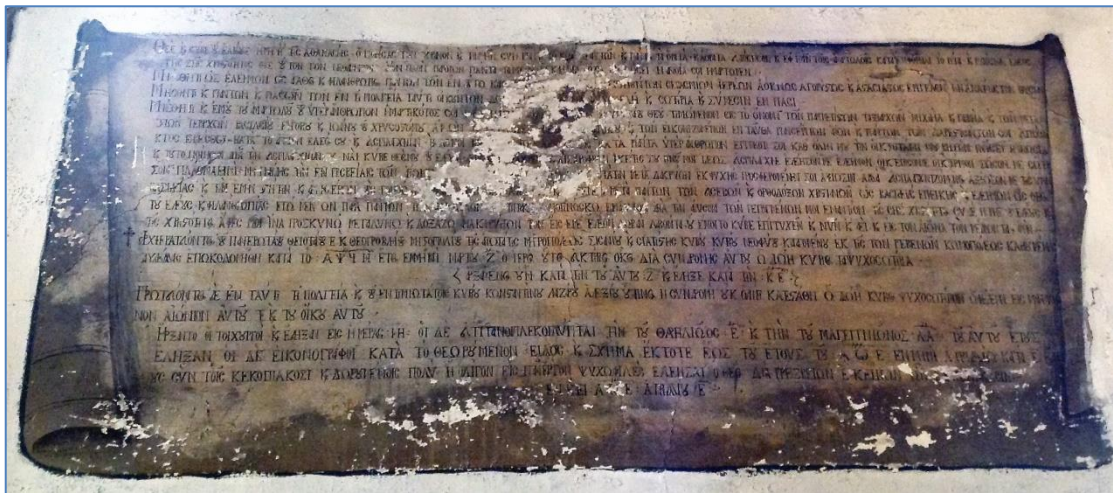
²⁵⁵ Διακοσμείται με τέσσερις στενές διπλές σειρές τούβλων στην ανοδομή, ενώ η βάση της είναι κτισμένη με τετράγωνους και ορθογώνιους λίθους κατά το ισοδομικό σύστημα. Παρόμοιο τρόπο κατασκευής παρουσιάζει και η κόγχη του Προφήτη Ηλία. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Προφήτης Ηλίας, 61

²⁵⁶ Ένας από τους ζωγράφους ήταν ο Χριστόδουλος Ιωάννου από τη Σιάτιστα, βλέπε σελίδες 65 - 66.

Παρακλητική - κτιτορική επιγραφή κυρίως ναού (1798)

Η επιγραφή βρίσκεται στο υπέρθυρο της κυρίας εισόδου και αποτελείται από 21 στίχους σε τονισμένη μεγαλογράμματη γραφή²⁵⁷. Αποτελεί την μακροσκελέστερη επιγραφή της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης. Τα γράμματα τοποθετούνται μέσα σε φύλλο περγαμηνής οριζοντίας διάταξης, γραμμένα με μαύρο χρώμα πάνω σε τεφρό κονίαμα. Η επιγραφή διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, καθώς μόνο από το ανώτερο κεντρικό σημείο έχει εκπέσει κονίαμα.

Όσον αφορά τα μορφολογικά χαρακτηριστικά παρατηρείται μια ικανοποιητική καλλιγραφική σύνθεση. Είναι εξαιρετικά ορθογραφημένη με ύφος λόγιο, στο οποίο εντοπίζονται αττικίζουσες εκφράσεις. Η πρωτοτυπία της όμως έγκειται στο περιεχόμενο και κυρίως στην αρχή της. Το κείμενο αποτελείται από δύο μέρη: το παρακλητικό, το οποίο καταλαμβάνει τους δώδεκα πρώτους στίχους, ενώ οι υπόλοιποι εννέα αποτελούν το κτιτορικό μέρος. Η επιγραφή έχει ως εξής:

Επιγραφή Αγίων Ταξιαρχών Σιατίστας

ΘΕΕ̅ Κ̅ ΚΥΡΙΕ̅ Θ̅ ΕΛΕΔ̅Σ, Η̅ ΠΗΓΗ̅ ΤΗΣ̅ ΑΘΑΝΑΣΙΑΣ, Ο̅ ΠΟΙΗΣ̅ΑΣ̅ ΤΟΝ̅ ΞΡΑΝΟΝ̅ Κ̅ ΤΗΝ̅ ΓΗΝ̅
 CΥΝ̅ ΠΑΝΤΗ̅ ΤΩ̅ ΚΟ... ΑΝΤΩΝ, Κ̅ ΠΑΝΤΑ̅ ΤΑ̅ ΟΡΑΤΑ̅ Κ̅ ΑΟΡΑΤΑ, ΕΝΔΟΚΗCΟΝ̅ Κ̅ ΕΦ̅
 Η̅ΜΙΝ̅ ΤΟΙC̅ ΑΜΑΡΤΟΛΟΙC̅ ΚΑΤΑΠΕΜΦΗΝΑΙ̅ ΤΟ̅ ΜΕΓΑ, Κ̅ ΠΛΥCΙΟΝ̅ ΕΛΕΟC // ΤΗΣ̅ ΣΗC̅
 ΧΡΗΣΟΤΗΤΟC̅ ΕΙC̅ Θ̅ΤΟΝ̅ ΤΟΝ̅ ΝΕΟΔΜΗΤΟΝ̅ ΑΓΙΟΝ̅ ΝΑΟΝ̅ ΠΑΡΟΡΩΝ̅ ΠΑΝΤΑ̅ ΤΑ̅ Η̅ΜΩΝ̅
 ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ, ΟCΑ̅ ΕΝ̅ ΓΝΩCΕΙ, Η̅ ΑΓΝΟΙΑ̅ CΟΙ̅ Η̅ΜΑΡΤΩΜΕΝ: ~ // ΜΝΗΣΘΗΤΙ̅ ΩC̅
 ΕΛΕΗΜΩΝ̅ ΩC̅ ΑΓΑΘΟC̅ Κ̅ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΟC̅ ΠΑΝΤΩΝ̅ ΤΩΝ̅ ΕΝ̅ Θ̅ΤΩ̅ ΚΑΘΕΚΑC... ...
 ΙΕΡΩΡΓΩΝΤΩΝ̅ CΕΒΑCΜΙΩΝ̅ ΙΕΡΕΩΝ̅ ΑΔΟΚΝΩC̅ ΑΓΟΓΥΝΩC̅ Κ̅ ΑCΑCΙΑCΩC̅ ΕΠΙΤΕΛΕΝ̅ ΤΗΝ̅
 ΑΝΑΙΜΑΚΤΟΝ̅ ΘΥCΙΑΝ̅ // ΜΝΗΣΘΗΤΙ̅ Κ̅ ΠΑΝΤΩΝ̅ Κ̅ ΠΑCΩΝ̅ ΤΩΝ̅ ΕΝ̅ ΤΗ̅ ΠΟΛΙΤΕΙΑ̅
 ΤΑΝΤΗ̅ ΟΙΚΩΝΤΩΝ̅ ΔΟΡΩ..N.. ..ΟΙC̅ ΤΑ̅ ΨΥΧΩΦΕΛΗ̅ Κ̅ CΩΤΗΡΙΑ, Κ̅ CΥΝΕCΙΝ̅ ΕΝ̅ ΠΑCΙ : ~
 // ΜΝΗΣΘΗΤΙ̅ Κ̅ ΕΜΘ̅ ΤΩ̅ ΑΜΑΡΤΩΛΩ̅ Θ̅ ΝΠΕΡ̅ ΑΝΘΡΩΠΟΝ̅ Η̅ΜΑΡΤΙΚΟΤΟC̅ CΟΙ̅ ΠΑΡ̅ Θ̅
 Η... ... Κ̅ Α... Ν ...CΘ̅ Θ̅ ΞΙCΥΠΟCΑΤΩ̅ ΘΕΘ̅ ΤΙΜΩΜΕΝΟΝ̅ ΕΙC̅ ΤΟ̅ Θ̅ΝΟΜΑ̅ ΤΩΝ̅
 ΠΑΜΜΕΓΙCΩΝ̅ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ, ΜΙΧΑΗΛ̅ Κ̅ ΓΑΒΡΗΗΛ̅, Κ̅ ΤΩΝ̅ ΜΕΓΑΛΩΝ̅ // ΞΙΩΝ̅ ΙΕΡΑΡΧΩΝ

²⁵⁷ Την επιγραφή δημοσίευσαν: ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Κτητορικές επιγραφές, 35 - 36. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟC, Συμβολή, 218. ΔΑΡΔΑC, ΝαόC̅ Ταξιαρχών, 21 - 22. Μόνο το κτιτορικό κομμάτι: ΜΑΚΡΗC, Ιστορική επιγραφή, 28 - 30.

ΒΑΣΙΛΕΪΔ, ΓΡΗΓΟΡⲮ Κ̅ ΙΩΑΝΝⲮ ⲥ̅ ΧΡΥΣΟΣΟΜⲮ, ἈΦ ὧΝ Κ̅ ...ΣΒΕΙΑ ΜΕΓΑ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚⲬ,
Κ̅ ΤΩΝ ΕΪΚΟΝΙΖΟΜΕΝΟΝ ἘΝ ΤΑΥΤΑ ΠΑΝΣΕΠΤΩΝ ἈΓ̅ΩΝ Κ̅ ΠΑΝΤΩΝ ΤῶΝ
ΕὔΑΡΕΣΙCΑΝΤΩΝ ΣΟΙ, ΕὔΠΡΟCΔΕ // ΚΤΟC Γ̅ΝΕCΘΩ ΚΑΤΑ Τὸ ἈΠΕΙΡΟΝ ἘΛΕΟC CⲮ, Κ̅
ΕὔCΠΛΑΧΝΙΑΝ Η ΔΟC ΜΟΙ ΤΗΝ ... ΤΩΝ ΑΣΥΓΚΡΙΤΩC ΚΑΤΑ ΠΑΝΤΑ ἮΠΕΡ ἈΝΘΡΩΠΟΝ
ΕΠΤΑΙΚΟΤΙ ΣΟΙ ΚΑΘ' ὈΛΗΝ ΜⲮ ΤΗΝ ΟΙΚΡΟΤΑΤΗΝ ΜⲮ ΒΙΩΤΗΝ ΓΝΩCΕΙ ἢ ἈΓΝΩCΙΑ // Κ
ΤῚΤΟ ΠΟΙΗCΘΟΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΥCΠΛΑΧΝΙΑ CⲮ ΝΑΙ ΚΥΡΙΕ ΘΕΕ ΜⲮ ⲥ̅ ἘΛΕCⲮ, ΔΕΟΜΑΙ
Ο...ΑΧΡΕΪΟC Κ̅ ΑΪCΧΡΟΦΡΩΝ ΙΚΕΤΗC CⲮ Γ̅ΝⲮ ΜΟΙ ἸΛΕΩC ΕὔCΠΛΑΧΝΕ ἘΛΕΗCΟΝ ΜΕ
ἘΛΗΜΟΝ ΟΙΚΤΕΪΡΙCΟΝ ΜΕ ΟΙΚΤΙΡΜΟΝ ΣΩCΟΝ ΜΕ CΩΤΕΡ // ΣὸΝ ΠΛΑCΜΑ ΕΪΜΙ, ΜΗ
ΠΑΡΙΔΗC ΤΗΝ ἘΝ ΓΡΕCΒΕΙΑΙC ΤΩΝ ἈΓ̅ΩΝ ... .. ΤΑΤΗΝ ΜΕΤΑ ΔΑΚΡΥΝΩΝ ἘΚ ΨΥΧΗC
ΠΡΟCΦΕΡΟΜΕΝΗΝ ΣΟΙ ἈΖΙΩCΙΝ Ἀλλὰ ΕὔCΠΛΑΧΝΙΖΟΜΕΝΟC ἈΖΙΩCΟΝ ΜΕ ΤΗC ΔΡΑΝΙ
// ΒΑCΙΛΕΙΑC Κ̅ ΤΗΝ ἘΜΗΝ ΣΗΤΗΝ, Κ̅ ἈΜΦΟΤΕΡΩΝ ⲥ̅ ΓΟΝΕΙC ... Κ̅ ΠΑCΑC ΑΔΕΛ..., Κ
.. ΓΕΝΕ ΜΕΤΑ ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ ΕὔCΕΒΩΝ Κ̅ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡ̅CΙΑΝΩΝ ὩC ΒΑCΙΛΕὔC
ἘΠ̅ΙΕΙΚΗC Κ̅ ἘΛΕΗΜΩΝ ὩC ΘΕὸC // τῚ ἘΛΕCⲮ, Κ̅ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑC ἘΓΩ ΜΕΝ ὩΝ ΠΑΡΑ
ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ ΑΜΑΡΤΩΛΩΝ ... ὈΠΟΓΙΓΝΩCΚΩ ἘΜ ΑΥΤὸΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ἈΒΥCΟΝ ΤΩΝ
ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΜΟΙ ἘΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗC CῆC ΧΡΗCΟΤΗΤΟC Cῶ ΔΕ Ἡ ΠΗΓΗ ⲥ̅ ἘΛΕCⲮ, Κ̅, //
ΤῆC ΧΡΗCΟΤΗΤΟC ἈΦΕC ΜΟΙ ἸΝΑ ΠΡΟCΚΥΝΩ, ΜΕΓΑΛΥΝΩ, Κ̅ ΔΟΞΑΖΩ ἈΝΑΚΗΡΥCΤΩΝ
ΤΟΝ ΕΙC ἘΜΕ ἘΛΕΟΝ ΔΩΡΕᾶΝ ΛΑΒΟΝΤΑ, Ⲭ Γ̅ΝΟΙΤΟ ΚΥΡΙΕ ἘΠΙΤΥΧΕΝ Κ̅ ΝΥΝ, Κ̅ Ἀεὶ, Κ̅
ΕΙC ΤΟΝ ΑἰΩΝΑ ΤὸΝ ΜΕΛΛΟΝΤΑ, ἈΜΗΝⲞ // † ἈΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟC ⲥ̅ ΠΑΝΕΡΩΤΑⲥ
ΘΕΙΟΤΑⲥ ΤΕ Κ̅ ΘΕΟΠΡΟΒΛΗⲥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙⲥ ΤῆC ἈΓΙΩΤΑΤΗC ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩC
CΙCΑΝΙⲬ, Κ̅ CΙΑΤΙCΗC ΚΥΡΙⲬ ΚΥΡΙⲬ ΝΕΟΦΥⲥ, ΚΑΤΑΓΟΜΕΝⲮ ἘΚ ΤΗC ΤΩΝ ΓΡΕΒΕΝΩΝ
ΚΩΜΟΠΟΛΕΩC, ΚΑΛΩΜΕΝΗC // ἈνδῆλαC ἘΠ̅ΚΟΔΟΜῆΘΗ ΚΑΤΑ Τὸ : ἈΨΥῆ : ἘΤΟC
ΕΝ ΜΗΝΙ ΜΑΡΤΙⲬ : Z : Ὁ ἹΕΡὸC ΟὔΤΟC ΕὔΚΤΗΡΙΟC ΟἶΚΟC ΔΙΑ CΥΝΔΡΟΜΗC ΑΥΤῚ Ὡ
ΔὸΗ ΚΥΡΙΟC ΤΑ ΨΥΧΟCΩΤΗΡΙΑ // { ἈΡΖΑΜΕΝΟC ὩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤῚ ΑΥΤῚ Ζῆν Κ̅ ἘΛΗΖΕ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ : Ὶε : } // ΠΡΩΤΕΥΟΝΤΟC ΔΕ ἘΝ ΤΑΥΤῆ Τῆ ΠΟΛΙΤΕΙΑ Κ̅ ⲥ̅ ΕΝΤΙΜΟΤΑΤΟΙC
ΚΥΡΙⲬ ΚΩΝCΑΝΤΙΝⲮ ΛΑΖΑΡⲮ ΑΛΕΞΙⲬ ὩΤΙΝΟC Ἡ CΥΝΔΡΟΜῆ ὩΚ ὈΛΙΓῆ ΚΑΤΕCΑῖΘΗ Ὡ
ΔὸΗ ΚΥΡΙΟC ΨΥΧΟCΩΤΗΡΙΟΝ ὨφέΛΕΙΑΝ ΕΙC ΜΗΜΟC // ΝΟΝ ΑἰῶΝΙΟΝ ΑΥΤῚ ΤΕ Κ̅
ΟἶΚῚ ΑΥΤῚ : ~ // ἩΡΖΑΝΤΟ Οἶ ΤΟΙΧΩΡΓΟἶ Κ̅ ἘΛΗΖΑΝ ΕΙC ἩΜΕΡΑC : Ὶῆ : Οἶ ΔΕ
ΕὔΤΙΤΑΝΟΠΛΕΚΤΟΓΛΥΠΤΑΙ ΤΗΝ ΤῚ ΘΑΡΓΗΛΙΩC Εὔν : Κ̅ ΤΗΝ ΤῚ ΜΑΓΕΙΤΝΙΩΝΟC : ἸΑ :
ΤῚ ΑΥΤῚ ἘΤCⲮ // ἘΛΗΖΑΝ Οἶ ΔΕ ΕἰΚΟΝΟΓΡΑΦΟΙ ΚΑΤΑ Τὸ ΘΕΩΡῶΜΕΝΟΝ ΕΙΔΟC, Κ̅
CῆῆΜΑ ἘΚΤΟΤΕ ἘΩC ΤῚ ἘΤΟΝC ΤC : Αῶε : ἘΝ ΜΗΝΙ ἈΠΡΙΛΙῶ ΚΑΤΑ : Ε : ἘΝΗΖ // ὩC
CῶΝ ΤΟΙC ΚΕΚΟΠΙΑΚΟCΙ Κ̅ ΔΩΡῶΜΕΝΟΙC ΠΟΛὸΝ ἢ ὈΛΙΓΟΝ ΕΙC ΠΑΝΕΡΓΟΝ ΨΥΧΩΦΙΛΕC
ΕΛΕῆCΑΙ Ὁ ΘΕὸC ΔΙΑ ΠΡΕCΒΕΙΩΝ ἘΚΕῖΝΩΝ ὩΝ ΚΕΚΟΠΙΑΚΑCΙΝ // ΕΝ ἘΤΕΙ : Ἀῶε :
ΑΠΡΙΛΙῶ : Ε : ~

Θεέ κ(αι) Κύριε τοῦ ἐλέους, ἡ πηγὴ τῆς ἀθανασίας, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν κ(αι)
τὴν γῆν σὺν παντὶ τῷ κόσμῳ αὐτὸν κ(αι) πάντα τὰ ὄρατὰ κ(αι) ἀόρατα,²⁵⁸
εὐδόκησον κ(αι) ἐφ' ἡμῖν τοῖς ἁμαρτωλοῖς καταπεμφθῆναι τὸ μέγα κ(αι)
πλούσιον ἔλεος // τῆς Σῆς Χρηστότητος εἰς τοῦτον τὸν νεόδμητον ἅγιον Ναὸν
παρορῶν τὰ ἡμῶν ἐγκλήματα ὅσα ἐν γνώσει ἢ ἀγνοίᾳ σοὶ ἁμαρτῶμεν:~ //
Μνήσθητι ὡς ἐλεῆμων, ὡς ἀγαθὸς κ(αι) φιλόανθρωπος πάντων τῶν ἐν τούτῳ

²⁵⁸ ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Κτητορικές επιγραφές, 35. Μεταγράφει λανθασμένα: τὰ ὄντα κ(αι) ἀόντα.

καθ'έκάστην [...] ἱερουργούντων σεβασμίων ἱερέων ἀόκνως ἀγογγύστως κ(αι) ἀστασιάστως ἐπιτελεῖν τὴν ἀναίμακτον θυσίαν // Μνήσθητι κ(αι) πάντων κ(αι) πασῶν τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ ταύτῃ οἰκούντων δωροῦ[με]ν[ος] [αὐτ]οῖς τὰ ψυχωφελῆ κ(αι) σωτήρια κ(αι) σύνεσιν ἐν πᾶσιν:~ // Μνήσθητι κ(αι) ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ τοῦ ὑπὲρ ἄνθρωπον ἡμαρτηκότος Σοὶ παρ' οὗ ἢ α[...]. κ(αι) [...]ν Σοῦ τοῦ τρισυποστάτου Θεοῦ τιμώμενον²⁵⁹ εἰς τὸ ὄνομα τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ κ(αι) Γαβριὴλ κ(αι) τῶν μεγάλων // Τριῶν Ἱεραρχῶν Βασιλείου, Γρηγορίου κ(αι) Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἀφ' ὧν κ(αι) [πρ]εσβεία μετὰ τῆς Θεοτόκου κ(αι) τῶν εἰκονιζομένων ἐνταῦθα πανσέπτων ἀγίων κ(αι) πάντων τῶν εὐαρεστησάντων Σοὶ εὐπρόσδε- // κτος γενέσθω κατὰ τὸ ἄπειρον ἔλεός Σου, κ(αι) εὐσπλαχνίαν δὸς μοι τὴν [...] τῶν ἀσυγκρίτως κατὰ πάντα ὑπὲρ ἄνθρωπον ἐπταικότι Σοὶ καθ' ὅλην τὴν οἰκτροτάτην μου βιωτὴν γνώσει ἢ ἀγνωσίᾳ // κ(αι) τοῦτο ποιήσον διὰ τὴν εὐσπλαχνίαν Σου, ναί, Κύριε, Θεέ μου, τοῦ ἐλέους δέομαί Σου ὁ ἀχρεῖος κ(αι) αἰσχροφρων ἰκέτης Σου γενοῦ μοι ἴλεος, εὐσπλαχνε, ἐλέησον με, ἐλεῆμον οἰκτείρισον με, οἰκτιρμον, σῶσον με, Σῶτερ, // Σὸν πλάσμα εἰμί, μὴ παρίδης τὴν ἐν πρεσβείαις τῶν ἀγίων σ[...] [...]τάτην μετὰ δακρῶν ἐκ ψυχῆς προσφερομένην Σοὶ ἀξίωσιν, ἀλλὰ εὐσπλαχνιζόμενος ἀξιώσόν με τῆς οὐρανό(ου) // βασιλείας κ(αι) τὴν ἐμὴν στήτην²⁶⁰ κ(αι) ἀμφοτέρων τούτων γονεῖς [...] κ(αι) πάσας ἀδε[λφὰς] κ(αι) [...] γενε μετὰ πάντων τῶν εὐσεβῶν κ(αι) ὀρθοδόξων Χριστιανῶν, ὡς βασιλεὺς ἐπιεικῆς κ(αι) ἐλεήμων, ὡς Θεὸς // τοῦ ἐλέους κ(αι) φιλανθρωπίας τὴν ἄβυσσον τῶν πεπραγμένων μοι ἐναντίον τῆς Σῆς χρηστότητος, Σὺ δὲ ἢ πηγὴ τοῦ ἐλέους κ(αι) // τῆς χρηστότητος ἄφες μοι, ἵνα προσκυνῶ, μεγαλύνω κ(αι) δοξάζω ἀνακηρύττων τὸν εἰς ἐμὲ ἔλεον δωρεὰν λαβόντα οὗ γένοιτο, Κύριε, ἐπιτυχεῖν κ(αι) νῦν κ(αι) ἀεὶ κ(αι) εἰς τὸν αἰῶνα τὸν μέλλοντα ἀμήν:~ // Ἁρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου Θειοτάτου τε κ(αι) Θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Σισανίου κ(αι) Σιατίστης, κυρίου κυρίου Νεοφύτου καταγομένου ἐκ τῆς τῶν Γρεβενῶν κωμοπόλεως καλουμένης // Αὐδέλλας. Ἐπωκοδομήθη κατὰ τὸ : ΑΨSH : ἔτος ἐν μηνὶ Μαρτίῳ : Z : ὁ ἱερός οὗτος εὐκτήριος οἶκος διὰ συνδρομῆς αὐτοῦ ὦ δώη Κύριος τὰ ψυχοσωτήρια // {Αρξάμενος οὖν κατὰ τὴν αὐτοῦ : Z : κ(αι) ἔληξε κατὰ τὴν : KE :} // Πρωτεύοντος δὲ ἐν ταύτῃ τῇ πολιτείᾳ κ(αι) τοῦ ἐν τιμιωτάτοις κυρίου Κωνσταντίνου Λαζάρου Ἀλεξίου, οὔτινος ἢ συνδρομῆ οὐκ ὀλίγη κατεστάθη ὦ δώη Κύριος ψυχοσωτήριον ὠφέλειαν εἰς μνημόσυ- // νον αἰώνιον αὐτοῦ τε κ(αι) τοῦ οἴκου αὐτοῦ:~ // Ἦρξαντο οἱ τοιχοῦργοι κ(αι) ἔληξαν εἰς ἡμέρας : IH : οἱ δὲ εὐτιτανοπλεκογλύπτται τὴν τοῦ Θαργηλιῶνος E : κ(αι) τὴν τοῦ Μαγειτνιῶνος : ΛΑ :· τοῦ αὐτοῦ ἔτους // ἔληξαν οἱ δὲ εἰκονογράφοι κατὰ τὸ θεωρούμενον εἶδος

²⁵⁹ ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Κτητορικές επιγραφές, 36. Μεταγράφει: «τιμωμένου» ἀντὶ «τιμώμενου».

²⁶⁰ Σπάνια δωρική λέξη ἀντὶ τοῦ γυνή. Πβλ Ἡσύχιον: 1838 στήτα· γυνή (Theocr. AP 15, 21, 14. Dosiad. ib. 26, 1) | καὶ Ὀμήρου Ἰλιάδος Α στ. 6: ἐξ οὗ δὴ τὰ πρῶτα διαστήτην ἐρίσαντε, βλ. καὶ Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Αθήνα, 1958, 6694. Λεξικό, τομ.13, 6694.

κ(αί) σχῆμα ἔκτοτε ἕως τοῦ ἔτους τοῦ : ΑΩΕ : ἐν μηνὶ Ἀπριλίῳ κατὰ : Ε : ἔληξαν // οὓς σὺν τοῖς κεκοπιακόσι κ(αί) φωρουμένοις πολὺ ἢ ὀλίγον εἰς πᾶν ἔργον ψυχωφελές ἐλεῆσαι ὁ Θεός διὰ πρεσβειῶν ἐκείνων, ὧν κεκοπιάκασιν// Ἐν ἔτει ΑΩΕ : Ἀπριλίου : Ε : ~

Ἡ επιγραφή στον ναὸ των Ταξιαρχῶν δεν ακολουθεῖ την τυπικὴ μορφή των κτιτορικῶν επιγραφῶν, ὅπως συνήθως διαμορφώνονται κατὰ την υστεροβυζαντινὴ περίοδο. Ἡ διάρθρωση του κειμένου αποτελείται ἀπὸ δυο παραγράφους με διαφορετικὸ περιεχόμενο. Ἡ πρώτη παράγραφος καταλαμβάνει 12 στίχους και αποτελεί μια θερμὴ ἐπίκληση πρὸς τον Θεὸ για βοήθεια και Θεία Χάρη²⁶¹. Το πρώτο τμήμα της επιγραφῆς υποδιαιρεῖται σε τέσσερα αιτήματα²⁶². Στο πρώτο μέρος ο συντάκτης επικαλεῖται το ἔλεος του Θεοῦ υπὲρ του νέου ναοῦ και αιτεῖται ἀφεση των αμαρτιῶν του πληρώματος αὐτοῦ, «νεόδημον ἅγιον Ναόν», «ἐφ' ἡμῖν τοῖς ἀμαρτωλοῖς», «παρορῶν τὰ ἡμῶν ἐγκλήματα». Στο δεύτερο τμήμα ζητᾶ τη χάρη του Θεοῦ για τους ἐκάστοτε κληρικούς που θα λειτουργοῦν στον ναὸ «ιερουργούντων σεβασμίων ιερέων», «ἀγογγύσως κ(αί) ἀστασιάσως ἐπιτελεῖν τὴν ἀναίμακτον θυσίαν». Στο τρίτο μέρος αιτεῖται σύνεση και βοήθεια για το ποιμνιο «ἐν τῇ πολιτείᾳ ταύτῃ», ὥστε τα ἔργα τους να εἶναι «ψυχωφελῆ κ(αί) σωτήρια». Τέλος, αναφέρεται στον εαυτὸ του ζητώντας συγχώρεση για τα παραπτώματά του. Με τις λέξεις: «ἀμαρτωλοῦ, ἐπταικότι, ὁ ἀχρεῖος, αἰσχρόφρων ἰκέτης» θέλει να δηλώσει την ταπεινοφροσύνη του πρὸς τον Θεό. Στον δωδέκατο στίχο γνωστοποιεῖται ἡ αφιέρωση του ναοῦ στους ἁγίους Ταξιάρχες, Μιχαὴλ και Γαβριήλ, και στους Τρεῖς Ἱεράρχες, Βασίλειο, Γρηγόριο και Ἰωάννη Χρυσόστομο.

Ἡ δεύτερη παράγραφος ξεκινᾶ ἀπὸ τον δέκατο τρίτο στίχο αποτελώντας το κτιτορικὸ τμήμα της μακροσκελοῦς επιγραφῆς. Ἀπὸ το κείμενο προκύπτει ὅτι, ο ναὸς «ἐπωκοδομήθη» στις 7 Μαρτίου 1798, ὅταν την ἀρχιερατεία της μητρόπολης κατεῖχε ο Νεόφυτος (1792- 1811), με καταγωγή ἀπὸ τα Αβδέλλα Γρεβενῶν²⁶³. Το ρῆμα «ἐπωκοδομήθη» δηλώνει την ὑπαρξη παλαιότερου ναοῦ²⁶⁴. Ὅμως, κατάλοιπα που να πιστοποιοῦν την ὑπαρξη ναοῦ πρὶν ἀπο το 1798, δε βρέθηκαν. Σύμφωνα με τον Α. Δάρδα το ρῆμα «ἐπωκοδομήθη» εἶναι εμπρόθετο και ἴσως σημαίνει την ἀρχικὴ οἰκοδόμηση. Ἄλλωστε ἀρκετές φορές τέτοιου εἶδους ρήματα δεν κυριολεκτοῦν. Ὡς πιθανὴ ἐρμηνεία θεώρησε, ὅτι στην θέση των ναῶν υπήρχαν διάφορα εικονοστάσια, τα λεγόμενα ντουλάπια, ὅπου ἀργότερα κτίστηκαν ναοί²⁶⁵.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ο δέκατος τέταρτος στίχος: «ἐπωκοδομήθη ... διὰ συνδρομῆς αὐτοῦ...», φράση με την ὁποία γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι ο συντάκτης και ο κτίτορας του ναοῦ ταυτίζονται. Ἀν και στην επιγραφή δεν ἀναγράφεται κάπου το ὄνομά του, συμπεραίνεται ἔμμεσα ἀπὸ το κείμενο. Πρόκειται για τον μοναχὸ Ἰωνά, κτίτορα του ναοῦ των Ταξιαρχῶν και συντάκτη της επιγραφῆς. Γραπτὴ μνεία ὅτι υπῆρξε κτίτορας του ναοῦ αποτελοῦν ἡ

²⁶¹ Τρεῖς φορές χρησιμοποιεῖ τη λέξη *Μνήσθητι* για να επικαλεστεῖ την ἰκεσία του Θεοῦ.

²⁶² ΜΑΚΡΗΣ, Ἱστορικὴ επιγραφή, 29.

²⁶³ ΔΑΡΔΑΣ, Ἐπισκοπή, 53 - 61.

²⁶⁴ Ο Ι. Αποστόλου για τον ναὸ των Ταξιαρχῶν ἀναφέρει: «Ἰωνὰς... ὅστις ἀνακινίσας τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν...». ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ἱστορία, 64.

²⁶⁵ Ἀντίστοιχη ἐξήγηση δίνει και για τον ναὸ του Προφήτη Ἡλία. ΔΑΡΔΑΣ, Ναὸς Ταξιαρχῶν, 25.

μεταγενέστερη κτιτορική επιγραφή στην προσκομιδή του Ιερού²⁶⁶ και το κτιτορικό πορτρέτο του στον γυναικωνίτη του ναού.

Όσον αφορά στη μακροσκελή κτιτορική επιγραφή, στοιχείο που συνδέεται με την προσωπικότητα του Ιωνά, αποτελεί η αναφορά του εντιμοτάτου Κωνσταντίνου Λαζάρου Αλεξίου στον δέκατο έκτο στίχο. Ο τελευταίος συνέδραμε στον ναό για τη σωτηρία της ψυχής του ίδιου, αλλά και προγόνων του. Πρόκειται για τον γιο της Περιστεράς Χατζημιχαήλ, αδελφής της γυναίκας του Ιωνά²⁶⁷. Η Περιστερά έγινε σύζυγος του Αλεξίου Λαζάρου. Επομένως ο αναγραφόμενος Κωνσταντίνος υπήρξε ανιψιός του Ιωνά. Ως εκ τούτου, πριν καρεί μοναχός, ήταν παντρεμένος με τη δεύτερη κόρη του Νίκου Χατζημιχαήλ²⁶⁸ και ονομαζόταν Ιωάννης. Άλλωστε το «στήτην» στον ένατο στίχο αποτελεί έμμεση γραπτή μαρτυρία πως, πριν λάβει το μοναχικό σχήμα, ήταν έγγαμος και μόνο μετά τον θάνατο της συζύγου του το έλαβε. Μάλιστα διέθεσε ολόκληρη την περιουσία του για την ανέγερση του ναού των Ταξιαρχών²⁶⁹.

Σύμφωνα με τις παραπάνω διαπιστώσεις προκύπτει, ότι ο Ιωνάς, που δαπάνησε για την ανέγερση και ιστόρηση του ναού, συνέταξε και την επιγραφή. Ο ίδιος διέθετε την κατάλληλη μόρφωση και μπορούσε να χειριστεί με ευκολία την εκκλησιαστική ορολογία. Αυτό άλλωστε εμφανίζεται και από το ίδιο το κείμενο της επιγραφής, το οποίο γραμματικά και συντακτικά είναι ορθό, διανθισμένο με αρχαιοπρεπείς εκφράσεις όπως: «στήτην, έπταικότι, εύτιτανοπλεκογλύπται». Ενδιαφέρον προκαλεί στον δέκατο ένατο στίχο η αναφορά στην ονομασία των αττικών μηνών: «Θαργηλιώνος» και «Μεταγεινιώνος²⁷⁰», που αντιστοιχούν στους μήνες Μάιο και Άγουστο. Πρόκειται για μοναδική περίπτωση καθώς αντίστοιχη μνεία, δεν συναντάται σε άλλη κτιτορική επιγραφή της μητρόπολης. Η ποιότητα του συγκεκριμένου κειμένου σχετίζεται με την κοινωνική θέση, την εκπαίδευση και το μορφωτικό επίπεδο του δωρητή. Ο Ιωνάς συνδυάζοντας στοιχεία από τα αρχαία ελληνικά κείμενα και την πατερική λογοτεχνία, θέλησε να συντάξει ένα κείμενο αντάξιο του ναού παραλείποντας εσκεμμένα το όνομά του για λόγους ταπεινοφροσύνης²⁷¹.

Η οικοδόμηση του ναού διήρκησε 19 ημέρες²⁷² από τις 7 Μαρτίου έως τις 25 του ίδιου μήνα, το έτος 1798. Ενώ από τις 5 Μαΐου - Θαργηλιώνος έως την 31η Αυγούστου – Μεταγεινιώνος του ίδιου έτους, πραγματοποιήθηκαν εσωτερικές εργασίες από διάφορους τεχνίτες που χαρακτηρίστηκαν ως «εύτιτανοπλεκογλύπται». Τέλος, γίνεται αναφορά στις εργασίες των εικονογραφιών, δηλαδή την κατασκευή των εικόνων του τέμπλου και της εικονογράφησης του ναού. Πράγματι οι δεσποτικές εικόνες φέρουν χρονολογία των τελευταίων μηνών του 1798 και αρχών του 1799, επομένως συμφωνούν με την κτιτορική

²⁶⁶ Οι τοιχογραφίες πρέπει να έγιναν μετά το 1825, δηλαδή μετά τον θάνατο του Ιωνά. ΔΑΡΔΑΣ, Ναός Ταξιαρχών, 28.

²⁶⁷ Στον πίνακα με το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Χατζημιχαήλ το όνομα της συζύγου του Ιωνά δεν καταγράφεται. ΛΑΪΟΣ, Εμπορικοί οίκοι, 105, 120 - 121.

²⁶⁸ Για τον Νίκο Χατζημιχαήλ, γόνο της γνωστής οικογένειας Χατζημιχαήλ που δραστηριοποιείτο με το διεθνές εμπόριο, βλ. ΛΑΪΟΣ, Εμπορικοί οίκοι, 102 – 116, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία. ΜΠΟΝΤΑ, Αρχοντικό, 51.

²⁶⁹ ΛΑΪΟΣ, Εμπορικοί οίκοι, 103.

²⁷⁰ Θαργηλιώνος είναι ο ενδέκατος μήνας του αρχαίου αττικού έτους, ενώ ο Μεταγεινιώνος είναι ο δεύτερος μήνας και αντιστοιχεί από τις 15 Αυγούστου έως τις 15 Σεπτεμβρίου. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, Λεξικό, τομ. 7, 3303, τ. 9, 4602.

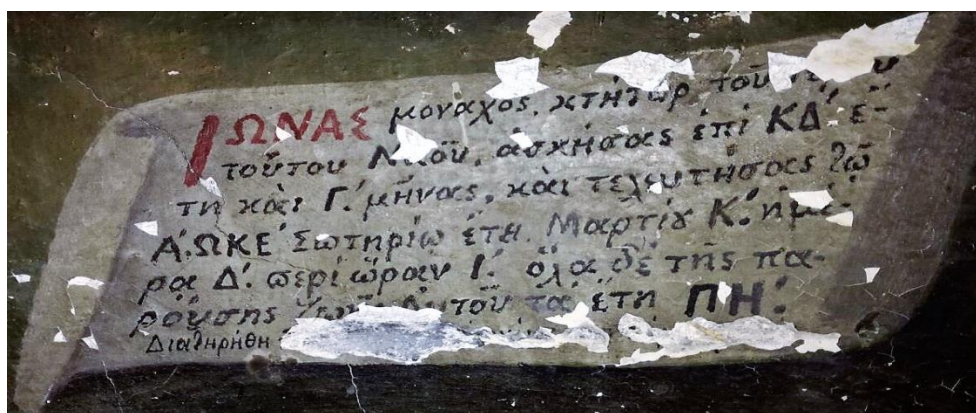
²⁷¹ Για την ορθογραφία των βυζαντινών επιγραφών βλ. RHOBY, Byzantinische Epigramme, 65- 67.

²⁷² Στην επιγραφή αναφέρεται το σύνολο των ημερών ως ΙΗ εσφαλμένα.

επιγραφή²⁷³. Οι εργασίες αυτές διήρκησαν από 1^η Σεπτεμβρίου²⁷⁴ του 1798 έως τις 5 Απριλίου του 1805, δηλαδή έξι χρόνια και επτά μήνες²⁷⁵. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η διακόσμηση που ακολούθησε, χρειάστηκε μακρά διαστήματα για να ολοκληρωθεί, σε αντίθεση με την τοιχοποιία και τις εσωτερικές εργασίες του ναού, που διήρκησαν μόλις πέντε μήνες. Το εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα της αποπεράτωσης είναι αμφίβολο, δεδομένου του μεγέθους του μνημείου, γι' αυτό και δημιουργούνται ερωτήματα σχετικά με την ορθή ερμηνεία του κειμένου και του ρήματος «έπωκοδομήθη». Οι μεταγενέστερες ζωγραφικές επιφάνειες του βορείου τοίχου και του ανατολικού στο Ιερό βήμα εσωτερικά, ίσως υπονοούν αντίστοιχη ανακατασκευή των τοίχων. Ακόμη η ύπαρξη συνολικά τεσσάρων φωτιστικών ανοιγμάτων στον ανατολικό τοίχο, συγκριτικά με τους υπόλοιπους ναούς της Σιάτιστας, όπου παρατηρείται έλλειψη παραθύρων στην κόγχη του Ιερού, εγείρει προβληματισμούς²⁷⁶. Η αρχιτεκτονική και η τοιχογράφηση του μνημείου δεν έχει μελετηθεί διεξοδικά, επομένως οι όποιες υποθέσεις χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης.

Επιγραφή της προσκομιδής

Η μόνη γραπτή μαρτυρία για τον κτίτορα βρίσκεται στην προσκομιδή. Αποτελείται από επτά στίχους με τον τελευταίο αποσπασματικά σωζόμενο, καθώς έχει εκπέσει κονίαμα. Η επιγραφή αρχίζει με το όνομα του Ιωνά σε κεφαλαιογράμματα γραφή, γραμμένο με ερυθρό χρώμα σε λευκό κονίαμα. Η συνέχεια της επιγραφής αποδίδεται με μικρογράμματα γραφή, γραμμένη με μαύρο χρώμα. Το κείμενο τοποθετείται σε ανοικτό φύλλο παπύρου, φέρει τονισμό και πνεύματα και έχει ως εξής:

Επιγραφή στην κόγχη της προσκομιδής

ΙΩΝΑΣ μοναχός. κτήτωρ τοῦ [ιεροῦ] // τούτου Ναοῦ ἀσκήσας ἐπὶ ΚΔ' ἔ- // τη καὶ
Γ'. μῆνας, καὶ τελευτήσας τῷ // Α'.ΩΚΕ' Σωτηρίῳ ἔτη Μαρτίῳ Κ'. ἡμέ- // ρα Δ'.

²⁷³ Οι εικόνες του τέμπλου δε φέρουν υπογραφή κάποιου ζωγράφου, μονάχα χρονολογική ένδειξη και ορισμένες επικλήσεις προς τον εκάστοτε εικονιζόμενο άγιο. Είχαν ήδη ολοκληρωθεί το 1799, βλ: ΔΑΡΔΑΣ, Ναός Ταξιάρχων, 13 - 14, 26, 28.

²⁷⁴ Στον εικοστό στίχο της επιγραφής αναγράφεται «Οἱ δε εἰκονογράφοι κατὰ τὸ θεωρούμενον εἶδος κ(αι) σχῆμα ἔκτοτε» Το «ἔκτοτε» σημαίνει μετά την 31^η Αυγούστου.

²⁷⁵ Ο Δ. Μακρής υπολογίζει λανθασμένα τη διεκπεραίωση των εικονογραφιών σε τέσσερα έτη και έξι μήνες. ΜΑΚΡΗΣ, Ιστορική επιγραφή, 30.

²⁷⁶ Ο Ν. Δάρδας θεώρησε πως ο ναός κτίστηκε εξολοκλήρου το 1798. Τα ανοίγματα της ανατολικής πλευράς δικαιολογούνται, καθώς ο ναός οικοδομήθηκε εκατό χρόνια μετά σε σχέση με τους υπόλοιπους μεταβυζαντινούς ναούς της Σιάτιστας. ΔΑΡΔΑΣ, Ναός Ταξιάρχων, 6 - 8.

περὶ ὥραν Ι'. ὅλα δὲ τῆς πα- // ρούσης ζω[ῆς] Αὐτοῦ τὰ ἔτη ΠΗ' // Διατηρήθη [.....]

Σύμφωνα με την παραπάνω επιγραφή ο Ιωνάς υπήρξε κτίτορας του ναού των Ταξιαρχών ασκώντας καθήκοντα ιερομονάχου για 24 χρόνια και τρεις μήνες. Απεβίωσε στις 11 Μαρτίου 1825, ημέρα Τετάρτη, και ώρα μία. Επομένως εκάρη μοναχός την 20^η Δεκεμβρίου του 1800.

Για την προσωπικότητα, τη ζωή και το έργο του ελάχιστα ιστορικά στοιχεία είναι γνωστά²⁷⁷. Σύμφωνα με τη γραπτή και άγραφη παράδοση ο Ιωνάς καταγόταν από αρχοντική οικογένεια της Σιάτιστας. Γεννήθηκε το 1737 και υπήρξε λόγιος και διδάσκαλος της πόλης²⁷⁸. Τα πρώτα γράμματα τα διδάχτηκε από τους τότε διδασκάλους: τον Μιχαήλ Παπαγεωργίου²⁷⁹, άνδρα λόγιο με σπουδές στο εξωτερικό και τον ιερέα Μιχαήλ τον Σιατιστεύς²⁸⁰. Αργότερα μετέβη στην Κοζάνη συνεχίζοντας τη μαθητεία του δίπλα στον Καλλίνικο²⁸¹. Αν και η γραπτή ιστορική έρευνα δεν αναφέρει ότι ο Ιωνάς πήρε τη θέση του διδασκάλου, αυτό συμπληρώνεται από την άγραφη παράδοση²⁸².

Δεύτερος όροφος γυναικωνίτη Μοναχός Ιωνάς

Σύμφωνα επίσης, με την προφορική παράδοση, ο Ιωνάς πριν ακολουθήσει τον μοναστικό βίο, ήταν έγγαμος, πληροφορία που διασταυρώνεται στον δέκατο στίχο της κτιτορικής επιγραφής με τη λέξη «στήτην»²⁸³. Η κουρά του ως μοναχός έγινε μετά τον θάνατο της συζύγου του, γύρω στο 1800, όπως ήδη αναφέρθηκε. Ο Ιωνάς στράφηκε στον μοναστικό βίο και στο έργο της διδασκαλίας μετατρέποντας την αρχοντική του οικία σε σχολείο.

Η εικονογραφία του υπάρχει στον δεύτερο όροφο του γυναικωνίτη. Απεικονίζεται ολόσωμος να κρατά στο αριστερό χέρι ομοίωμα του ναού. Έχει μακριά λευκή γενειάδα, φορά στην κεφαλή μαύρο κουκούλι και έχει στραμμένο το κεφάλι δεξιά κατά τα ¾. Στο δεξί χέρι, το οποίο είναι σηκωμένο σε στάση δέησης, κρέμεται ένα λευκό κομποσχοίνι.

²⁷⁷ Για την προσωπικότητα του μοναχού Ιωνά, βλ. ΜΠΟΝΤΑΣ, Ιωνάς, Γ104. ΔΑΡΔΑΣ, Ναός Ταξιαρχών, 32 - 39.

²⁷⁸ Μετά τον θάνατο του χρησιμοποιήθηκε ως Παρθεναγωγείο της Γεράνειας. ΚΟΥΓΙΑ, Εκπαίδευση, Α157 - 158.

²⁷⁹ Για τον Μιχαήλ Παπαγεωργίου, βλ. ΜΠΟΝΤΑ, Αρχοντικό, 61 - 62. ΤΕΜΠΕΛΗΣ, Διδασκαλακία, 53 - 71. Α. ΠΑΠΑΣ, *Μιχαήλ Παπαγεωργίου ο Σιατιστεύς: Ο λόγιος δάσκαλος του 18^{ου} αιώνα και το συγγραφικό του έργο*, Θεσσαλονίκη 2015.

²⁸⁰ ΔΑΡΔΑΣ, Ναός Ταξιαρχών, 32.

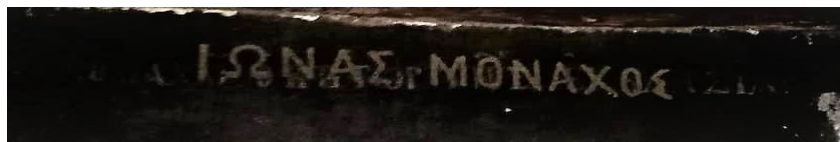
²⁸¹ Ο Ι. Αποστόλου πληροφορεί για τον Ιωνά τα εξής: «*Ιωνᾶς λόγιος ιερομόναχος μαθητῆς τοῦ ἐν Κοζάνῃ διδασκάλου Καλλινίκου (1770), ὅστις ἀνακαινίσας τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν, ἐκήρυττειν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος αὐτοῦ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ.*» ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ιστορία, 64.

²⁸² Οι παλαιότερες γενιές βεβαιώνουν ότι πολλοί έμαθαν γράμματα στο σχολείο του Ιωνά.

ΔΑΡΔΑΣ, Ναός Ταξιαρχών, 34 - 35.

²⁸³ ΔΑΡΔΑΣ, Ναός Ταξιαρχών, 35, υπ. 56.

Πάνω από το πορτρέτο του Ιωνά υπάρχει μεγαλογράμματη επιγραφή γραμμένη με λευκό χρώμα: ΙΩΝΑΣ ΜΟΝΑΧΟΣ. Κάτω από τη νεότερη επιγραφή διακρίνεται αμυδρά η παλαιά: ΙΩΝΑΣ ΜΟΝΑΧΟΣ Ο ΚΤΙΤΩΡ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ.

Λεπτομέρεια της επιγραφής

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί μια τρίτη μακροσκελής επιγραφή τοποθετημένη κάτω από την παράσταση της δίκης του Χριστού από τον Πιλάτο²⁸⁴. Ως έτος ιστόρησης αναγράφεται το 1840, επομένως εκφεύγει από τα όρια της μελέτης²⁸⁵. Η ενυπόγραφη παράσταση που κοσμεί τον νότιο εξωτερικό τοίχο του ναού των Ταξιαρχών, προήλθε, σύμφωνα με την επιγραφή, από λιθογραφία τυπωμένη στη Βιέννη.

Τμήμα της παράστασης της δίκης του Χριστού στον υπόστεγο νάρθηκα

Το εικαστικό αυτό είδος με τη φροντίδα φωτισμένων Ελλήνων της διασποράς αναπτύχθηκε για πρώτη φορά σε κέντρα του εξωτερικού, όπου ήκμασαν σημαντικές ελληνικές κοινότητες στους χρόνους κατά την Άλωση²⁸⁶. Ως εκ τούτου, εικονογραφικές αναφορές αυτού του είδους, αντιστοιχούν με τη διαμόρφωση του εμπορο - αστικού

²⁸⁴ Αντίστοιχη ενεπίγραφη παράσταση του 19^{ου} αιώνα υπήρχε στον ναό του Αγίου Αθανασίου Δράκειας στο Πήλιο, η οποία καταστράφηκε το 1820. ΜΑΚΡΗΣ, Λαϊκή Τέχνη, 146 - 147.

²⁸⁵ Για την επιγραφή, βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Ναός Ταξιαρχών, 20.

²⁸⁶ Μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα οι χαρακτηριστικές παραστάσεις παραγγέλλονταν και χαράσσονταν σε κέντρα με εξελιγμένες τυπογραφικές δυνατότητες, όπως ήταν η Βενετία, η Βιέννη κ.λ.π. Η παρουσία δυο πρωτοπόρων Σιατιστινών της διασποράς, των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου, με δικό τους τυπογραφείο στη Βιέννη δεν είναι τυχαία. ΜΠΟΝΤΑΣ, Πρόδρομοι, 66 - 67.

κοινωνικού στρώματος της Σιάτιστας, που πλούτισε από το διαμετακομιστικό εμπόριο και τη βιοτεχνία, στις σύγχρονες δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες²⁸⁷.

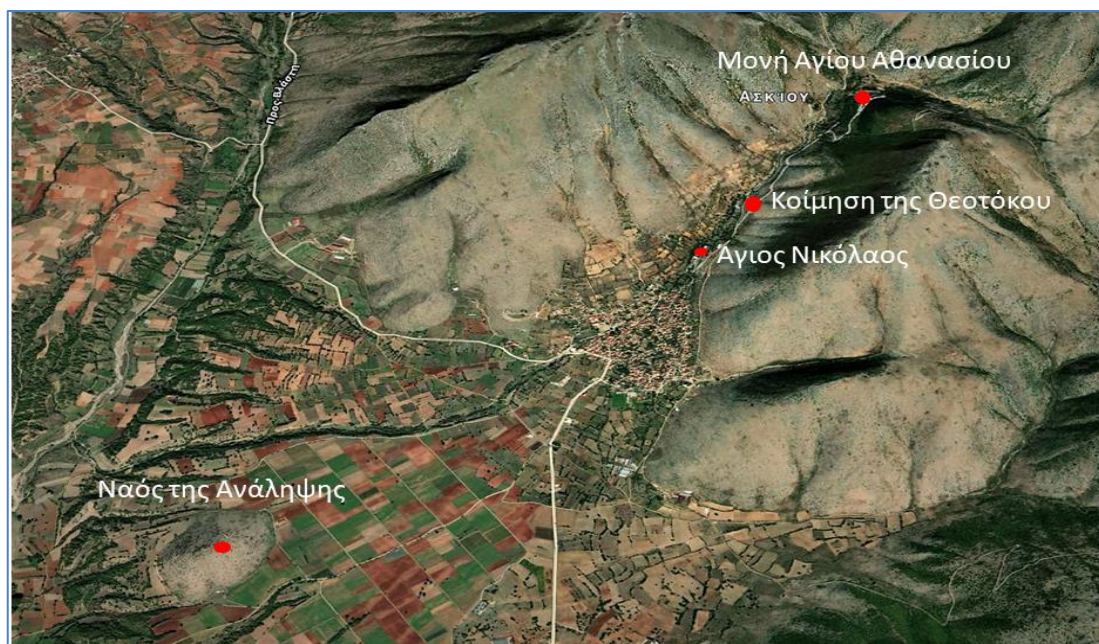
---

²⁸⁷ Μια σειρά από εντυπωσιακές τοιχογραφίες επηρεασμένες από χαρακτηριστικά κοσμή τους τοίχους των αρχοντικών της Σιάτιστας με θέματα από ευρωπαϊκές λιθογραφίες και χαλκογραφίες της εποχής. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τα Αρχοντικά, 110 - 111. ΓΑΡΙΔΗΣ, Διακοσμητική Ζωγραφική, 42, 55 - 56.

Περιοχή Εράτουρας

Κτισμένη αμφιθεατρικά και σε ύψος 700 μέτρων στους πρόποδες του όρους Σινιάτσικου βρίσκεται η Εράτουρα, γνωστή και ως Σέλιτζα²⁸⁸. Η θέση της βρίσκεται στην αρχή μιας μεγάλης ρεματιάς που δημιουργείται από δυο βουνοπροεκτάσεις και απέχει 42 χιλιόμετρα από την Κοζάνη και 12 χιλιόμετρα από τη Σιάτιστα. Για τον ακριβή χρόνο ίδρυσης της πόλης δεν υπάρχουν σαφείς γραπτές μαρτυρίες²⁸⁹. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση προήλθε από τη συνένωση παλαιότερων πλησιόχωρων οικισμών, των οποίων η ερήμωση έγινε εξαιτίας των τούρκικων καταπιέσεων.

Γεωφυσικός χάρτης Εράτουρας

Η παρουσία του οικισμού εμφανίζεται αδιάσπαστη από τον 16^ο αιώνα²⁹⁰ τουλάχιστον και μετά συνεχώς, εφόσον αναφέρεται στον κώδικα της μονής Ζάβορδας της περιόδου 1534 - 1692 με δυο γραφές δωρητών και την περίοδο 1699 με πέντε²⁹¹. Αργότερα στον κατάλογο του Νεόφυτου το 1797 αναγράφεται ως «Κωμόπολις: Σέλιτζα»²⁹². Επομένως ο άλλοτε μικροοικισμός μετατράπηκε σε κωμόπολη λόγω της εισροής πολλών εσωτερικών

²⁸⁸ Σέλιτσα ονομαζόταν πριν από το 1928, βλ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΣ, Ονομασίες, 6. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Κοινωνική ζωή, 13 - 14. Όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Ίσως προέρχεται από το σλάβικο selista = μικρό χωριό ή από το αλβανικό selishta = μπαξές. Για την ετοιμολογία του ονόματος βλ. ΒΕΛΚΟΣ, Επώνυμα, 25 - 29.

²⁸⁸ Παραλλαγές: Σέλιτζα, ή Σέλιτζα. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 62. Σε όλα τα έγγραφα αναγράφεται Σέλιτζα, η κατάληξη (-τσα) Σέλιτσα απαντά μετά το 1850, βλ. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Οι χαλασμοί, 75, υπ. 1.

²⁸⁹ Στην ευρύτερη περιοχή της Εράτουρας βρίσκονται διάφορα προϊστορικά ερείπια, τα σημαντικότερα εκ των οποίων εντοπίζονται στην περιοχή «κτίσματα». Στην ελληνιστική εποχή ακμάζει η σημαντική πόλη στη θέση «Μαγούλα». ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, Ανασκαφαί, 90 - 133.

²⁹⁰ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία Γ', 100. Ο Β. Στρέμπας αναφέρει, ότι σύμφωνα με προφορική αναφορά του Σ. Κίσσα, υπήρχε σε τουρκικό έγγραφο στη Φλώρινα καταγραφή χωριού με το όνομα Σέλιτσα στις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Κοινωνική ζωή, 9, υπ. 2. Πρώτη επίσημη δημοσιευμένη αναφορά μέχρι στιγμής, εντοπίζεται σε οθωμανικό έγγραφο του 1445. ΤΣΟΤΣΟΣ, Ιστορική γεωγραφία, 140, 147.

²⁹¹ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 62. ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ, Ιστορική εξέλιξη, 175.

²⁹² ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 122.

μεταναστών από διάφορα μέρη της Ελλάδας²⁹³. Τον 18^ο αιώνα η Σέλιτζα παρουσιάζει μεγάλη ακμή, όπως συμβαίνει και με τη γειτονική Σιάτιστα. Παρόλο που δεν έμεινε απρόσβλητη από τις κατά καιρούς ληστρικές επιδρομές άτακτων αλβανικών στρατευμάτων, η πολιτιστική παράδοση συνεχίστηκε με μικρές διακοπές²⁹⁴.

Η οικονομική και πολιτισμική άνθηση οφειλόταν στη μεγάλη παραγωγή γεωργικών και βιοτεχνικών προϊόντων²⁹⁵ με τους ντόπιους έμπορους να διακινούν την παραγωγή τους στη Σερβία, τη Ρουμανία και την Αυστροουγγαρία. Οι συχνές εμπορικές επαφές με τις χώρες της Δύσης είχαν ως αποτέλεσμα την ανάδυση μιας ευρύτερης ισχυρής εμπορικής τάξης με οικονομική δύναμη²⁹⁶. Το οικονομικό κεφάλαιο που αποκτήθηκε από τους αποδήμους, επενδύθηκε στη γενέτειρά τους με τη δημιουργία επιβλητικών αρχοντικών²⁹⁷. Τα μέλη μιας ανώτερης τάξης Ερατουραίων - υπό την έννοια τουλάχιστον της οικονομικής δυνατότητας - κοσμικών δεν περιορίστηκε μόνο στη χρηματοδότηση της εικονογράφησης των ναών, άλλα επεκτάθηκε και στην ανοικοδόμηση ναών, έστω ταπεινών ως προς την εξωτερική τους όψη.

Παράλληλα η επαφή με δυτικά πρότυπα συνετέλεσε θετικά στην πνευματική ανάπτυξη και εξέλιξη των ορεινών περιοχών²⁹⁸. Η εποχή της πνευματικής αφυπνίσης και της οικονομικής άνθησης της Εράτουρας συνδέεται με την παρουσία του Μητροπολίτη Ζωσιμά, το όνομα του οποίου εντοπίζεται σε δύο κτιτορικές επιγραφές. Ως επί το πλείστον τα μνημεία που σώζουν κτιτορικές επιγραφές²⁹⁹ βρίσκονται στον δρόμο που οδηγεί στο μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου. Συγκεκριμένα από το χωριό με κατεύθυνση προς τα ανατολικά, στην υψηλότερη κορυφή της οροσειράς του Σινιάτσικου, σώζονται τρεις ναοί με μικρή απόκλιση ο ένας από τον άλλο. Πρόκειται για τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1763), ακολουθεί ναός αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο (1737) και τέλος στην κορυφή του λόφου βρίσκεται η μονή του Αγίου Αθανασίου (1797)³⁰⁰. Ο παλαιότερος ναός που σώζει κτιτορική επιγραφή βρίσκεται νοτιοδυτικά έξω από την Εράτουρα και είναι αφιερωμένος στην Ανάληψη του Κυρίου (1736).

---

²⁹³ Η ύπαρξη τέτοιων μικροοικισμών γύρω από έναν μεγαλύτερο παρατηρείται σε όλους τους σημερινούς οικισμούς της περιοχής του Βοΐου. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 20.

²⁹⁴ Για τις καταστροφές της Σέλιτσας βλ. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Χαλασμοί, 75 κ. εξ.

²⁹⁵ Οι κάτοικοι της Εράτουρας καταγράφονται ως κτίστες, βυρσοδέψες, παραγωγοί δημητριακών, οίνου και οπωρικών. Ασχολούνταν με το εμπόριο και διατηρούσαν μικρές βιομηχανίες. ΣΙΩΚΗΣ, Εκπαίδευση, 215, 218.

²⁹⁶ ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Κοινωνική ζωή, 10.

²⁹⁷ Δυστυχώς ο μεγαλύτερος αριθμός των αρχοντικών της Εράτουρας, σε αντίθεση με αυτά της Σιάτιστας, καταστράφηκαν. Ελάχιστα είναι αυτά που διατηρήθηκαν βλ. Κ. ΜΑΚΡΗ, *Οι τοιχογραφίες των σπιτιών της Εράτουρας - Σέλιτσας*, Θεσσαλονίκη, 1986.

²⁹⁸ Για την εξέλιξη της παιδείας στην Εράτουρα, τη δημιουργία σχολείων και τους λόγιους δασκάλους, βλ. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτουρα. 149 - 166. ΑΛΕΥΡΑΣ, Κοζανίτης, 53. ΣΙΩΚΗΣ, Εκπαίδευση, 209 - 232.

²⁹⁹ Γίνεται λόγος για ενεπίγραφα μνημεία έως το 1805.

³⁰⁰ ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Δύο εκκλησίες, 350.

Ναός της Αναλήψεως Ερατύρας (1736)

Ναός της Αναλήψεως Εράτυρα

Ο ναός της Αναλήψεως κτισμένος στην κορυφή πετρώδους λόφου ύψους (60,00 μ.), ονομαζομένου Μαγούλα³⁰¹, βρίσκεται μισή ώρα, περίπου, νοτιοδυτικά της Ερατύρας. Οι ανασκαφές που έγιναν το 1930 από τον Α. Κεραμόπουλλο στη θέση Μαγούλα, αποκάλυψαν μια ατείχιστη κώμη στους πρόποδες του λόφου, ενώ στην κορυφή του διατηρούνταν λείψανα προϊστορικού φρουρίου. Ο λόφος με βάση τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αποτελούσε οχυρωμένη ακρόπολη. Περιβαλλόταν από τείχος που έφτανε έως και το ένα μέτρο από το οποίο σήμερα σώζονται ελάχιστα τμήματα και ίχνη³⁰².

Στον ναό της Αναλήψεως παρατηρείται το φαινόμενο της έλλειψης αρχιτεκτονικής εξαιτίας του κατακτητή³⁰³, στοιχείο που χαρακτηρίζει τους περισσότερους ναούς της Ερατύρας. Πρόκειται για χαμηλό, σχεδόν ορθογώνιο μονόχωρο ναό, με μεταγενέστερη προσθήκη ενός προστώου στα δυτικά, ενώ στα ανατολικά προεξέχει μόνο η ημικυκλική κόγχη του Ιερού. Εξωτερικά η τοιχοποιία είναι λιτή και φτωχική από πέτρα με ξυλοδεσιές προερχόμενη από εντόπια υλικά. Μοναδική πηγή φωτός αποτελεί ένα παράθυρο, το οποίο ανοίχτηκε μεταγενέστερα στη νότια πλευρά. Εσωτερικά, ο άλλοτε κατάγραφος ναός διατηρεί πλέον τον εικονογραφικό διάκοσμο μόνο στους πλαϊνούς τοίχους με παραστάσεις ολόσωμων αγίων. Οι υπόλοιπες επιφάνειες ασβεστώθηκαν. Αντίθετα οι τοιχογραφίες του Ιερού διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση.

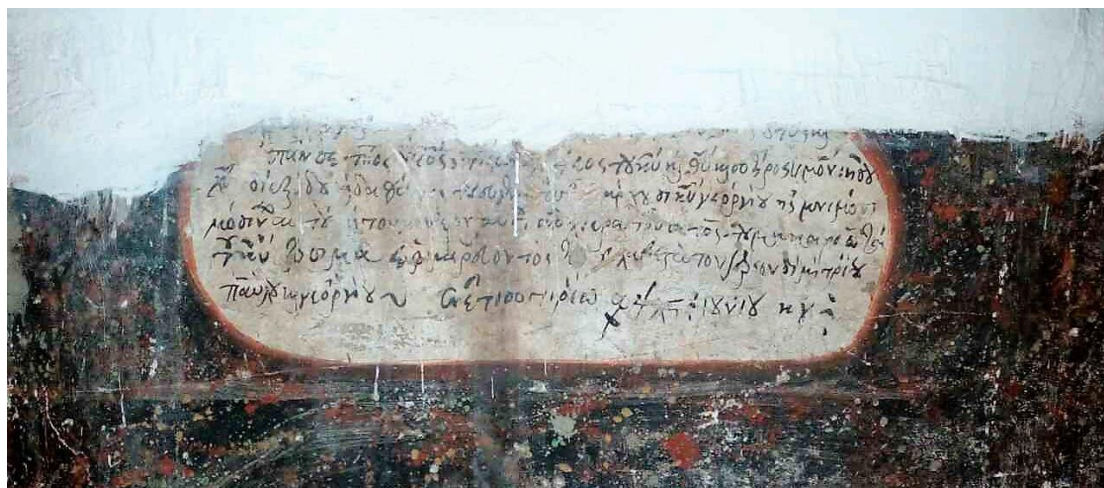
³⁰¹ Γιομπλακίης, Εράτυρα, 2.

³⁰² Αναλυτική περιγραφή της αρχαιολογικής θέσης του λόφου Μαγούλα βλ. Κεραμοπούλλος, Ανασκαφαί, 90 - 133.

³⁰³ Γιομπλακίης, Εράτυρα, 210.

Κτιτορική επιγραφή (1736)

Στην κόγχη του Ιερού μπροστά από μια αβαθή ημικυκλική εσοχή σώζεται κτιτορική επιγραφή. Αποτελείται από έξι στίχους σε μικρογράμματη καλλιγραφική γραφή. Το κείμενο, γραμμένο με μαύρο χρώμα πάνω σε υπόλευκο κονίαμα, τοποθετείται σε ελλειψοειδές πλαίσιο και περιβάλλεται από κεραμιδί ταινία. Ο πρώτος στίχος της επιγραφής έχει καλυφθεί κατά το ήμισυ από ασβεστοκονίαμα, καθιστώντας αδύνατη την ανάγνωση του. Οι υπόλοιποι στίχοι διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση. Η επιγραφή έχει ως εξής³⁰⁴:

Κτιτορική επιγραφή. Ναός της Αναλήψεως Εράτουρας

[.....]οὔτος κ(αι) // πᾶνσεπτος ναός τις ἀναλ[ή]ψεως τοῦ κ(υρίου)υ κ(αι) Θ(εο)ῦ κ(αι) σοτίρος ἡμῶν ἰησοῦ // Χ(ριστο)ῦ δι' ἐξόδου κ(αι) δαπάνης τοῦ εὐγεν[εστ]άτου³⁰⁵ ἄρχουσι κ(υρίου)υ γεοργίου ἤς μνιμόσι³⁰⁶ // μόσινου αὐτοῦ κ(αι) τον γ[ο]νέον αὐτοῦ ἀρχιερατεύοντος τοῦ μακαριωτά // του κ(υρίου)υ ζοσιμα ἔφμερέυοντος τ[όν] ευλαβεστάτον Ιερεον δίμητρίου // πᾶνλου καὶ γεοργίου ~Εν ἔτι σοσιώω ,αψλς : ιουνιου κγ :

Σύμφωνα με την επιγραφή το ναῦδριο, αφιερωμένο στην Ανάληψη του Κυρίου, κτίστηκε και τοιχογραφήθηκε με έξοδα του Γεωργίου στις 23 Ιουνίου 1736, επί αρχιερατείας Ζωσιμά³⁰⁷. Στο κείμενο οι τόνοι και τα πνεύματα τις περισσότερες φορές τοποθετούνται λανθασμένα, ενώ σε κάποιες λέξεις απουσιάζουν. Εντοπίζονται ελάχιστες συντμήσεις και πολλά ορθογραφικά λάθη.

Ο τρίτος στίχος αναφέρεται στον κτίτορα που ανέλαβε την ανέγερση και την εικονογράφηση του ναού. Αναγράφεται μόνο το βαπτιστικό όνομα Γεώργιος. Πρόκειται για τον Γεώργιο Ιωάννη Κοεμτζόπουλο³⁰⁸, ο οποίος εικονιζόταν ολόσωμος αριστερά δίπλα απο

³⁰⁴ Την επιγραφή δημοσίευσε με ορισμένες αναγνωστικές διαφορές και παραλήψεις: Γιομπλακχς, Εράτουρα, 275.

³⁰⁵ Γιομπλακχς, Εράτουρα, 275. Μεταγράφει «σεμνοτάτου»

³⁰⁶ Γιομπλακχς, Εράτουρα, 275. Παραλείπει τη λέξη.

³⁰⁷ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 117. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος, 13. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 27-34.

³⁰⁸ Η επωνυμία που συνόδευε το κτιτορικό πορτρέτο θα μπορούσε ενδεχομένως να σχετιστεί με τον Γεώργιο Ιωάννου Κοεμτζή με καταγωγή από το Χρώμιο, ιδρυτή εμπορικού οίκου στην Κοζάνη. Ο Γεώργιος Ιωάννου αρχικά μαθήτευσε σε έναν χρυσοχόο και ονομάστηκε Κοεμτζής. Το 1742 εγκαταστάθηκε στην Κοζάνη όπου και συνέχισε τις εμπορικές του δραστηριότητες δημιουργώντας έναν εμπορικό οίκο που κληροδοτήθηκε έπειτα στα παιδιά και στα εγγόνια του. Η παραφθορά του

την είσοδο. Το πορτραίτο του δυστυχώς δε σώζεται σήμερα. Όμως αναλυτική περιγραφή των χαρακτηριστικών του προσώπου, του αρχοντικού ενδύματός του και της ταυτότητάς του παραδίδει ο Α. Κεραμόπουλλος³⁰⁹.

Ο κτίτορας κρατούσε στο χέρι του ομοίωμα του ναού. Ήταν νέος με μικρό μουστάκι και φορούσε στην κεφαλή καλπάκι. Στη μέση το υφαντό ζωνάρι στερέωνε τρία μαχαίρια και συγκρατούσε τη φουντωτή βράκα. Το όλο σύνολο συμπλήρωνε η μακριά γούνα, ένδειξη της ανώτερης κοινωνικής τάξης και οικονομικής επιφάνειας του δωρητή³¹⁰. Συγγενικά μορφικά και ενδυματολογικά χαρακτηριστικά με την παράσταση του δωρητή του ναού της Αναλήψεως παρουσιάζουν και οι ολόσωμες προσωπογραφίες των κτιτόρων στον ναό του Αγίου Νικολάου (1737) που αναλύονται στη συνέχεια³¹¹.

Οι περισσότεροι ευεργέτες των ναών της Εράτουρας³¹² ασχολούνταν με το εμπόριο και ξενιτεύονταν. Ο ενοριακό ναός αποτελούσε το κέντρο με όλες τις πολιτιστικές προεκτάσεις. Επομένως η αναγραφή του ονόματος, αλλά και η απεικόνιση του προσώπου μέσα στον ναό αποτελούσε μέσο προβολής της προσωπικότητας και απόδειξη προόδου και ευημερίας του εκάστοτε δωρητή. Ακόμα, οι επιμνημόσυνες δεήσεις και λειτουργίες αποτελούσαν μέρος των τιμητικών δικαιωμάτων των κτιτόρων. Στον τρίτο στίχο εντοπίζεται η φράση: «είς μνυμόσινον αὐτοῦ καὶ τῶν γονέων αὐτοῦ». Με την φράση αυτή η πρόθεση μνημόνευσης λαμβάνει τον χαρακτήρα της επιβολής, όταν αποτείνεται στους ιερείς³¹³. Το γεγονός ότι ο ναός της Αναλήψεως αποτελεί ατομική χορηγία, ίσως οφειλόταν σε ατομική χρήση του κτίτορα.

Στην επιγραφή απουσιάζει το όνομα του καλλιτέχνη, φαινόμενο που χαρακτηρίζει όλα τα μνημεία της Εράτουρας με κτιτορικές επιγραφές. Το γεγονός ότι παρόμοια μικρογράμματα επιγραφή συναντάται στον ναό του Αγίου Νικολάου Εράτουρας (1767) χωρίς να αναγράφεται ζωγράφος, οδήγησε ορισμένους ερευνητές να υποθέσουν ότι η ιστόρηση των δυο αυτών ναών είναι έργο Ερατουραίων καλλιτεχνών προερχομένων από τη «Σχολή» του Αγίου Αθανασίου³¹⁴. Σύμφωνα με τον Α. Γιομπλάκη, το γεγονός ότι τα έργα των πρώτων Ερατουραίων ζωγράφων είναι ανυπόγραφα, οφειλόταν στην αναβίωση μιας παλαιάς τάσης των ζωγράφων να μην υπογράφουν τα έργα τους για λόγους ταπεινοφροσύνης³¹⁵. Οι μαρτυρίες για τις απαρχές αυτής της τέχνης εκλείπουν, επομένως οι όποιες υποθέσεις

ονόματος Κοεμτζής, Κοημτζης, Κοεμτζόπουλος συναντάται σε διάφορα αρχειακά έγγραφα. Ως εκ τούτου προκαλεί ερωτήματα για την ταυτότητα του κτίτορα στο ναό της Αναλήψεως. Για τον έμπορο Κοεμτζή, βλ. ΑΛΕΥΡΑΣ, Κοζανίτης, 70, 79, 107, 129, 133.

³⁰⁹ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, Ανασκαφαί, 90, υπ. 2. Η περιγραφή του Κεραμόπουλλου αναφέρεται από τους: ΓΙΟΜΠΛΑΚΗ, Εράτουρα, 201. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗ, Συμβολή, 63.

³¹⁰ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, Ανασκαφαί, 90, υπ. 2.

³¹¹ ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ- ΔΟΒΑ, Δύο Εκκλησίες, πίνακας xxx. Παρόμοια ενδυμασία συναντάται σε τοιχογραφημένη παράσταση του οικοδεσπότη στο Αρχοντικό Κερατζή- Τσανασίδη στη Σιάτιστα. ΤΣΑΝΑΣΙΔΗΣ, Λαϊκή Ζωγραφική, εικ. 35.

³¹² Δίνεται ένας κατάλογος ονομάτων που πρόσφεραν χορηγίες σε ναούς της Εράτουρας. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτουρα, 201 - 205.

³¹³ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ, Χορηγία, 179.

³¹⁴ Ο Δ. Μακρής και ο Θ. Γιομπλάκης θεωρούν πως οι τοιχογραφίες των ναών της Αναλήψεως (1736) και του Αγίου Νικολάου (1737), είναι έργα Ερατουραίων ζωγράφων, βλ. ΜΑΚΡΗΣ, Αγιογράφοι, 26 - 32. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτουρα, 279.

³¹⁵ ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτουρα, 279.

δέχονται με επιφύλαξη. Περισσότερα στοιχεία για τη δράση των ζωγράφων της Εράτουρας εντοπίζονται από τον 19^ο αιώνα και μετά³¹⁶.

---

³¹⁶ Η πρώτη γραπτή μαρτυρία αποτελεί η ενθύμηση «έσυγχωρέθησαν ό Κώστας Ζωγράφος 1805 Νοεμβρίου 16», σε ένα βιβλίο Παρακλητικής. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Αγιογραφία, 147.

Άγιος Νικόλαος Εράτυρας (1737)

Άγιος Νικόλαος Εράτυρας

Σε απόσταση 1.500 μ. ανατολικά από την κεντρική πλατεία του χωριού βρίσκεται ο ναός του Αγίου Νικολάου Εράτυρας. Είναι κτισμένος στη δεξιά πλευρά του δρόμου ανάμεσα στον ναό της Παναγίας (1763) και το μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου (1747).

Το μνημείο, κτίσμα του 1737, είναι μονόχωρη δρομική εκκλησία με περίστωο στη δυτική και νότια πλευρά. Ανήκει στον τύπο T(ΔΝ)E22 με εξωτερικές διαστάσεις (13,00 μ x 6,75 μ.). Αποτελείται από τον νάρθηκα – γυναικωνίτη, τον κυρίως ναό και το Ιερό. Στον ανατολικό τοίχο υπάρχουν δύο κόγχες, μία στο ιερό Βήμα και μία στην πρόθεση, με την τελευταία να εγγράφεται στην τοιχοποιία. Η τοιχοδομία αποτελείται από αργούς, ακανόνιστους λίθους που συνδέονται μεταξύ τους με κονίαμα. Σήμερα οι εξωτερικές επιφάνειες έχουν αρμολογηθεί με ασβεστοκονίαμα. Μοναδικά ανοίγματα αποτελούσαν αρχικά οι δύο πόρτες εισόδου· μία στον νάρθηκα και μια μεγαλύτερη στον κυρίως ναό³¹⁷. Μεταγενέστερη προσθήκη είναι οι τρεις φεγγίτες στη νότια πλευρά της αμφικλινής στέγης.

Ο αξιόλογος εσωτερικός διάκοσμος³¹⁸ έρχεται σε αντίθεση με την απλότητα της αρχιτεκτονικής. Δύο επιγραφές, μια σε κάθε υπέρθυρο, πληροφορούν για το έτος

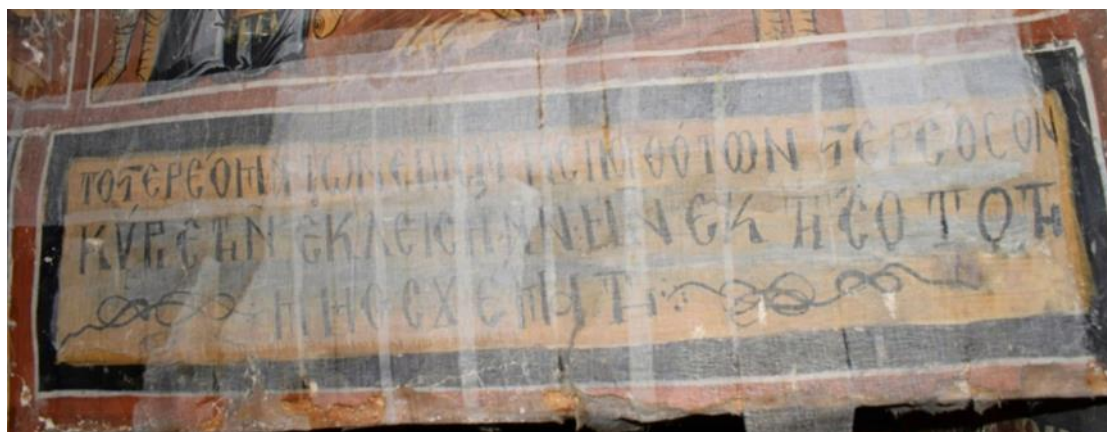
³¹⁷ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική, 18.

³¹⁸ Αναλυτική περιγραφή της εικονογραφίας βλ. ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Δύο Εκκλησίες, 414 - 428. Εντυπωσιακές είναι οι παραστάσεις του νάρθηκα όπως η Ρίζα του Ιεσσαί, η οποία καταλαμβάνει όλη την επιφάνεια του βόρειου και δυτικού τοίχου. Στο κέντρο εικονίζεται ο Χριστός μέσα σε δόξα, πάνω ακριβώς εικονίζεται το Άγιο Μανδήλιο. Την κεντρική σύνθεση περιβάλλουν 70 κυκλικά περιγράμματα, τα οποία εικονίζουν ισάριθμες προτομές μορφών της Αγίας Γραφής. ΜΑΚΡΗΣ, Αγιογράφοι, 26 - 27.

ανέγερσης και τους κτίτορες του ναού. Οι τελευταίοι απεικονίζονται στη δυτική παρεία του νάρθηκα κρατώντας στα χέρια τους το ομοίωμα του ναού.

Επιγραφή νάρθηκα - σύντομη ευχή

Πάνω από την είσοδο του νάρθηκα σώζεται μεγαλογράμματη επιγραφή³¹⁹ αποτελούμενη από τρεις στίχους. Το κείμενο είναι γραμμένο με μαύρα γράμματα πάνω σε κονίαμα σκούρας ώχρας και περιβάλλεται από πλαίσιο μαύρου χρώματος. Παρόλο που η επιγραφή καλύπτεται με γάζα, είναι ευανάγνωστη. Το κείμενο έχει ως εξής:

Επιγραφή νάρθηκα

ΤΟ ΣΤΕΡΕΟΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΣΗ ΠΕΠΟΙΘΩΤΩΝ ΣΤΕΡΕΟΣΟΝ // ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ἢν ΕΚΤΗΣΟ ΤΩ // ΜΗΘ ΣΟ ΕΜΑΤΙ

Τὸ στερέωμα τῶν ἐπὶ σὴ πεποιθότων στερέοσον // Κύριε τὴν ἐκκλησίαν ἢν ἐκτήσω τῷ τιμίῳ σου αἵματι. Σε σύγκριση με την κτιτορική επιγραφή που ακολουθεί παρακάτω, η επιγραφή του νάρθηκα είναι πιο επιμελημένη.

Η επιγραφή αποτελεί μια σύντομη ευχή για τον ναό και σχετίζεται με τις Καταβασίες της Υπαπαντής Ωδή γ³²⁰. Ως «στερέωμα» αναφέρει τον Χριστό στον οποίο στηρίζονται και ελπίζουν οι πιστοί. Η επιγραφή είναι ανορθόγραφη χωρίς να διατηρούνται τα σημεία τονισμού και στίξης. Το κείμενο έπρεπε να έχει ως εξής: *Τὸ στερέωμα, τῶν ἐπὶ Σοὶ πεποιθότων, στερέωσον, Κύριε, τὴν Ἐκκλησίαν, ἢν ἐκτήσω τῷ τιμίῳ σου αἵματι. Σε σύγκριση με την κτιτορική επιγραφή που ακολουθεί παρακάτω, η επιγραφή του νάρθηκα είναι πιο επιμελημένη.*

Κτιτορική επιγραφή κυρίως ναού (1737)

Πάνω από το υπέρθυρο της εισόδου του κυρίως ναού εντοπίζεται η επτάστιχη κτιτορική επιγραφή³²¹. Το κείμενο είναι γραμμένο πρόχειρα χωρίς καμία επιμέλεια, με μικρογράμματη γραφή. Τα γράμματα είναι γραμμένα με μαύρο χρώμα πάνω σε κονίαμα

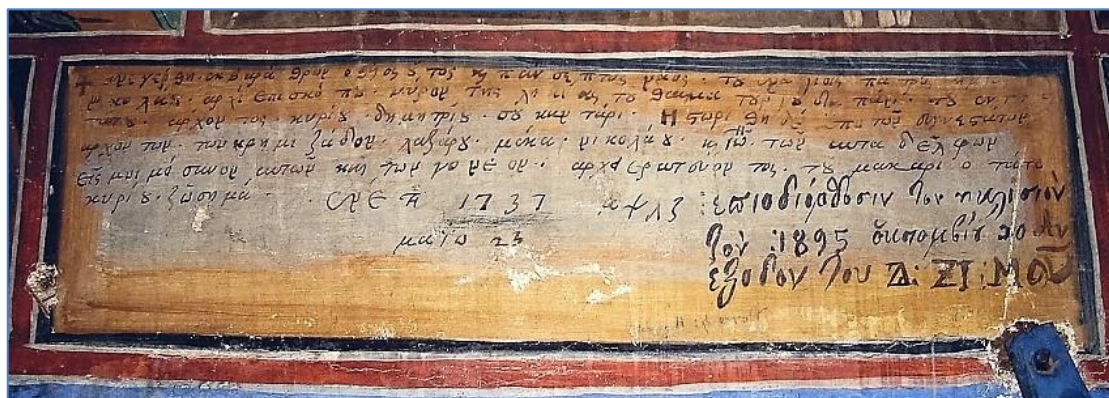
³¹⁹ Την επιγραφή δημοσίευσαν: Φωτοπουλος, Ιστορία Σελίτσας, 87. ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Δύο Εκκλησίες, 430 - 431. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυρα, 237.

³²⁰ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Βυζαντινή Ὑμνογραφία, 273.

³²¹ Την επιγραφή δημοσίευσαν: ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Δύο Εκκλησίες, 429, 431. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυρα, 238. ΜΑΚΡΗΣ, Αγιογράφοι, 26.

ώχρας. Δεξιά, κάτω από τον πέμπτο στίχο, υπάρχει μεταγενέστερη συμπλήρωση με εντονότερα γράμματα που χαρακτηρίζονται από την ίδια προχειρότητα. Στην αρχή υπάρχει σταυρός ίδιου μεγέθους με τα γράμματα. Η επιγραφής έχει ως εξής:

Κτιτορική επιγραφή Άγιος Νικόλαος Εράτουρα

+ ανεγέρθη · εκ βαράθρων ο θείος ὄτος κ πάνσεπτος ναος · τῶ εν αγιοις πατρός ημων // νικολάδ · αρχιεπισκόπδ · μύρον της ληκίας τῶ θαυματοδργῶ δαπάνι · τῶ εντιμο // τάτδ · άρχοντος · κυριδ · δημητριδ · σδκαντάρι · Ησωριθη δέ ὑπο τῶν ευγενεσάτον // αρχόντων · των κρημιζάδον · λαζάρδ μίκα · νικολάδ · κ ιω · τῶν αυταδέλφων // εις μνιμόσυνον αυτῶν και τῶν γονεον · αρχιερατεύοντος · τῶ μακαριοτάτο // κυριδ · ζῶσημά · εν έτη 1737 ,αψλζ : // μαϊο 23

Από δεύτερο χέρι σημειώνεται στη συνέχεια:

επιδιορθοσιν τον ηκλισιόν³²² // τὸν :1895 ὀκτομβιδ 30 Αν // εξοδον του Δ: ΖΙ: ΜΟΥ

+ ανεγέρθη · εκ βαράθρων³²³ ὁ θείος οὔτος κ(αι) πάνσεπτος · ναὸς τοῦ ἐν ἀγίοις πατρός ἡμῶν // Νικολάου · Αρχιεπισκόπου · Μύρον τῆς Λυκίας τοῦ θαυματουργοῦ δαπάνι · τοῦ ἐντιμο- // τάτου · ἄρχοντος · κυρίου · Δημητρίου · Σουκαντάρι. Ηστωρίθη δέ ὑπὸ τῶν εὐγενεστάτων // ἀρχόντων · τῶν Κρημιζάδον · Λαζάρου Μίκα · Νικολάου · κ(αι) Ἰω(άννου) · τῶν αὐταδέλφων // εις μνιμόσυνον αυτῶν και τῶν γονέον · Αρχιερατεύοντος · τοῦ μακαριοτάτο // Κυρίου · Ζωσημᾶ · ἐν ἔτη 1737 ,αψλζ : // μαϊο 23

ἐπιδιορθοσιν τὸν ἠκλισίον // τὸν :1895 ὀκτομβίου 30 Αν // ἐξόδον τοῦ Δ: ΖΙ: Μοῦ.

Από τη μορφή της επιγραφής παρατηρούνται γράμματα όχι ιδιαίτερα φροντισμένα και στα δύο τμήματα. Ορθογραφικά λάθη υπάρχουν σε ὄλο το κείμενο, ἀκόμη και στη συμπλήρωση της επιγραφής ἀπὸ δεύτερο χέρι για μεταγενέστερη ἀνακαίνιση του ναοῦ το

³²² ΑἴΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Δύο Εκκλησίες, 431. Μεταγράφει: «τὴν ηκλισιάν».

³²³ Η ἐκφραση «ἀνεγέρθη ἐκ βαράθρων» ἀπαντᾶ σε επιγραφή του νάρθηκα στο ναὸ του Αγίου Μηνά Μονοδενδρίου (1734). Για την επιγραφή βλ. ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Μοναστήρια, 324, 328. ΒΕΛΕΝΗΣ, Άγιος Μηνάς, 54 - 55.

1895. Οι τόνοι και τα πνεύματα τοποθετούνται σποραδικά και μερικές φορές λανθασμένα, ενώ σχεδόν έπειτα από κάθε λέξη διακρίνονται τελείες. Συντομογραφίες εκτός του κ(αι) εντοπίζεται μόνο στον τέταρτο στίχο, στο κύριο όνομα Ιω(άννου).

Ως προς το περιεχόμενο, ο ναός είναι αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο. Η ανέγερση πραγματοποιήθηκε με έξοδα κάποιου Δημήτριου Σκουκαντάρη προύχοντα της περιοχής³²⁴, ενώ τη χορηγία της διακοσμήσης ανέλαβαν συνολικά τέσσερις άρχοντες: ο Λάζαρος, ο Μίκας, ο Νικόλαος και ο Ιωάννης από συντεχνιακή ομάδα. Τα συγκεκριμένα ονόματα εντοπίζονται και σε άλλες δωρεές στην Εράτυρα³²⁵. Οι αναγραφές αυτού του είδους συγκροτούν ένα πολύτιμο προσωπογραφικό υλικό, καθώς συμπληρώνουν προϋπάρχουσες πληροφορίες σχετικά με τα άτομα και τους φορείς. Στο κείμενο της επιγραφής δεν αναφέρεται η συμμετοχή ζωγράφου. Η λέξη «*ιστορήθη*», προσδιορίζει αυτούς που πλήρωσαν για την τοιχογράφηση του ναού και όχι τον καλλιτέχνη, γεγονός που συμπεραίνεται από τις προσωπογραφίες των δυο δωρητών που απεικονίζονται στο νάρθηκα³²⁶. Επομένως, παρατηρείται μια αλληλεπίδραση του κειμένου, της εικόνας και του θεατή, καθώς ο αναγνώστης ενημερώνεται για τους ιδρυτές του ναού από την επιγραφή, ενώ παράλληλα μπορεί να δει τις προσωπογραφίες τους³²⁷.

Ο τέταρτος στίχος «*μνημόσουνον αὐτῶν καὶ τῶν γονέων*» φανερώνει την επιθυμία των κτιτόρων να εξασφαλίσουν άφεση των αμαρτιών για τη σωτηρία της ψυχής τους και των γονέων τους κατά την ημέρα της Κρίσης. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν στις 23 Μαΐου 1737, όταν στον επισκοπικό θρόνο της μητρόπολης αρχιεράτευε ο Ζωσιμάς³²⁸.

Κτιτορική παράσταση του Αγίου Νικολάου

Κτιτορική παράσταση: από δεξιά προς αριστερά εικονίζεται ο Μίκας και ο Λάζαρος Κρημιζόπουλος

³²⁴ ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυρα, 201

³²⁵ Στον ναό του Αγίου Ιωάννη Εράτυρας, εντοπίζεται σε φορητή εικόνα του Χριστού με χρονολογία 1732 στο ναό του Αγίου Ιωάννη, η εξής επιγραφή: «*Δέησις τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ Λάζω, Νίκο, Μίκα, Κόστα και Νέστωρα*», ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυρα, 62.

³²⁶ ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυρα, 237. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Αγιογραφία, 152.

³²⁷ RHOBY, Byzantinische Epigramme, 67- 79. Όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³²⁸ ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυρα, 149 - 151. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 27 - 40. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος, 35.

Οι κτίτορες του ναού απεικονίζονται στη δυτική παρειά του νοτίου τοίχου του νάρθηκα, διπλά ακριβώς από την είσοδο³²⁹. Η κτιτορική παράσταση διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση - αν αναλογιστεί κανείς τις φθορές που έχει επιφέρει η υγρασία στα τοιχώματα. Κονίαμα έχει εκπέσει στο σημείο αναγραφής του ονόματος ενός εκ των δυο δωρητών, όμως έχει σωθεί απο μελέτη προηγούμενων ερευνητών. Η ξυλόσομπα που έχει τοποθετηθεί μπροστά ακριβώς από την απεικόνισή τους, σε συνδυασμό με τη γάζα που καλύπτει κατά το ήμισυ τη μια προσωπογραφία, έχει ως αποτέλεσμα να χάνεται η καλαισθησία της εικονογραφίας.

Οι δωρητές απεικονίζονται ολόσωμοι να κρατούν από κοινού ομοίωμα του ναού. Παρατηρώντας τις τοιχογραφίες των κτιτόρων είναι φανερό, ότι πρόκειται για άρχοντες. Και οι δύο φορούν χρωματιστό ποδήρη χιτώνα, επενδυμένο με γούνα, τον λεγόμενο «τζουμπέ»³³⁰, και στην κεφαλή μαύρο καλπάκι με φαρδύτερο κόκκινο ύφασμα στην κορυφή³³¹. Πρόκειται για τον συνήθη τύπο αστικής ανδρικής ενδυμασίας στην οθωμανική επικράτεια κατά τον 18^ο αιώνα. Ο τζουμπές, με μικρές παραλλαγές στο ύφασμα και στο πλάτος των χειρίδων, αποτελούσε το κατ' εσοχή ένδυμα των ευποροτέρων υποδούλων. Επίσης το καλπάκι αποτελούσε χαρακτηριστικό ενδυματολογικό στοιχείο των εμπόρων ήδη από τον 16^ο αιώνα. Αμφότεροι κρατούν βακτηρία³³² με κορδόνι. Παρατηρώντας τα επιμέρους ενδυματολογικά στοιχεία, όπως τη ζώνη και το κίτρινο χρώμα των υποδημάτων, προκύπτει ότι αποτελούν διακριτά χαρακτηριστικά ανώτερης κοινωνικής τάξης³³³. Είναι ενδιαφέρον ότι παρόμοια ενδυμασία φορούν οι κτίτορες στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Καπέσοβο³³⁴ και στον Άγιο Γεώργιο Νεγάδων³³⁵.

Επιγραφή με τα ονόματα των δωρητών

Τα ονόματα των δωρητών αναγράφονται εκατέρωθεν στο ύψος της κεφαλής με μικρά καλλιγραφικά γράμματα ζωγραφισμένα με λευκό χρώμα πάνω σε κυανό κονίαμα³³⁶. Η επιγραφή έχει ως εξής:

λαζάρι κριμηζόπου- // λος κ(αί) κτήτωρ.

Λεπτομέρεια επιγραφής

³²⁹ Για λεπτομερή περιγραφή της ενδυμασίας των κτιτόρων βλ. Φωτοπουλος, Ιστορία Σελίτσας, 86 - 87, ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυρα, 237. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Αγιογραφία, 152.

³³⁰ Από την τούρκικη λέξη «curre» που σημαίνει μακρύς μανδύας. Το ένδυμα αυτό υιοθετήθηκε τον 18^ο αιώνα και από τον κλήρο. ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ, Αστική ενδυμασία, 116 - 120.

³³¹ Τούρκικη λέξη «Kalrak» ερμηνεύεται ως κάλυμμα κεφαλής. Παρόμοιο καλπάκι με πρόσθεση ερυθρού υφάσματος στην κορυφή απαντά και σε αστό της Μολδοβλαχίας, εικ. 125. ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ, Αστική ενδυμασία, 140 - 142. ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Τοιχογραφίες, 312.

³³² Είδος ψηλής βακτηρίας. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία Σελίτσας, 87.

³³³ ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ, Αστική ενδυμασία, 168.

³³⁴ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Χορηγία, 411.

³³⁵ ΚΟΝΤΟΠΑΝΑΓΟΥ, Νεγάδες, 151 - 152.

³³⁶ Το όνομα του «Μίκα Κριμηζόπουλου» που εικονίζεται στα αριστερά, σώζεται από μελέτη του Γιομπλάκη. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυρα, 237. Ο Θ.Βαρσαμίδης μεταγράφει: «Μέκα ή Μίκα». ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Αγιογραφία, 152.

Από την κύρια κτιτορική επιγραφή γνωστοποιείται ότι ο Άγιος Νικόλαος κτίστηκε το 1737 με δαπάνη του Δημήτριου Σουκαντάρη, ενώ τα έξοδα της ιστόρησης καλύφθηκαν από τους εσαφλήδες κρημιζάδες: Λάζαρο, Μίκα, Νικόλαο και Ιωάννη. Είναι εμφανές, ότι στη σειρά καταγραφής προηγούνται ο Λάζαρος και ο Μίκας. Η σειρά τοποθέτησης των ονομάτων στο κείμενο της επιγραφής δεν είναι τυχαία, ενδεχομένως οι δύο πρώτοι να δαπάνησαν περισσότερο για την εικονογράφηση, γι' αυτό άλλωστε οι μορφές τους απεικονίζονται μέσα στον ναό. Ίσως τα δύο αυτά πρόσωπα να αποτελούσαν τα ανώτερα μέλη σύμφωνα με την εσωτερική ιεράρχηση της συντεχνίας.

Τα εσνάφια ή ρουφέτια³³⁷ ήταν ένα είδος επαγγελματικών συντεχνιών σε πόλεις που ήταν οικονομικά και βιοτεχνικά κέντρα ήδη από τον 16^ο αιώνα³³⁸. Οργανωμένες συντεχνίες μέχρι και το τέλος του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν εκτός από την υπόλοιπη Ελλάδα και της Δυτικής Μακεδονίας, στη Σιάτιστα, την Κοζάνη και την Καστοριά³³⁹. Οι συντεχνίες αποτελούσαν τον καθρέπτη της οικονομικής και κοινωνικής διάρθρωσης μιας ολόκληρης εποχής. Διατηρούσαν τους εθιμικούς κανόνες συμπεριφοράς, τη δομή και οργάνωση κάθε επαγγέλματος και την εύρεση του συλλογικού συμφέροντος για όλα τα μέλη³⁴⁰. Στην Εράτυρα οι ναοί που ιδρύθηκαν τον 18^ο αιώνα είναι έργα κυρίως εμπόρων αλλά και των εσαφλήδων³⁴¹. Η οικονομική βοήθεια στα ιερά καθιδρύματα του τόπου τους με την ανέγερση ή ανακαίνιση των ναών και οι δαπάνες για την πνευματική καλλιέργεια της πατρίδας τους, ήταν σύνηθες φαινόμενο. Συχνά αφιέρωναν τις παραστάσεις στη μνήμη των γονέων τους ή άλλων συγγενών. Δεν είναι λίγες οι φορές που εντοπίζονται ονόματα δωρητών αλλά και συντεχνιών στην Ιερή Πρόθεση με σκοπό τη μνημόνευσή τους από τον εκάστοτε ιερέα³⁴². Η αναγραφή των ονομάτων τους μαρτυρούσε την επαγγελματική ιδιότητα, ενώ έμμεσα αποκάλυπτε την κοινωνική δύναμη και συγχρόνως την κοινωνική θέση του παραγγελιοδότη.

---

³³⁷ Η συντεχνία (εσνάφι ή ρουφέτι) - από τις αντίστοιχες αραβικές λέξεις *urfet* και *esnaf*. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Συντεχνίες, 329.

³³⁸ ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 279.

³³⁹ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Συντεχνίαι, 21.

³⁴⁰ ΑΛΕΥΡΑΣ, Κοζανίτης, 71.

³⁴¹ ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυρα, 59 - 63.

³⁴² Στα δίπτυχα της Μονής του Αγίου Αθανασίου Ερατύρας: *τοῦ εὐλογιμένου ρουσαφατήρον τοῦ τοβαρτζήδων Καλφάδων καὶ Μαθητόν, μαστούρων προουμαστούρων*. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Μονή Αγίου Αθανασίου, 23. ΔΑΡΔΑΣ, Μητρόπολη, 184.

Κοίμησις της Θεοτόκου Εράτυρας (1763)

Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Εράτυρας

Σε απόσταση ενός χιλιομέτρου περίπου από την κεντρική πλατεία της Εράτυρας, βρίσκεται ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με εξωτερικές διαστάσεις (17,20 μ. x 10,00 μ.). Ο ναός ακολουθεί την τυπική τριμερή διάταξη με τον νάρθηκα - γυναικωνίτη³⁴³, τον κυρίως ναό και το ιερό. Στα ανατολικά οι κόγχες των παραβημάτων είναι εγγεγραμμένες στην τοιχοποιία, ενώ εξωτερικά προεξέχει μόνο η ημικυκλική Αψίδα του Ιερού. Όπως στον ναό του Αγίου Νικολάου έτσι και εδώ υπάρχουν δύο είσοδοι που οδηγούν στον νάρθηκα και στον κυρίως ναό αντίστοιχα. Ο φωτισμός επιτυχανόταν από τρία ανοίγματα στη στέγη, που όμως καταστράφηκαν. Μεταγενέστερη προσθήκη αποτέλεσε η υπερύψωση της οροφής στο κεντρικό τμήμα του μεσαίου κλίτους για τον φωτισμό του ναού³⁴⁴. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με αργούς λίθους, υλικό που αφθονούσε στην περιοχή. Σε όλο το ύψος της τοιχοποιίας υπάρχουν οριζόντιες στρώσεις ξυλοδεσμών τοποθετημένες περιμετρικά.

Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες εξαιρετικής τεχνοτροπίας. Περιέχει παραστάσεις από τον χριστολογικό, θεομητορικό και λειτουργικό κύκλο, ενώ ο νάρθηκας - γυναικωνίτης έχει σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη. Η εσωτερική εικονογράφηση εναρμονίζεται απόλυτα με τον ξυλόγλυπτο διάκοσμο. Το επιχρυσωμένο ξυλόγλυπτο

³⁴³ Παλαιότερα υπήρχε καφασωτό διαχωριστικό ανάμεσα στον κυρίως ναό και τον νάρθηκα, ο οποίος χρησίμευε και ως γυναικωνίτης. ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Δύο Εκκλησίες, 355.

³⁴⁴ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική, 16.

τέμπλο³⁴⁵, καθώς επίσης και η εσωτερική επένδυση της στέγης με τη διακοσμημένη οροφή αποτελούν σημαντικά δείγματα υψηλής τέχνης της εποχής. Σύμφωνα με τις δύο σωζόμενες επιγραφές του ναού, το μνημείο κτίστηκε το 1763.

Κτιτορική Επιγραφή (1763)

Η κτιτορική επιγραφή του ναού βρίσκεται στο υπέρθυρο της εισόδου του νάρθηκα και διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση³⁴⁶. Αποτελείται από έξι στίχους μεγαλογράμματης γραφής γραμμένους με μαύρο χρώμα πάνω σε ωχρό κονίαμα. Περιβάλλεται από ένα ορθογώνιο πλαίσιο μαύρης γραμμής και εντάσσεται μέσα στον διαχωρισμό που γίνεται από κοκκινόχρωμη ταινία σε όλο το ανάπτυγμα της τοιχογραφίας. Στην αρχή υπάρχει σταυρός ίδιου μεγέθους με τα γράμματα. Η επιγραφή έχει ως εξής:

Κτιτορική επιγραφή Παναγιάς Εράτουρα

+ ἄνηγέρθη κε ἀνησορήθη· ὄτῶ ὁ θῆς κε πάνσεπτῶ ναῶ τῆς- // κημήσεῶ
 τῆς ἡπεραγίας· δεσπῆνης ἡμόν θεοτόκῶ κε ἀηπαρ // θένῶ μρήας· κε δη
 αχνηδρομῆς κέ ἐπι ἐξόδῶ ὠν ἡμηοτάῶν κε // εὐγενεστάῶν ἀρχόντων κ(υρί)ο
 κῆρ θανάσι κονταλί κε δηα τῆν ἡσορήα κηρίο // κῆρ, ἰῶάνη· μπδ...λη· κε
 ἀρχηερατέοντος ῥ πανηεροτάῶ κε λογηοτάῶ // κηρίο· κηρίο· κῆρ·
 νηκηφόρῶ ἔτη – 1763 – ἐτελήῶθι – αὐγῶστῶ – 29

+ Ἀνηγέρθη κὲ ἀνησορήθη· οὗτος ὁ θῆος κὲ πάνσεπτος ναὸς τῆς- // κημήσεως
 τῆς ἡπεραγίας· δεσπῆνης ἡμόν θεοτόκου κὲ ἀηπαρ- // θένου Μαργίας· κὲ δηὰ
 σηδρομῆς κὲ ἐπὶ ἐξόδου τῶν τημηοτάτων κὲ // εὐγενεστάτων ἀρχόντων κ(υρί)ο
 κῆρ Θανάσι Κονταλί κὲ δηὰ τὴν ἡστορήα κηρίο // κῆρ, Ἰωάν(ν)η· Μπου[.]λη· κὲ
 ἀρχηερατεύοντος τοῦ πανηεροτάτου κὲ λογητάτου· // Κηρίο· Κηρίο· Κῆρ·
 Νηκηφόρου ἔτη – 1763 – ἐτελήῶθι - αὐγούστου - 29

Παρόλο που το κείμενο αποδίδεται με μεγαλογράμματη γραφή, το γράμμα «δ» καταγράφεται πεζό. Στο κείμενο εντοπίζονται σημεία στίξης και πολλά ορθογραφικά λάθη, ενώ οι περισσότεροι τόνοι και πνεύματα τοποθετούνται λανθασμένα.

³⁴⁵ Πλήρης ανάλυση της τεχνοτροπίας και των διακοσμητικών θεμάτων του τέμπλου, βλ. ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Μεταβυζαντινά τέμπλα, 229 - 237. ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Δύο Εκκλησίες, 361 - 366.

³⁴⁶ Την επιγραφή δημοσίευσαν: ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή, 168. ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Δύο Εκκλησίες, 399. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτουρα, 260. ΜΑΚΡΗΣ, Αγιογράφοι, 26 - 32. ΔΑΡΔΑΣ, Αρχιερατεία, 34.

Σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή ο ναός, αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου, οικοδομήθηκε με έξοδα κάποιου Αθανάσιου Κονταλή και ιστορήθηκε με δαπάνες του Ιωάννη Μπου[.]λη. Για τα πρόσωπα που μνημονεύονται στην επιγραφή δεν υπάρχουν πληροφορίες. Οι χαρακτηρισμοί τους ως «*τιμιωτάτους*» και «*εύγενεστάτους ἄρχοντες*» και οι φράσεις «*διὰ συνδρομῆς*» και «*ἐπὶ ἐξόδου*» αρκούν, για να δείξουν ευκατάστατους ανθρώπους, πιθανόν με πλούσια εισοδήματα.

Η φράση «*δηὰ τὴν ἱστορίᾳ κίριο // κηρ Ἰωάν(ν)η Μπου[.]λη*» του τέταρτου στίχου είχε προκαλέσει στο παρελθόν σύγχυση στους ερευνητές, κυρίως μετά την ανάγνωση του Γιμπλάκη³⁴⁷. Η εσφαλμένη ερμηνεία του ίδιου του μελετητή ότι ο Ιωάννης Μπου[.]λης εκτός από χορηγός ήταν και ο ζωγράφος που διεκπεραίωσε την τοιχογράφηση του ναού, επαναλήφθηκε από τους υπόλοιπους ερευνητές,³⁴⁸ περνώντας στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Συνήθως τα ονόματα των ζωγράφων τοποθετούνται στο τέλος της επιγραφής και αναγράφονται με μικρά γράμματα. Επίσης, το όνομα του χορηγού που θεωρείται πρωταγωνιστής, τοποθετείται σε απόσταση από το όνομα του ζωγράφου³⁴⁹. Ως εκ τούτου, η άποψη ότι ο Ιωάννης ήταν ο ζωγράφος που κόσμησε τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου δεν ευσταθεί. Η ταύτιση των ζωγράφων στα μνημεία της Εράτουρας δεν έχει ολοκληρωθεί, καθώς οι τοιχογραφίες είναι ανεπαρκώς ή καθόλου δημοσιευμένες, γεγονός που δυσκολεύει κατά πολύ την οριστική εξαγωγή συμπερασμάτων³⁵⁰.

Στον τελευταίο στίχο παρέχονται πληροφορίες για το έτος περάτωσης των τοιχογραφιών οι οποίες ολοκληρώθηκαν στις 29 Αυγούστου του 1763, επί αρχιερατείας του Νικηφόρου³⁵¹.

Αφιερωματική επιγραφή κυρίως ναού (1763)

Η αφιερωματική επιγραφή βρίσκεται στον νότιο τοίχο του καθολικού, στο υπέρθυρο της κύριας εισόδου. Αναπτύσσεται σε τέσσερις στίχους σε κεφαλαιογράμματη γραφή. Το κείμενο είναι γραμμένο με μαύρο χρώμα πάνω σε υπολεύκο κονίαμα. Η επιγραφή τοποθετείται σε ανοικτό ειλητάριο οριζοντίως διατάξης. Το φόντο του ορθογωνίου μέσα στο οποίο εντάσσεται η επιγραφή είναι γαλάζιο και τα όρια του καθορίζονται πάλι με την ίδια κοκκινωπή ταινία, όπως συμβαίνει και με την κτιτορική επιγραφή του ναού. Στην αρχή του πρώτου στίχου υπάρχει σταυρός ίδιου μεγέθους με τα γράμματα της επιγραφής, το κείμενο της οποίας έχει ως εξής³⁵²:

³⁴⁷ ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτουρα, 202

³⁴⁸ Η Δ. Αϊβάζογλου δεν κατονομάζει τον ζωγράφο. Δηλώνει μόνο ότι στην επιγραφή της Παναγίας αναγράφεται το όνομα ενός μόνο ζωγράφου. ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Δύο Εκκλησίες, 369, 399. Αντίθετα ο Θ. Βαρσαμίδης εντάσσει τον «*Ιωάννη Μπού..λη*» στους πρώτους ζωγράφους της Εράτουρας. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Κοινωνική ζωή, 44. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 312. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Αγιογραφία, 149.

³⁴⁹ ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΒΕΡΤΗ, Ζωγράφοι 144 - 145

³⁵⁰ Για τον άγνωστο ζωγράφο ο Δ. Μακρής παρατήρησε ότι συμπορεύεται με το ζωγραφικό ρεύμα που διαμόρφωσαν οι Ηπειρώτες αγιογράφοι, επηρεασμένοι από την τεχνική των ζωγράφων της παλιάς σχολής του Λινοτοπίου Καστοριάς, βλ. ΜΑΚΡΗΣ, Αγιογράφοι, 31. Σύμφωνα με τον Α. Δάρδα οι επιγραφές της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σισανίου (1762) και της Παναγίας στην Εράτουρα (1763) παρουσιάζουν κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά στον τρόπο γραφής. Ομοίως και οι τοιχογραφίες. Επομένως θεώρησε, ότι πρόκειται για τον ίδιο ζωγράφο, βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Αρχιερατεία, 33

³⁵¹ Περισσότερες πληροφορίες για την αρχιερατεία του Νικηφόρου, βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Αρχιερατεία, 5 - 33. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 40 - 47.

³⁵² Την επιγραφή δημοσίευσαν: ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Δύο Εκκλησίες, 401 - 402. ΜΑΚΡΗΣ, Αγιογράφοι, 32. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή, 166.

Αφιερωματική επιγραφή του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου

+ Δέξθ δέσποινα τόν δωρόν, σοί προσέκώμισα ἔγω ὁ ταπεινός· κέ ἐλάχιστος
 δσλος σῶ // ἰωάνης· κέ τῶν ἐμῶν γεννηῶρρον, δέομε κέ ἱκετεύω τῶν
 συνπαθεσάτην σῶ κέ ἄμαχον δύν // ἀμίν να ἱκετενῆς τῶν ἄον σῶ ον
 μονόγενί να μδ χηνχωρίσι πᾶσας τας ἄμαρτήας μου // ἔτη-1763 Ϟ ἰουλίου-9

+ Δέξου δέσποινα τὸν δῶρον, σοὶ προσεκώμισα ἐγὼ ὁ ταπεινός· κὲ ἐλάχιστος
 δοῦλος σου // Ἰωάν(ν)ης· κὲ τὸν ἐμῶν γεννητῶρρον, δέομε κὲ ἱκετεύω τὴν
 συνπαθεσάτην σου κὲ ἄμαχον δύν- // ἀμιν να ἱκετεύσης τῶν ὑόν σου τὸν
 μονογενὶ νὰ μου σηχωρίσι πᾶσας τὰς ἄμαρτήας μου // ἔτη – 1763 Ϟ ἰουλήου – 9

Λάθη ως προς την ορθογραφία και τον τονισμό εντοπίζονται και σε αυτήν την επιγραφή, όπως επίσης και η χρήση του μικρογράμματος «δ». Παρείσφρηση μικρών γραμμάτων τοποθετούνται στις λέξεις «τὴν συνπαθεσάτην», «δύναμιν» στον δεύτερο και τρίτο στίχο. Ὅσον αφορά στις συντομογραφίες, μόνο μία χρησιμοποιείται για να αποδώσει τη λέξη «ύ(ι)όν».

Στον δεύτερο στίχο αναφέρεται το όνομα του δωρητή «*Ἰωάννου*». Πρόκειται για τον Ιωάννη «Μπου.λή» το όνομα του οποίου αναγράφεται και στην κτιτορική επιγραφή. Ὅσον αφορά στον λόγο της χορηγίας, πρόκειται για αντάλλαγμα του πιστού μέσω του οποίου θέλει να εξασφαλίσει την προστασία του στη μέλλουσα ζωή. Αποτεινόμενος προς στη Θεοτόκο ζητά βοήθεια τόσο για τον εαυτό του, όσο και για την οικογένειά του ικετεύοντας για έλεος και συγχώρεση³⁵³.

Από τα επιγραφικά στοιχεία προκύπτει η σειρά διαδοχής και εκτέλεση των εργασιών μέσα στο ναό. Η αφιερωματική επιγραφή έχει ημερομηνία 9 Ιουλίου 1763³⁵⁴. Επομένως η τοιχογράφηση του κυρίως ναού τελείωσε τον Ιούλιο και ένα μήνα αργότερα ολοκληρώθηκε η διακόσμηση του νάρθηκα. Πλην τούτου παρατηρείται μια αντιστροφή – εναλλαγή, όσον αφορά στην τοποθέτηση των επιγραφών με βάση το περιεχόμενο. Συνήθως οι κτιτορικές επιγραφές τοποθετούνται σε περίοπτη θέση πάνω από την κύρια είσοδο ενός μνημείου. Στην περίπτωση του εξεταζομένου ναού η κύρια κτιτορική επιγραφή εντοπίζεται πάνω από την είσοδο του νάρθηκα, ενώ η παρακλητική βρίσκεται στον κυρίως ναό. Αυτό ενδεχομένως

³⁵³ Ο Α. Γιμπλάκης υποθέτει από το ύφος της αφιερωματικής επιγραφής, ότι ο Ιωάννης ίσως ήταν μοναχός ή άγαμος λαϊκός. Αν ήταν έγγαμος τότε θα εύχονταν για σύζυγο και τέκνα. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυρα, 281.

³⁵⁴ Ο Δ. Μακρής εσφαλμένα διαβάζει ως (1753), θεωρώντας πιθανότερη την εκδοχή ο ναός να κτίστηκε τότε και δέκα χρόνια αργότερα (1763) να ολοκληρώθηκαν οι εργασίες ιστόρησης. ΜΑΚΡΗΣ, Αγιογράφοι, 31.

να σχετίζεται με τις εργασίες τοιχογράφησης που ξεκίνουν συνήθως από το σημαντικότερο χώρο του ναού δηλαδή το Ιερό και τέλος ολοκληρώνονται με την διακόσμηση του νάρθηκα. Ίσως ο ζωγράφος ακολουθώντας τη σειρά διαδοχής στη διακόσμηση του ναού, να τοποθέτησε την κύρια κτιτορική επιγραφή στο υπέρθηρο του νάρθηκα, ενημερώνοντας για πρόσωπα που συνέβαλαν στην ολοκλήρωση των εργασιών.

Μονή Αγίου Αθανασίου Εράτουρας (1797)

Μονή Αγίου Αθανασίου Εράτουρας

Σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων βόρεια της Εράτουρας, στους νοτίους πρόποδες του όρους Σινιάτσικου, κτισμένη δίπλα σε μια χαράδρα βρίσκεται η Ιερά Μονή του Αγίου Αθανασίου³⁵⁵. Το καθολικό στη σημερινή του μορφή είναι κτίσμα του 1797 σύμφωνα με την επιγραφή από κεραμικά πλακίδια, η οποία είναι τοποθετημένη στην άνω δεξιά γωνία του δυτικού τοίχου. Όμως, δεν αποτελεί τον πρωταρχικό ναό. Η ιστορία της μονής είναι άγνωστη. Οι λιγοστές γραπτές μαρτυρίες που περισώθηκαν και οι προφορικές παραδόσεις δεν επαρκούν για μια ασφαλή χρονολόγηση³⁵⁶.

Τον 18^ο αιώνα η ορεινή περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας δέχεται επιδρομές Τουρκαλβανών με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να μεταναστεύσουν σε παρακείμενες περιοχές. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση οι δυο οικισμοί, η Σκύδρα και τα Σιδεροκάψια που υπήρχαν βορειότερα της Εράτουρας, καταστράφηκαν γύρω στο 1700³⁵⁷. Με την καταστροφή επομένως του οικισμού Σκύδρας από τους Κονιάρους και τη μετοίκηση των κατοίκων της στη Σέλιτσα, συνδέεται η ίδρυση της Μονής³⁵⁸.

³⁵⁵ Για τη μονή του Αγίου Αθανασίου Εράτουρας, βλ. ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 462 - 463. ΓΙΟΠΛΑΚΗΣ, Άγιος Αθανάσιος, 7 κ.εξ. ΓΙΟΠΛΑΚΗΣ, Εράτουρα, 242 - 255. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΦΩΤΙΑΔΟΥ, Μονή Αγίου Αθανασίου, 21 - 34. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 165 - 190.

³⁵⁶ Η προφορική παράδοση αναφέρει ότι το μοναστήρι ήταν ψηλότερα από τη σημερινή του θέση, στην τοποθεσία «Παλιομονάστηρο», όπου και το τοπωνύμιο «Παλιοκόζιανη». Έπειτα μετεφέρθηκε νοτιότερα – άγνωστο πότε - στη σημερινή του θέση. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 34. ΓΙΟΠΛΑΚΗΣ, Εράτουρα, 243. ΓΙΟΠΛΑΚΗΣ, Άγιος Αθανάσιος, 8.

³⁵⁷ Για τον οικισμό της Σκύδρας, βλ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία Σελίτσας, 15. ΓΙΟΠΛΑΚΗΣ, Εράτουρα, 5 -6. ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ -ΔΟΒΑ, Δύο Εκκλησίες, 350.

³⁵⁸ ΓΙΟΠΛΑΚΗΣ, Εράτουρα, 243.

Κατά το χρονικό διάστημα 1700 - 1794, παράλληλα με τους κινδύνους που επικρατούσαν, η Εράτυνα γνώριζε οικονομική και πνευματική άνοδο. Την ίδια ανοδική πορεία ακολουθούσε και το ακμάζον τότε μοναστήρι³⁵⁹. Η ανάπτυξη του μοναστηριού διεκόπη ξαφνικά το 1794 έπειτα από μια καταστροφική πυρκαγιά. Για την πυρπόλησή του μοναδική γραπτή πηγή είναι τα όσα αναφέρει ο Μητροπολίτης Σισανίου Νεόφυτος: «...Πυρποληθέν μὲν ὑπὸ κακοποιῶν, ἀνοικοδομηθὲν δὲ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μου»³⁶⁰. Ο Νεόφυτος περιορίζεται μόνο σε αυτή τη φράση, χωρίς επιπλέον στοιχεία για την έκταση της καταστροφής, η οποία πρέπει να ήταν καθολική. Ούτε όμως αναφέρει από ποιους πυρπολήθηκε η μονή³⁶¹. Στοιχεία για τη μορφή του συγκροτήματος πριν από την πυρπόληση του δεν είναι γνωστά. Από τα εναπομείναντα χειρόγραφα και διάφορες ενθυμήσεις και σημειώσεις σε παλαιά βιβλία συμπεραίνεται, ότι το μοναστήρι διέθετε αξιόλογη βιβλιοθήκη³⁶² και εγγράμματους μοναχούς³⁶³.

Η επανίδρυση και η λειτουργία της μονής έως την απελευθέρωση ήταν δύσκολη. Η οικονομική αδυναμία αντικατοπτρίζεται στην πολύχρονη προσπάθεια ανέγερσης του μοναστηριακού συγκροτήματος, που διεκπεραιώθηκε σταδιακά με την αρωγή όλων των κατοίκων της Εράτυνας³⁶⁴. Το μοναστηριακό συγκρότημα φρουριακής μορφής, με οχυρωματικό πύργο στη βόρεια πλευρά και υψηλό περίβολο, οργανώθηκε γύρω από μια εσωτερική αυλή στο μέσο της οποίας βρισκόταν το καθολικό και οι βοηθητικοί χώροι στα νοτιοδυτικά³⁶⁵.

Σήμερα η μονή του Αγίου Αθανασίου αποτελεί ένα από τα πλέον ενεργά μοναστηριακά συγκροτήματα της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης. Από το μοναστηριακό συγκρότημα του 18^{ου} αιώνα σώζεται μόνο το καθολικό, το οποίο απαρτίζεται από τον κυρίως ναό με το ιερό και τον νάρθηκα³⁶⁶. Ο ναός ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με πλευρικές

³⁵⁹ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 168, υπ. 19. Για την οικονομική και επαγγελματική ανέλιξη από τον 18^ο - 20^ο αιώνα, βλ. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 114 - 162.

³⁶⁰ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 122.

³⁶¹ Η προφορική παράδοση δίνει δύο εκδοχές παραλλαγμένες που σχετίζονται με αλβανικές ληστοςυμμορίες. Για τις προφορικές παραδόσεις, βλ. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Άγιος Αθανάσιος, 13. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 34.

³⁶² Ατελή περιγραφή των χειρογράφων, δημοσίευσαν: ΠΟΛΙΤΗΣ, Αναγραφή, 61. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Άγιος Αθανάσιος, 25 - 30, όπου σημειώνει και τις πρόχειρες ενθυμίες των διαφόρων βιβλίων. Επισημαίνονται ιδιαίτερα το Ευαγγέλιο του 11^{ου} αιώνα που η κοινότητα της Εράτυνας το 1930 δώρισε στην Εθνική βιβλιοθήκη, όπου και βρίσκεται (No. 2166), και ο νομοκάνοντας του Μανουήλ Μαλαξού αντιγραμμένος στις αρχές του 17^{ου} αιώνα από τον Γκίνο (1569 - 1649) ιερέα και οικονόμο Πωγωνιανής. Έντυπα λειτουργικά βιβλία διασώθηκαν με έτος έκδοσης 1774 κ. εξ. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 190 - 191. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 34. Ο ηγούμενος της μονής Καλλίνικος το 1838 ανασυγκρότησε τη βιβλιοθήκη της μονής. Σύμφωνα με ενθύμηση «τὸν Ἰούλιο τοῦ 1838 ἐδέθησαν τὰ βιβλία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς εἰς τὸ βιβλιοπωλεῖον τοῦ Τριανταφύλλου Νικολάου Ρούζιου» στη Σιάτιστα, βλ. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυνα, 247. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Άγιος Αθανάσιος, 29

³⁶³ Σύμφωνα με τον Γιόμπλακη οι μοναχοί ήταν πολλοί. Στις σημειώσεις μισοκατεστραμμένων βιβλίων φαίνονται ηγούμενοι, προηγούμενοι, διάκονοι, υποτακτικοί, πορτάρης, βουρδουνάρης κ.α. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυνα, 243.

³⁶⁴ Παρατίθεται επιστολή που συντάχθηκε από ομογενή της Κωνσταντινούπολης με θέμα την οικονομική ενίσχυση της μονής το έτος 1870. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Άγιος Αθανάσιος, 16.

³⁶⁵ Οι βοηθητικοί χώροι ολοκληρώθηκαν το 1805. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΦΩΤΙΑΔΟΥ, Μονή Αγίου Αθανασίου, 22.

³⁶⁶ Το 1915 στη θέση των παλαιών κτισμάτων, στα νοτιοδυτικά του καθολικού, κτίστηκε διώροφος ξενώνας με συνδρομές των Ερατουραίων της Κωνσταντινούπολης. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυνα, 251 - 253.

κόγχες³⁶⁷. Η τοιχοποιία είναι κατασκευασμένη με αργολιθοδομή ενισχυόμενη κατά διαστήματα με ξυλοδεσιές.

Από τον εσωτερικό διάκοσμο του καθολικού εντυπωσιάζει το ξυλόγλυπτο τέμπλο με τα επιχρυσωμένα βημόθυρα και λυπηρά και η ξύλινη οροφή με τους χρωματισμούς³⁶⁸. Το εικονογραφικό πρόγραμμα και οι εντοίχιες επιγραφές απουσιάζουν³⁶⁹. Ο εικονογραφικός διάκοσμος περιορίζεται μονό στον χώρο του Ιερού και χρονολογείται τον 19^ο αιώνα. Εν αντιθέσει με τους υπόλοιπους ναούς της Εράτυρας που παρουσιάζουν πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα, η απουσία αυτή στην προκειμένη περίπτωση δικαιολογείται από τη δυσμενή οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η μονή³⁷⁰.

Αναφορές για την ιστορία της μονής κατά την διάρκεια της απελευθέρωσης και του Μακεδονικού Αγώνα δίνονται σε ιστορικές περιγραφές και μελέτες που αφορούν γενικότερα στην γύρω περιοχή³⁷¹.

---

³⁶⁷ Λεπτομερή αρχιτεκτονική αποτύπωση του καθολικού, βλ: ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΦΩΤΙΑΔΟΥ, Μονή Αγίου Αθανασίου, 21 - 34.

³⁶⁸ Παρόμοια ξύλινη οροφή συναντάται σε αρχοντικά και ναούς της Σιάτιστας. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αρχοντικά, 137 - 139. ΑΪΒΑΖΟΓΛΟΥ - ΔΟΒΑ, Μεταβυζαντινά τέμπλα, 229 - 237.

³⁶⁹ Έχει υποστηριχθεί από τον Α. Γιμπλάκη ότι στο μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου δημιουργήθηκε «Σχολή» ζωγραφικής. Σύμφωνα με τον ίδιο, η απουσία ενυπόγραφων έργων οφείλεται στην ταπεινότητα των μοναχών. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Εράτυρα, 243. Είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός, ότι στην Εράτυρα υπήρχε μια ομάδα ανθρώπων που ασχολήθηκαν με την ζωγραφική. Ωστόσο, η μελέτη της λαϊκής ζωγραφικής της Εράτυρας είναι εξαιρετικά δύσκολο έργο, τουλάχιστον για την χρονική περίοδο του 18^{ου} αιώνα λόγω έλλειψης πηγών. Για τη λαϊκή ζωγραφική της Εράτυρας τον 19^ο αιώνα και εξής, βλ. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 306 - 316. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Αγιογραφία, 142 - 166.

³⁷⁰ Για την κατάσταση του μοναστηριού στα χρόνια της Τουρκοκρατίας αλλά και μετά την απελευθέρωση, βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Τα μοναστήρια, 170 - 180, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁷¹ ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Άγιος Αθανάσιος, 18 - 19. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 170 - 180. ΓΙΟΜΠΛΑΚΗΣ, Χαλασμοί, 77 - 90.

Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μικροκάστρου (1797)

Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μικροκάστρου

Η μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου βρίσκεται περίπου 500 μέτρα από το χωριό Μικροκάστρο (τέως Τσιαρούσινο)³⁷² και 12 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Σιάτιστας. Αποτελεί το κέντρο της πνευματικής και κοινωνικής δραστηριότητας της μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης.

Η ίδρυση της μονής ανάγεται στον 19^ο αιώνα, χωρίς όμως να είναι γνωστός ο ακριβής χρόνος. Από τις σωζόμενες πηγές φαίνεται πως αρχικά αποτελούσε εξοχικό παρεκκλήσι ή ενοριακό ναό του Μικροκάστρου, το οποίο μετατραπήκε σε μοναστήρι πριν το 1797³⁷³.

³⁷² Ο Α. Σεβαστείας αναφέρει: «*Ἱερὰ Μονὴ τῆς Παναγίας ἐν Τσιαρουσίνω*». ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 464. Το Τσιαρούσινο αναφέρεται στον κώδικά της μονής Ζάβορδας για την περίοδο 1534- 1692 με 20 εγγραφές και για το χρονικό διάστημα μετά το 1692 μόνο τρεις εγγραφές ως: «*Τζερούσινο*» βλ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 60. ΧΑΤΖΗΔΙΑΝΝΟΥ, Ιστορική εξέλιξη, 174. Μνημονεύεται επίσης στον κατάλογο των χωρίων της μητρόπολης το 1797 ως: «*Τζηρούσινον*» βλ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 30, 85, 122. Σε άλλες χειρόγραφες πηγές ως: «*Τσαρούσινον, Τσιαρούσινον, Τσερούσιον, Τσιρούσιον*» βλ. ΜΠΕΛΛΟΣ, Παναγία Μικροκάστρου, 35. Για την ετυμολογία του ονόματος «*Τσιαρούσιανον*» ή «*Τσιρούσινο*» διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις· είτε πρόκειται για λέξη σλαβικής προέλευσης που σημαίνει Κερασχωρί ή δηλώνει κάτι που ανήκει στο βασιλιά, βασιλικό χωριό βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 192. Όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

³⁷³ Σε κώδικα της μητρόπολης το 1797 αναφέρεται ως: «*Χωριὸν Τσιρούσινον καὶ ἐκκλησία τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου*». ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 241 - 246. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κώδιξ, 139 - 140. Ο Α. Σεβαστείας σημειώνει: «*Καὶ τὰ μὲν πρῶτα ἔτη τῆς συστάσεως αὐτῆς διηυθύνετο ὑπὸ ἐπιτροπῆς ἐκλεγομένης ἐκ τοῦ χωρίου, διότι ἡ Μονὴ ὡς τότε μόνον ὁ ναὸς ὑπῆρχε ἐθεωρεῖτο ἐξοχικὴ ἐκκλησία...*». ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 464. Από δημοσιεύματα του 1932 για τον σχετικό νόμο περί συγχωνεύσεως των μονών σε μία, στη Μητρόπολη Σισανίου τέθηκε το ζήτημα να προκριθεῖ η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μικροκάστρου και όχι η μονή Αγίας Τριάδος Βυθού. Όσοι ήταν αντίθετοι στη διατήρηση της μονής Μικροκάστρου αντί της μονής Βυθού, τόνισαν την αρχαιότητα της δεύτερης, λέγοντας ότι στο Μικροκάστρο έγινε κατοπινό μοναστήρι, για να του

Το καθολικό της μονής έχει υποστεί πολλές μορφολογικές επεμβάσεις από τις κατά καιρούς προσθήκες, με αποτέλεσμα να μη διατηρείται η αρχική του μορφή και η τοιχοποιία³⁷⁴. Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με δίριχτη στέγη στο μέσο της οποίας υψώνεται εξαγωνικός τρούλος και χαγιάτι που καλύπτει τη νότια πλευρά. Μεταγενέστερες προσθήκες αποτελούν το ψηλό πυργοειδές κωδωνοστάσιο (1939) και το παρεκκλήσι στα νοτιοανατολικά του ναού.³⁷⁵

Το εικονογραφικό πρόγραμμα της μονής χρονολογείται με ακρίβεια στο 1797, λόγω της σωζόμενης επιγραφής. Μεταξύ των τοιχογραφιών του 18^{ου} αιώνα πρόσφατες είναι αυτές του βόρειου τοίχου - καθώς το σημείο αυτό κατεδαφίστηκε και ξαναχτίστηκε - και του νότιου τοίχου που φιλοτεχνήθηκαν το έτος 1985, όπως πληροφορεί η επιγραφή ιστόρησης που βρίσκεται στο υπέρθυρο της εισόδου της λιτής³⁷⁶.

Η κτιτορική επιγραφή (1797)

Η κτιτορική επιγραφή του ναού είναι τοποθετημένη στον βόρειο πεσσό που χωρίζει τον κυρίως ναό με τον νότιο. Αποτελείται από 17 στίχους σε μεγαλογράμματη γραφή. Τα γράμματα είναι γραμμένα με μαύρο χρώμα πάνω σε κονίαμα ανοιχτής ώχρας. Η επιγραφή τοποθετείται μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο (0,60 μ x 0,90 μ.) και οριοθετείται από μια λεπτή μαύρη γραμμή. Το κείμενο έχει υποστεί εκτεταμένη φθορά. Από τις δεκαεπτά σειρές σήμερα σώζονται σε αναγνώσιμη κατάσταση μόνο οι τρεις τελευταίες. Οι υπόλοιποι στίχοι είναι εξίτηλοι. Διακρίνονται καθαρά οι οριζόντιες γραμμές που χρησίμευαν ως οδηγός για τον γραφέα. Σήμερα η επιγραφή είναι καλυμμένη με έντυπο φύλλο³⁷⁷ - πάνω στο οποίο υπάρχει μεταγραφή - για την αποφυγή περαιτέρω αλλοιώσεων³⁷⁸. Το κείμενο που παρατίθεται βασίζεται σε προηγούμενες αναγνώσεις³⁷⁹.

προσδώσουν αίγλη. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Μονή Αγίας Τριάδος, 175 - 176. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 198, υπ. 135, 199 - 200, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρώτη γραπτή μαρτυρία, μέχρι στιγμής, με τον χαρακτηρισμό «Μοναστήριον Τζιρούσινον» εντοπίζεται σε έγγραφο του 1824, το οποίο συνετάχθη στα Γρεβενά. ΜΕΓΑΣ, Αρχείο, Α109.

³⁷⁴ Λεπτομερή περιγραφή της αρχιτεκτονικής, βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 203 - 209.

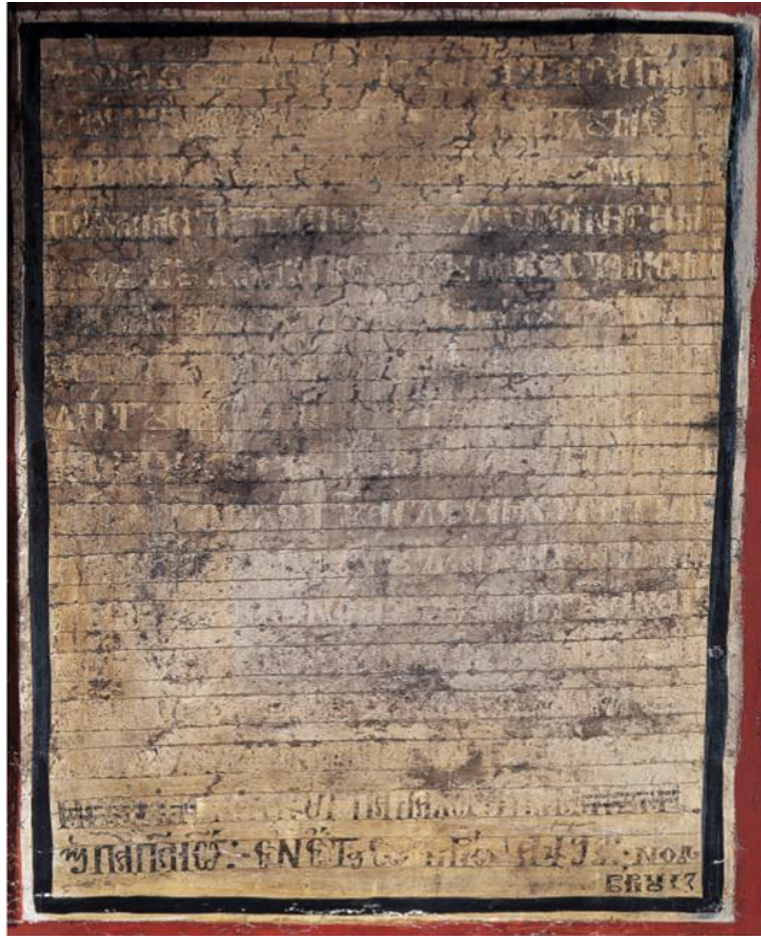
³⁷⁵ Δεξιά και αριστερά της κύριας εισόδου έχουν εντοιχισθεί δυο πρόσφατες μαρμάρινες πλάκες που αναφέρονται στις ανακαινίσεις του ναού τις περιόδους 1950 - 1958 και 1980 - 1983. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 205.

³⁷⁶ Η επιγραφή ιστόρησης του νότιου τοίχου υπερβαίνει το χρονικό πλαίσιο της παρούσας μελέτης, για τον λόγο αυτό δεν παρουσιάζεται. Για την επιγραφή, βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 227.

³⁷⁷ Η φωτογραφία παραχωρήθηκε από την Αδελφή Μακρίνα, την οποία ευχαριστώ θερμά.

³⁷⁸ Η μεταγραφή του έντυπου φύλλου δεν ακολουθεί πιστά το κείμενο της κτιτορικής επιγραφής, καθώς αποτελεί προσπάθεια σωστής συντακτικής απόδοσης του κειμένου.

³⁷⁹ ΜΠΕΛΛΟΣ, Παναγιά Μικροκάστρου, 76. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 222. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρι, 59.

Κτιτορική επιγραφή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μικρόκαστρο

† Όμβρολυτοῖς χάριτας ἀγνή π- // αρθένε ναῶ τῶ σῶ πηγῇ τε καὶ ἀντλουμένει //
† Ό πάνσεπτος οὔτος καὶ πανάγιος ναὸς ὁ ἐ- // π' ὀνόματι τῆς ὑπεραγίας
Δεσποίνης ὑμῶν // Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τιμώμε- // νος
καθιστορήται ἀρχιερατεύοντος // μὲν τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβ- // λήτου
Μητροπολίτου ἀγίου Σισανίου // κυρίου κυρίου Νεοφύτου ἐπιτροπ- // εὔωντος δε
τοῦ αἰδεσιμωτάτου π- // ἀπᾶ κὺρ Γεωργίου διὰ χηρὸς παπᾶ // Γεωργίου
οἰκονόμου καὶ ἰοῦ αὐτοῦ ἐκ χώρας Καπεσόβου διὰ σινδρ- // ομῆς καὶ δαπάνης τῶν
εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδό- // ξων χριστιανῶν ἐφημερέβοντος κὺρ παπᾶ // Μιχάλης καὶ
κὺρ παπᾶ Χ(ατζ)ῆς παπανδρίας // καὶ παπαιω(άννου): ἐν ἔτει σωτηρίῳ ΑΨΖ:
Νοεμ- // βρίου ΙΖ.

Ο πρώτος στίχος της επιγραφῆς ἀποτελεῖ ἐπίκληση πρὸς τὴ Θεοτόκο. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ μνημείου ὡς αυθεντικὴ μαρτυρία καθορίζει ὡς ἔτος ἱστορήσεως τὸ 1797 καὶ καθιστᾶ γνωστὸ ὅτι τὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο κατεῖχε ὁ Νεόφυτος (1792- 1811)³⁸⁰.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού προσφέρονται στὸν ἑνατο, δέκατο τρίτο καὶ δέκατο τέταρτο στίχο συμπεραίνεται, ὅτι στα ἔξοδα τῆς ἱστορήσεως τοῦ ναοῦ συνέβαλαν εὐσεβεῖς χριστιανοί³⁸¹

³⁸⁰ ΔΑΡΔΑΣ, Μητρόπολη, 53 - 61.

³⁸¹ Ἡ ἀναφορὰ τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν ὡς δωρητῶν ἢ τὸ σύνολο μιᾶς πόλης, ἀποτελεῖ συχνό φαινόμενο σε ναοὺς τοῦ 18^{ου} - 19^{ου} αἰῶνα. Ἀπαντᾶται, ὅμως, καὶ σε ἐπιγραφές τοῦ 16^{ου} αἰῶνα στὸν

από το ενοριακό ταμείο μέσω των επιτρόπων. Επίσης η αναφορά κληρικών αποτελεί σημαντικό τεκμήριο, ότι την εποχή της τοιχογράφησης του ναού δεν υφίσταται μοναστήρι. Ο «*έπιτροπεύων παπὰ - κύρ Γεώργιος*», που θα μπορούσε να θεωρηθεί ιερομόναχος, προσφωνείται στον ένατο στίχο ως «*αΐδεσιμώτατος*», δηλωτικό του εγγάμου κληρικού³⁸². Αντίθετα ως «*πανοσιώτατος*» είθισται να αποκαλείται αυτός που έχει ασπαστεί το μοναστικό σχήμα³⁸³. Ακόμη στο κείμενο δε γίνεται μνεία ηγουμένου ή ιερομονάχων και μοναχών, όπως συναντάται σε όλους τους μοναστηριακούς ναούς της επαρχίας³⁸⁴. Στα παραπάνω συνηγορεί η σημείωση του μητροπολίτη Νεόφυτου στον κατάλογο του 1797, όπου αναφέρει «*έκκλησιαν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*» και όχι μοναστήρι³⁸⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κείμενο της επιγραφής στους στίχους 10 - 12 , όπου αναφέρονται οι συνεργαζόμενοι ζωγράφοι, οι οποίοι ήταν συγγενείς, πατέρας και γιός. Πρόκειται για τον Γεώργιο, ιερέα και οικονόμο³⁸⁶ και τον γιο του Αναγνώστη από το Καπέσοβο του Ζαγορίου³⁸⁷. Από τον όγκο του έργου τους είναι εμφανές, ότι πρόκειται για επαγγελματίες ζωγράφους, καθώς δεν ασχολούνταν με την τέχνη τους περιοδικά. Η οικογενειακή οργάνωση και η ενασχόληση με την αγιογραφία, η οποία κληροδοτούνταν από τη μία γενεά στην άλλη, χαρακτηρίζει τους ζωγράφους από το Καπέσοβο³⁸⁸.

Ο ζωγράφος, ιερέας και οικονόμος Γεώργιος (1759 - 1797)³⁸⁹ εργάστηκε αρχικά μαζί με τον πατέρα του Αναστάσιο, τον αδελφό του Ιωάννη και αργότερα με τον γιο του³⁹⁰. Χειροτονήθηκε ιερέας μεταξύ του 1777 και οπωσδήποτε πριν από τον Μάρτιο του 1778, ενώ από το 1781 έως 1786 έλαβε το εκκλησιαστικό αξίωμα του οικονόμου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως επώνυμο από τα παιδιά του³⁹¹. Η επανάληψη των βαπτιστικών ονομάτων που παρατηρούνται στους Καπεσοβίτες ζωγράφους οφείλεται στις πατριαρχικές οικογενειακές δομές και στην παράλληλη δράση τους. Ως εκ τούτου, η ταύτιση και οι

νομό Κοζάνης όπως στις κτιτορικές επιγραφές των ναών Αγίων Αναργύρων Σερβίων (1510) και Προφήτη Ηλία στο Παλαιογράτσανο Βελβεντού (1546), βλ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ, Επιγραφή Αγίων Αναργύρων, 49 - 57. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, Τα παρά τον Αλιάκμονα, 777.

³⁸² ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρι, 38.

³⁸³ Το «*πανοσιώτατος*» συναντάται σε επιγραφές των καθολικών της μονής Δρυοβούνου (1592), Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου (1625), Αγίου Αθανασίου Ζηκοβίστης (1785). ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Επταχώρι, 127. ΤΣΙΟΥΜΗ, Τοιχογραφίες, 197.

³⁸⁴ Εξαίρεση αποτελεί η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Σισάνι (1762) και η μονή Αγίου Δημητρίου Βλάστης (1774), οι οποίες έγιναν κατοπινά μοναστήρια όπως το εξεταζόμενο του Μικροκάστρου. Στις επιγραφές γίνεται μνεία για εγγάμους κληρικούς ως εφημέριους, άρχοντες και απλούς λαϊκούς και όχι σε ηγούμενο ή μοναχούς. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρι, 87, υπ. 25.

³⁸⁵ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 122.

³⁸⁶ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες Ζωγράφοι, Τομ. 1, 221 - 224. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Συμβολή, 49, 146 - 147. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 313.

³⁸⁷ ΚΩΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 47 - 51.

³⁸⁸ Οι Καπεσοβίτες ζωγράφοι από τον 18^ο αιώνα αγιογραφούν στην Ήπειρο, τη Μακεδονία και την Αλβανία 31 ναούς. Ιστορούν φορητές εικόνες και χρυσώνουν τέμπλα. Για τους Καπεσοβίτες, βλ. ΚΩΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 47 - 51. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 299 - 317. ΚΟΝΤΟΠΑΝΑΓΟΥ, Νεγάδες, 351 - 358. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ζωγράφοι, 112.

³⁸⁹ Οι χρονολογίες στην παρένθεση αφορούν στην περίοδο που ο ζωγράφος μνημονεύεται σε επιγραφές και όχι στη διάρκεια της ζωής του. Για την καλλιτεχνική δράση του Γεωργίου Οικονόμου, βλ. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 301 - 303, όπου και ο σχετικός πίνακας των τοιχογραφημένων μνημείων.

³⁹⁰ ΚΩΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 47 - 49, όπου και ο πίνακας των έργων τους με χρονολογική σειρά. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 300, 311. Με πληρέστερη χρονολογική κατάταξη των έργων και αποκατάσταση του γενεαλογικού δέντρου των Καπεσοβιτών.

³⁹¹ ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 313.

σχέσεις ανάμεσά τους προβληματίζουν σχετικά με τη διαπίστωση της διαφορετικής ταυτότητας³⁹².

Στο κείμενο της επιγραφής ως γιος του Γεωργίου μνημονεύεται μόνο ο Αναγνώστης. Πρόκειται για τον Αναστάσιο (1790 - 1837)³⁹³, ο οποίος κατείχε την ιδιότητα του αναγνώστη από την πρώτη υπογραφή του σε ζωγραφικό έργο φορητής εικόνας. Σε τοιχογραφικά σύνολα εργάζεται αρχικά με τον πατέρα του, έπειτα ως επικεφαλής του συνεργείου μαζί με τον αδελφό³⁹⁴ του και τέλος με τον γιο του. Από το 1812 και μετά αυτοαποκαλείται Τσεπελοβίτης³⁹⁵. Σύμφωνα με τον Γ. Μανόπουλο η προσωνομία αυτή οφείλεται σε μετοίκηση του ζωγράφου στο Τσεπέλοβο, τα αίτια της οποίας δεν είναι γνωστά³⁹⁶.

Η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μικροκάστρου με τον νόμο περί συγχωνεύσεως των μοναστηριών του 1930 - 1932 αποτέλεσε την έδρα όλων των μοναστηριών της επαρχίας Σισανίου και Σιατίστης³⁹⁷. Ο πλούτος των κειμηλίων που φυλάσσονται στη μονή αντανακλούν την υπεροχή της, καθώς προέρχονται από τα μοναστήρια της επαρχίας που έγιναν μετόχια της το 1930³⁹⁸.

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας αλλά και αργότερα στον Απελευθερωτικό Αγώνα, η μονή διαδραμάτισε έντονο θρησκευτικό, εθνικό και κοινωνικό ρόλο³⁹⁹. Από το 1993 λειτουργεί ως γυναικεία Ιερά Μονή, η οποία προέβη στην οικοδόμηση νέων βοηθητικών χώρων, κελιών, εργαστηρίων αναμορφώνοντας τον περιβάλλοντα χώρο προκειμένου να στεγάσει και να οργανώσει τις καθημερινές εργασίες της.

---

³⁹² Οι παρατηρήσεις του Σ. Μπέλλου για την ταυτότητα των ζωγράφων δεν ισχύουν, καθώς αποδίδει τις τοιχογραφίες στον Ιωάννη και στον γιο του Αναστάσιο Αναγνώστη. ΜΠΕΛΛΟΣ, Παναγία Μικροκάστρου, 98, υπ. 16. Η δημοσίευση του Α. Δάρδα επισημαίνει τις σχέσεις της πρώτης γενιάς δίχως να ταυτίσει τον γιο Αναγνώστη. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 224 - 225.

³⁹³ Ο Αναστάσιος Αναγνώστης συγγέεται με τον ξάδελφό του Αναστάσιο Αναγνώστη του Ιωάννου. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 113 - 114, υπ. 61. ΝΑΝΟΥ, Παναγία Γαλακτοφορούσα, 214, υπ. 10.

³⁹⁴ Πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, γιο του Γεωργίου ιερέα και οικονόμου (1801 - 1805). Σε τοιχογραφικά σύνολα στη Θεοτόκο στους Νεγάδες και το καθολικό του Αγίου Νικολάου στο Γραμμένο Ιωαννίνων εμφανίζεται μόνο ως συνεργάτης του αδελφού του. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 310, 315. ΚΩΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 44. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες Ζωγράφοι, Τομ. 2, 255 - 256.

³⁹⁵ Από το 1804 δέχεται παραγγελίες από Τσεπελοβίτες της μονής Ρογκοβού. ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Μοναστήρια, 338.

³⁹⁶ ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επανεξέταση, 310 - 311, 314 - 315.

³⁹⁷ Αρχικά διατηρήθηκαν δύο μοναστήρια του Μικροκάστρου, στο οποίο συγχωνεύθηκαν τα μοναστήρια της περιοχής της Σιάτιστας - Εράτυρας, και το μοναστήρι της Αγίας Τριάδος Βυθού, στο οποίο συγχωνεύθηκαν τα πέραν του Αλιάκμονα. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 42, υπ. 62. Το 1932 κύρια μονή παρέμεινε εκείνη του Μικροκάστρου και όλες οι υπόλοιπες μετατράπηκαν σε μετόχια της. ΚΛΕΟΜΒΡΟΤΟΣ, Κόπος, 105. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Μοναστήρι Αγίας Τριάδας, 32.

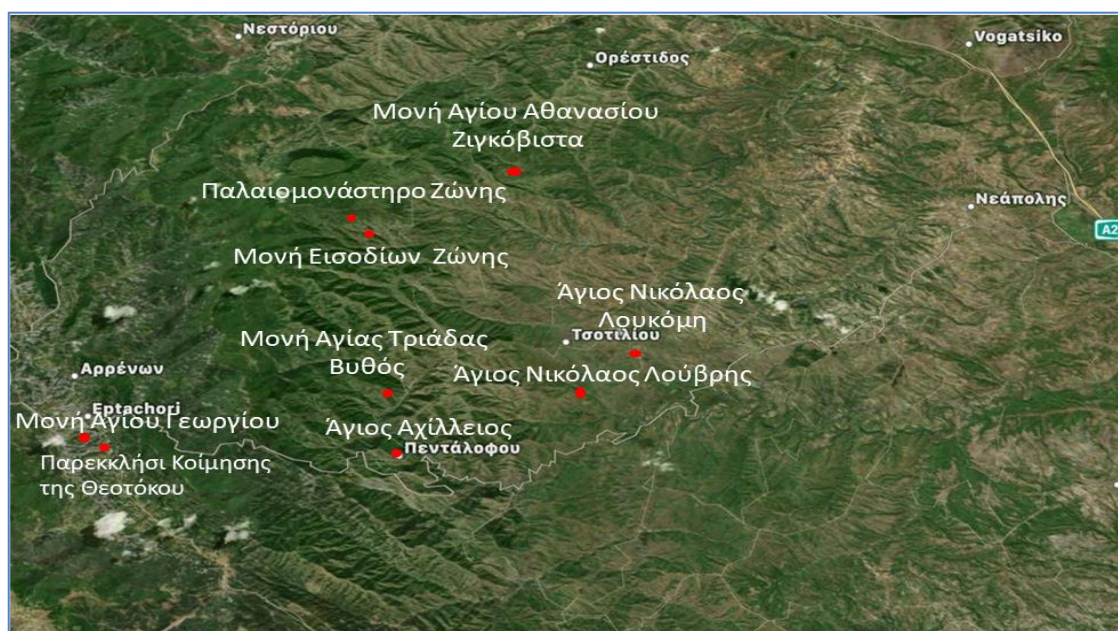
³⁹⁸ Από το μοναστήρι της Μεταμορφώσεως Δρυοβούνου: α) Άγιο Ποτήριο που αναγράφει: «Ποτήριον τῆς / Αγίας Μονῆς τοῦ / Σωτήρος Χριστοῦ 1652 / Παχωμίου / Ιερονονάχου», και β) θυμιατήριο με επιγραφή: «Τὸ παρὸν θυμιατήριον ὑπάρχει στοῦ Σ(ωτῆ)ρ(ο)ς Χ(ριστοῦ) ἐσῆνδραμε ὁ κ. Μήλιος τοῦ Νίκου ἔτη ΑΧΛΒ (1632) Δημήτριος Χρυσοσχός δοῦλος Θεοῦ ἀπὸ χώρας Δοπρένα». Από τη μονή Δομαβιστίου λειψανοθήκη με την εξής επιγραφή: « Ἄγιο λήψα- / νο τῆς ἀγί- / ας Παρασκε- / βίς ἐντομαβίσι ΑΧΡ [...]». Από το μοναστήρι των Εισοδίων της Θεοτόκου Ζώνης, λειψανοθήκη με παράσταση της Θεοτόκου και την επιγραφή: « τὰ ἰσόδια τῆς Θεοτόκου 1700 χορίον Ζάνσκον ΧΜ ΒΤ 1900 μονίς Ζάντσικο». Από το μοναστήρι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σισανίου μεταφέρθηκαν επάργυρες εικόνες και λειψανοθήκες με χρονολογίες 1832 και 1840. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρι, 54, 84 - 86.

³⁹⁹ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 250 - 255.

Περιοχή Πενταλόφου

Η περιοχή του Πενταλόφου γνωστή με την ονομασία Ζουμπάνια⁴⁰⁰, καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα της μητρόπολης και κατ' επέκτασιν του Άνω Βοΐου. Η οριοθέτηση είναι συμβατική και στηρίζεται σε γεωμορφολογικά κριτήρια. Πρόκειται για μια περιοχή ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, όπου πρωταγωνιστούν οι οροσειρές και το υδάτινο στοιχείο από τους παραποτάμους του Αλιάκμονα.

Το όρος Βόιο, απ' όπου έλαβε το όνομα ο νέος Δήμος και η παλαιά Επαρχία Ανασελίτσας⁴⁰¹, είναι ένα βουνό της βόρειας Πίνδου⁴⁰² με 1.812 μ. ύψος και συνολικό μήκος περίπου 50 χιλιόμετρα. Αρχίζει από το Νεστόριο Καστοριάς, διασχίζει ολόκληρη την περιοχή του Πενταλόφου και καταλήγει λίγο έξω από την πόλη των Γρεβενών. Τον δεύτερο μεγαλύτερο ορεινό όγκο του Βοΐου αποτελούν τα Όντρια Όρη (1.589 μ. ύψος) με κάθετη διεύθυνση προς τον κύριο κορμό, ενώ παράλληλα στον κύριο κορμό στα δυτικά βρίσκεται ο πυκνοδασομένος Τάλιαρος⁴⁰³.

Γεωφυσικός χάρτης της περιοχής Πενταλόφου

Στο ημιορεινό αυτό σύμπλεγμα με τις κατάφυτες και πλούσιες σε νερά πλαγιές δημιουργήθηκε ένα δίκτυο παραδοσιακών οικισμών, γνωστών ως Μαστοροχώρια⁴⁰⁴ και ως

⁴⁰⁰ Ο Μ.Καλινδέρης αναφέρει εννέα χωριά με την ονομασία Ζουμπάνια, τα οποία ήταν κεφαλοχώρια πριν από την εμφάνιση του Αλή Πασά. Τα χωριά αυτά ήταν: Ζουμπάν (Πεντάλοφος), Κωνσταντσικον (Αυγερινός), Λιμπίχοβο (Δίλοφο), Μοιραλή (Χρυσουγή), Κριμίνι, Μοιρασάνη (Μορφή), Σβόλιανη (Αγία Σωτηρία), Μαγιέρ (Δασύλλιο), Μπόρσια (Κορυφή). ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Σημειώματα, 56.

⁴⁰¹ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Σημειώματα, 43.

⁴⁰² ΤΙΒ 1, 243.

⁴⁰³ ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, Όντρια, 16 - 17.

⁴⁰⁴ Τα κυριότερα μαστοροχώρια της Ανασελίτσας, ανάμεσα στα πρώτα της Ελλάδας, ήταν το Ζουμπάνι, ο Ντόλος, το Κωνσταντσικό, το Λιμπίχοβο, η Μοιραλή, το Κριμίνι, το Ροδοχώρι, η Λούβρη, η Σβόλιανη, το Μαγιέρ, η Μπόρσια. ΣΙΝΑΝΗΣ, Γράμμος, 14.

Καστανοχώρια⁴⁰⁵. Η δημιουργία των οικισμών αυτών προήλθε από την καταστροφή, την ερήμωση και τη συνένωση διαφόρων μικροοικισμών, τα λεγόμενα Παλιοχώρια⁴⁰⁶.

Οι παλαιότερες μαρτυρίες για την ύπαρξη των μικροοικισμών ανάγονται στον 15^ο αιώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο κώδικας της Ζάβορδας, στον οποίο καταγράφονται διάφοροι οικισμοί και ονόματα αφιερωτών⁴⁰⁷. Τον 16^ο αιώνα αναγράφονται στην πρόθεση του Μεγάλου Μετεώρου, σε χειρόγραφο 114 σελίδων, ονόματα συνδρομητών και άλλων οικισμών⁴⁰⁸. Μεταγενέστερες αναφορές προέρχονται από την επίσκεψη τεσσάρων Αγιотаφитών στην περιοχή του Βοΐου το 1660⁴⁰⁹. Το 1797 ο Μητροπολίτης Σισανίου Νεόφυτος αναγράφει στον κώδικα κατάλογο με τους οικισμούς που υπάγονται στη δικαιοδοσία της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης⁴¹⁰.

Η αλλαγή της σύνθεσης των πληθυσμιακών ομάδων σε πολλά από αυτά προέκυψε από τις μετακινήσεις των κατοίκων. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι η οικιστική συγκρότηση πολλών οικισμών του Άνω Βοΐου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας παρουσιάζει ιδιαιτερότητες. Πρόκειται για το σχεδόν καθολικό φαινόμενο της μετακίνησης οικισμών με το μικροτοπωνύμιο «Παλιόσπιτα» ή «Παλιοχώρια», οικοδομικά κατάλοιπα των οποίων έχουν εντοπιστεί στην περιφέρεια των σημερινών οικισμών⁴¹¹. Το ίδιο φαινόμενο του «χαλασμού» από τις επιδρομές, συνήθως Αλβανών που λεηλατούσαν τους μικρούς οικισμούς της περιοχής, σημειώνεται και στην ιστορία μερικών μονών της ίδιας περιοχής⁴¹². Οι επιδρομές αλβανικών ομάδων αποτελούσαν πραγματικό κίνδυνο στην καθημερινή ζωή των μικρών οικισμών και των μοναστηριακών συγκροτημάτων. Φαίνεται όμως ότι δεν ήταν καθοριστικές για τη λειτουργία της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, καθώς η οικιστική μεταφορά δεν ακυρώνεται. Πρόκειται για πληθυσμιακές ομάδες εξοικειωμένες με τη συνεχή γεωγραφική μετακίνηση⁴¹³.

Η μορφολογία του εδάφους της περιοχής παρόλο που δεν επέτρεπε την ενασχόληση με την καλλιέργεια της γης, είχε θετικό αντίκτυπο στην κτηνοτροφική παραγωγή. Τα υψώματα

---

⁴⁰⁵ Και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας συναντώνται οικισμοί με την ονομασία Καστανοχώρια, όπως για παράδειγμα έντεκα οικισμοί που βρίσκονται νοτιοδυτικά των Ιωαννίνων. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Καστανοχώρια, 144 - 151.

⁴⁰⁶ Τα κατεστραμμένα παλιοχώρια όπως η Φτέρη, η Καλογρίτσα, το Παλαιοκρμίνι, το Ζάλτσι, ο Τσέρος, Καλύβια, Κόντσικο κ.α., αποτελούσαν οικιστικές ομάδες της περιοχής του Πενταλόφου. Η ύπαρξη τέτοιων μικροοικισμών και η συνένωση τους με άλλους μεγαλύτερους για λόγους επιβίωσης, ασφάλειας και εργασιακούς παρατηρείται σε όλους τους οικισμούς της μητρόπολης. Για τα Παλιοχώρια, βλ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 122 - 124. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Σημειώματα, 41, 45. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Παλιοχώρια, 6 κ.εξ.

⁴⁰⁷ ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ, Ιστορική εξέλιξη, 172.

⁴⁰⁸ ΣΠΑΝΟΣ, Επισκοπή, 47 - 64.

⁴⁰⁹ ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 22 - 23.

⁴¹⁰ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 124.

⁴¹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Παλαιοκρμίνι, το οποίο σε εγγραφή (1797) στον κώδικα Σισανίου και Σιατίστης σημειώνεται ότι έχει καταστραφεί το 1722 και κατόπιν δημιουργήθηκε το Κρμίνι, σε μεγάλη απόσταση από τον προηγούμενο οικισμό. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 124. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Παλιοχώρια, 26, 30 - 31.

⁴¹² Η μονή Αγίας Τριάδος Βυθού ανακαινίζεται το 1733. Λίγο αργότερα το 1745 μαρτυρείται η οριοθέτηση της κτηματικής της περιουσίας. Το 1792 ξεκινά η κατασκευή του τελευταίου μοναστηριακού συγκροτήματος που ολοκληρώνεται το 1802. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 330 - 370.

⁴¹³ Κάτι αντίστοιχο συναντάται και στο οικιστικό πλέγμα της Θεσσαλίας. ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ, Θεσσαλική κοινωνία, 260.

του Βοΐου προσφέρονταν για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Όμως το επάγγελμα του κτίστη παρέμενε η κύρια απασχόληση των περισσότερων κατοίκων.

Η περιοχή του Πενταλόφου αποτέλεσε κοιτίδα φημισμένων μαστόρων. Ο Πεντάλοφος, το παλιό Ζουμπάνι⁴¹⁴, μαζί με τον παρακείμενο επίσης Βυθό⁴¹⁵ αποτελούσαν δυο από τα μεγαλύτερα μαστοροχώρια της Μακεδονίας. Οι μάστορες που κατάγονταν από εκεί ήταν πολλοί και ξακουστοί, με αποτέλεσμα να αποκαλούνται Ζουμπανιώτες, χαρακτηρισμός που προσδιόριζε όλους τους μάστορες του Βοΐου⁴¹⁶. Η φήμη τους ήταν φυσικό να ξεπεράσει τα στενά όρια της περιοχής και δεδομένης της ορεινότητας του εδάφους, οδηγήθηκαν στην ξενιτιά. Οργανωμένοι σε συντεχνίες, μιλώντας τη δική τους γλώσσα, τα κουδαρίτικα,⁴¹⁷ για να μην τους καταλαβαίνουν οι εργοδότες τους, έκτισαν κυρίως στο Πήλιο και στη Θεσσαλία, αλλά και πέρα από τα σύνορα της τουρκοκρατούμενης τότε χώρας. Η τέχνη τους αποτυπώνεται στα αρχοντόσπιτα και στα γεφύρια, ενώ στις εκκλησίες, τις κρήνες και τα καμπαναριά δεν είναι λίγες οι φορές που τα ονόματα των πρωτομαστόρων χαράσσονταν σε επιγραφές.

Αψευδείς μάρτυρες της τοπικής αρχιτεκτονικής και κατ' επέκταση ορισμένων οικιστικών ομάδων της περιοχής του Πενταλόφου παραμένουν οι μονές και οι ναοί, καθώς και τα απομεινάρια εκκλησιών που διασώθηκαν.

---

⁴¹⁴ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Σημειώματα, 56.

⁴¹⁵ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 124.

⁴¹⁶ ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Κοινωνική ζωή, 21. Σ. ΚΑΣΣΟΣ, Ζουμπανιώτες Κουδαραίοι, Πολιτιστικός Σύλλογος Πενταλόφου, 2015.

⁴¹⁷ Για τα «κουδαρίτικα», βλ. Θ. ΖΙΩΓΑΣ, *Κουδαρίτικα: καταγραφή, ερμηνεία, ετυμολογία, σχόλια*, Αθήνα 2010. Α. ΤΑΡΝΑΡΑΣ, *Η Ζουμπανιώτικη γλώσσα και τα κουδαρίτικα: καταγραφή του τοπικού ιδιώματος του Πενταλόφου Βοΐου, της γύρω περιοχής και της συνθηματικής γλώσσας των μαστόρων της πέτρας*, Κοζάνη 2004.

Μονή Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου (1625)

Μονή Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου

Σε απόσταση τεσσάρων χιλιομέτρων από το Επταχώρι⁴¹⁸, πάνω σε ένα πλάτωμα του Τάλιανου⁴¹⁹, στα σύνορα των νομών Ιωαννίνων και Κοζάνης βρίσκεται το ιστορικό μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου του Τροπαιοφόρου. Από την ίδρυσή του μέχρι και το 1974 υπαγόταν στη Μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης. Πλέον ανήκει στη Μητρόπολη Καστοριάς.

Το Επταχώρι παλιά ονομαζόταν Μπουρμπουτσικό⁴²⁰. Σύμφωνα με τοπικές παραδόσεις συστάθηκε από δέκα παλαιοχώρια της ευρύτερης περιοχής⁴²¹. Το χρονικό σημείο μετακίνησης των κατοίκων των παλαιοχωρίων στον οικισμό του Μπουρμπουτσικού δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια. Το χωριό όμως αναφέρεται στο κώδικα αρ. 201 της μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας (1532/34 - 1692)⁴²². Επομένως η συγκέντρωση όλων των μικρότερων οικιστικών ομάδων σε ένα ενιαίο σημείο, ίσως συνδέεται και με την ίδρυση της μονής του Αγίου Γεωργίου⁴²³.

---

*Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον πατέρα Ανδρέα Γεράση, ο οποίος άνοιξε τη μονή του Αγίου Γεωργίου και το παρεκκλήσι των Εισοδίων της Θεοτόκου για τη φωτογράφιση των επιγραφών.

⁴¹⁸ Ο οικισμός μετονομάστηκε από «Βουρβουτσικόν» σε «Επταχώρι» με το ΦΕΚ 413/15-11-1926. ΒΕΡΡΟΥ, Τοπωνύμια, 111.

⁴¹⁹ ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 462.

⁴²⁰ Για τις διαφορετικές ονομασίες του χωριού, «Βουρβουτσικό, Βουρβουσκό, Μπουρμπουτσικό, Βορβοτσικό, Βουρπησκό, Μπουρμπουτζίο, Βλάχικη ονομασία *Brubiska*», βλ. ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Επταχώρι, 20. ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 462. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Καλλιτεχνικά εργαστήρια, 31.

⁴²¹ ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Επταχώρι, 11 - 26. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 124. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κώδιξ, 139 - 140.

⁴²² ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, Ιστορική εξέλιξη, 205. «Βουρπησκό».

⁴²³ Σύμφωνα με την προφορική παράδοση για την ίδρυση του μοναστηριού, ο πρώτος κτίτορας της μονής ήταν ένας ιερέας από το Παλιοχώρι, που προέτρεψε όλους τους κατοίκους των γύρω οικισμών να συνδράμουν στην ίδρυση μοναστηριού. Ο ίδιος μεταβίβασε στη συνέχεια όλη του την περιουσία στη μονή. ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Επταχώρι, 128.

Το μοναστήρι σύμφωνα με τις επιγραφές του κυρίως ναού και του νάρθηκα ιδρύθηκε στο β' τέταρτο του 17^{ου} αιώνα. Σήμερα το καθολικό αποτελεί το μοναδικό κτίσμα που έχει απομείνει από το παλαιό μοναστηριακό συγκρότημα και υφίσταται τις καταστροφικές συνέπειες του χρόνου⁴²⁴.

Το καθολικό ανήκει στον λεγόμενο αθωνικό τύπο. Είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος, απλός τετρακίονιος, με πλάγιες κόγχες και εξωτερικές διαστάσεις (9,15 μ x 6,30 μ.) ναός. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος στέγασης. Η εξωτερική κάλυψη αποτελείται από ενιαία στέγη με σχιστολιθικές πλάκες, που καλύπτει όλους τους χώρους του κτίσματος συμπεριλαμβανομένου και του τρίκογχου ιερού με δίρριχτα τμήματα⁴²⁵. Δύο οκτάπλευροι ψηλοτύπανοι ημισφαιρικοί τρούλοι με αυτόνομες κωνικές στέγες βρίσκονται στον κυρίως ναό και στη λιτή. Η μοναδική είσοδος του ναού τοποθετείται στο μέσο του δυτικού τοίχου της λιτής⁴²⁶.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα της μονής είναι ιδιαίτερα αξιόλογο. Πρόκειται για έργα διαφορετικών χρονικών περιόδων. Στο σύνολό τους έχουν αναγνωρισθεί τρεις ζωγραφικές φάσεις, που χρονολογούνται με ακρίβεια χάρη στις σωζόμενες κτιτορικές επιγραφές. Ο διάκοσμος του κυρίως ναού χρονολογείται το 1625. Περιλαμβάνει παραστάσεις του Δωδεκαόρτου, σκηνές από τα θαύματα του Χριστού, τον θεομητορικό κύκλο και μορφές αγίων. Η διάρθρωση του εκτεταμένου ζωγραφικού συνόλου του κυρίως ναού από τον νάρθηκα πραγματοποιήθηκε με καθυστέρηση επτά χρόνων. Το χρονικό αυτό διάλειμμα είναι έκδηλο στον εικονογραφικό διάκοσμο. Στη λιτή κυριαρχούν παραστάσεις του Μηνολογίου. Οι τοιχογραφίες αυτές έχουν «λαϊκότερο» ύφος σε σύγκριση με του κυρίως ναού, που είναι περισσότερο στυλιζαρισμένες.

Την ίδια περίπου διαφορά στην τεχνοτροπία εμφανίζουν και οι δύο κτιτορικές επιγραφές⁴²⁷. Τέλος, μισοσβησμένη σώζεται μια τρίτη επιγραφή σε τοιχογραφία της Παναγίας Βρεφοκρατούσας στην εξωτερική όψη του δυτικού τοίχου, πάνω από την κόγχη. Η επιγραφή έχει ως εξής: «...Τ ΕΤΗ ΖΡΜ ΣΤ ΜΗΝΙ ΑΒΓΟΥΣΤΟΥ Κ.Θ ΧΗΡ...»⁴²⁸

Κτιτορική επιγραφή Αγίου Γεωργίου κυρίως ναός (1625)

Στον δυτικό τοίχο της λιτής στο υπέρθυρο της εισόδου υπάρχει μεγαλογράμματη κτιτορική επιγραφή⁴²⁹. Αποτελείται από τέσσερεις στίχους, γραμμένους με μαύρο χρώμα πάνω σε κονίαμα ανοιχτής ώχρας. Το κείμενο περιβάλλεται από μαύρη ταινία που σχηματίζει παραλληλόγραμμο πλαίσιο. Ισχυρή ρωγμή, κάθετη σχεδόν στον οριζόντιο άξονα, έχει καταστρέψει ορισμένους χαρακτήρες, χωρίς όμως να δημιουργεί πρόβλημα στην ανάγνωση του κειμένου. Στην αρχή της επιγραφής υπάρχει σταυρός ομοίου μεγέθους με τα γράμματα. Το κείμενο έχει ως εξής:

⁴²⁴ Οι δυτικές πτέρυγες προστέθηκαν το 1881. ΠΟΛΥΒΙΟΣ, Μονή Αγίου Γεωργίου, 36 - 37.

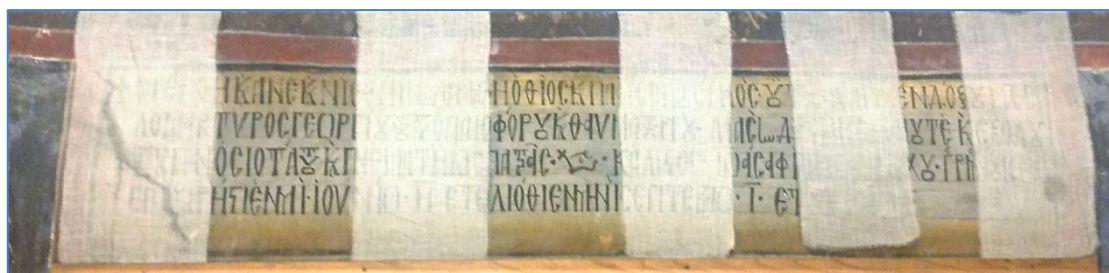
⁴²⁵ Συνήθως η κάλυψη της κόγχης ή των κογχών του ιερού δεν αποτελεί μέρος της ενιαίας στέγης αλλά παραμένει ένα αυτοτελές τεταρτοσφαίριο. ΠΟΛΥΒΙΟΣ, Μονή Αγίου Γεωργίου, 39.

⁴²⁶ Η λιτή ελάχιστα χαμηλότερη από τον κυρίως ναό, επικοινωνεί με ένα ελεύθερο άνοιγμα στο μέσο της και ένα δεύτερο που βρίσκεται στο βόρειο άκρο της. Το ιερό βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τον κυρίως ναό. Λεπτομερή περιγραφή της αρχιτεκτονικής, βλ. ΠΟΛΥΒΙΟΣ, Μονή Αγίου Γεωργίου, 37- 44.

⁴²⁷ ΠΟΛΥΒΙΟΣ, Μονή Αγίου Γεωργίου, 43.

⁴²⁸ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 262.

⁴²⁹ Την επιγραφή δημοσίευσαν: ΠΟΛΥΒΙΟΣ, Μονή Αγίου Γεωργίου, 36. ΤΣΙΓΑΚΑΛΟΣ, Επταχώρι, 127. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 260 - 261.

Κτιτορική επιγραφή στον κυρίως ναό - Άγιος Γεώργιος Επταχωρίου.

+ ΕΓΕΡΘΗ Κ ΑΝΕΚΝΙΣΘΗ Κ ΙΣΟΡΗΘΗ Ο ΘΙΟΣ Κ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ· ΔΤΟΣ· Ξ ΑΓΙΟΣ
 ΕΝΔΟΣΣ ΜΕΓΑ // ΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ξ ΤΡΟΠΑΙΟΦΟΡΟΣ Κ ΘΑΥΜΑΦΡΟΣ· ΔΙΑ
 ΣΗΝΔΡΟΜΗΣ ΚΟΠΗΣ ΤΕ Κ ΕΞΟΔΟΣ // ΤΩ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΟΣ Κ ΠΝΕΜΑΤΗΚΙΣ ΠΑΤΡΑΣ· κύριος·
 ΚΑΛΙΣΤΟΣ· ΙΩΑΣΑΦ ΙΕΡΟΜΩΝΑΧΟΣ· ΓΡΜΝΟΣ ΙΕΡΟΜ // ΕΠΙΧΙΡΗΣΙ ΕΝ ΜΙ· ΙΟΥΝΙΩ· Η
 ΕΤΕΛΙΟΘΙ ΕΝ ΜΗΝΙ ΣΕΠΤΕΒΡΙΟ· Ξ· ΕΤΟΣ· ΖΡΑΓ·

+ Έγερθη κ(αι) άνεκ(αι)νίσθη κ(αι) ίστορήθη ό θίος κ(αι) πάνσεπτος ναός· ούτος·
 του Άγίου ενδόξου Μεγα- // λομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου κ(αι)
 θαυματουργού· διά σηνδρομής κόπου τέ κ(αι) έξόδου // του Πανοσιοτάτου κ(αι)
 πνευματικής πατράσ(ι)· κύριος· Κάλλιστος· Ίώασαφ ίερομώναχου· Γερμανού
 ίερομ(ονάχου) // έπιχιρήστι εν μ(ην)ί· ιουνίω· η έτελιόθι εν μηνί Σεπτεβρίο· Ξ·
 έτους ,ΖΡΑΓ·

Η επιγραφή φέρει τονισμό, πνεύματα και αξιοσημείωτες γραφές όπως: «θίος» αντί «θεϊός», «πανοσιοτάτου» αντί «πανοσιωτάτου», «Κάλλιστος» αντί «Κάλλιστος», «έπιχιρήστι» αντί «έπιχειρήθη», «ιουνίω» αντί «ιουνίω», «έτελιόθι» αντί «έτελειώθη». Παράλληλα παρατηρείται η χρήση συντομογραφιών για τις λέξεις: «κ(αι), μ(ην)ί και ίερομ(ονάχου)». Ένδιαφέρον είναι ο τρόπος που αποδείχεται η λέξη «κύριος» με τα τελευταία γράμματα αιωρούνται.

Σύμφωνα με την επιγραφή, τον ναό του Αγίου Γεωργίου ανήγειραν ο «πανοσιώτατος» Κάλλιστος και άλλοι δύο μοναχοί. Για τους τελευταίους μοναχούς δε σώζονται περαιτέρω στοιχεία. Αντίθετα για τον Κάλλιστο η παράδοση αναφέρει, ότι υπήρξε έγγαμος ιερέας. Μετά τον θάνατο της γυναίκας και των παιδιών του αφιέρωσε όλη του την περιουσία στο μοναστήρι⁴³⁰. Η προσαγόρευση του ηγούμενου ως «πανοσιωτάτου πνευματικού» συνηθίζεται στις μεταβυζαντινές επιγραφές⁴³¹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν στον πρώτο στίχο η χρήση του ρήματος «έγερθη, άνακαινίσθη», και «ίστορήθη». Το «έγερθη» σημαίνει ότι ο ναός κτίστηκε εκ θεμελίων, ενώ το «άνεκαινίσθη» υποδηλώνει τη διόρθωση υπάρχοντος ναού ή ότι στο μέρος εκείνο υπήρχε ναός και ανακαινίσθηκε. Τα λεκτικά αυτά σχήματα όπως «έποικοδομήθη, άνεκαινίσθη έκ βάθρου», απαντούν σε αρκετές μεταβυζαντινές επιγραφές, χωρίς όμως να κυριολεκτούν⁴³². Σύμφωνα με τον Μ. Πολύβιο η αρχιτεκτονική της μονής οικοδομήθηκε σε μία φάση. Επομένως το «άνεκαινίσθη» ίσως αναφέρεται στην ύπαρξη κάποιου

⁴³⁰ ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Επταχώρι, 128.

⁴³¹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, Προσέγγιση, 31.

⁴³² ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 261.

παλαιότερου προσκυνήματος που προϋπήρχε στη θέση αυτή. Ο ίδιος όμως, δικαιολογεί την ύπαρξη της λέξης ως βερμπαλιστικό πλεονασμό, χωρίς αυστηρή εννοιολογική σημασία⁴³³.

Στον τέταρτο στίχο αναφέρονται η έναρξη και η ολοκλήρωση των εργασιών. Οι εργασίες ξεκίνησαν στις 8 Ιουνίου και ολοκληρώθηκαν στις 10 Σεπτεμβρίου το έτος 1625, δηλαδή σε διάστημα μόλις τριών μηνών. Το σύντομο διάστημα εκτέλεσης των έργων πρέπει να αναφέρεται στις εργασίες τοιχογράφησης και όχι οικοδόμησης του ναού. Η τοιχογράφηση ενός καθολικού σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα δύσκολα μπορεί να ολοκληρωθεί. Οστόσο δεν είναι ακατόρθωτη, αν υπάρχει πολυμελές συνεργείο⁴³⁴.

Στην επιγραφή δεν αναφέρονται ονόματα ζωγράφων. Η ταυτότητα των ζωγράφων τόσο στο καθολικό όσο και στον νάρθηκα παραμένει άγνωστη. Οι καλλιτέχνες που δραστηριοποιούνται την εποχή αυτή στις περιοχές της Μακεδονίας αλλά και της Ηπείρου προέρχονται από τον Γράμμο και το Λινοτόπι. Ίσως η τοιχογράφηση του καθολικού της μονής να έγινε από κάποιον Λινοτοπίτη ή Γραμμοσιτιανό⁴³⁵.

Παρ' όλα αυτά δεν πρέπει να παραλειφθεί η πιθανότητα ενός τοπικού συνεργείου. Ονόματα ζωγράφων από το Μπουρμπουτσικό έχουν εντοπισθεί σε επιγραφές δυο μνημείων και σε μια φορητή εικόνα. Συγκεκριμένα η επιγραφή του κυρίως ναού στη μονή Αγίου Αθανασίου Ζηκοβίστης αναφέρει: «*διὰ χειρῶν Δημητρίου Μπουρμπουτζιώτου κέ Μιχαήλ Χιωναδί(τ)ου 1785*»⁴³⁶. Ακόμα παλαιότερη είναι η υπογραφή που σώζεται στο καθολικό του μοναστηρίου της Παναγίας στο Σπήλαιο Γρεβενών το 1658 με την εξής επιγραφή: «*ΗΛΙΑ [ΖΟ]ΥΓΡΑ[ΦΟΥ]...ΕΚ ΧΟΡΑΣ ΒΥΡΠΗΤΖΙΚΩ*»⁴³⁷. Τέλος, στον ναό του Αγίου Ευσταθίου στο Κριμίνι σε εικόνα με διπλή παράσταση της Ζωοδόχου Πηγής και των Αγίων Πάντων υπάρχει αναγραφή: «*καί χείρ Νεοφύτου ιερομόναχου Πορμπουτζιότου 1778 Αύγούστου 9*»⁴³⁸.

Κτιτορική επιγραφή νάρθηκα (1632)

Μια δεύτερη μικρότερη σε έκταση κτιτορική επιγραφή βρίσκεται στο υπέρθυρο του δυτικού τοίχου της λιτής. Αποτελείται από τρεις στίχους σε κεφαλαιογράμματη γραφή. Τα γράμματα είναι γραμμένα με μαύρο χρώμα πάνω σε κονίαμα ανοιχτής ώχρας. Το κείμενο φέρει τονισμό, πνεύματα και βραχυγραφίες. Η επιγραφή διατηρείται σε καλή κατάσταση. Μόνο στο βόρειο τμήμα του τελευταίου στίχου έχει εκπέσει κονίαμα. Σήμερα το κεντρικό τμήμα της επιγραφής καλύπτεται με γάζα. Στην αρχή υπάρχει σταυρός όμοιος μεγέθους με τα γράμματα. Η επιγραφή έχει ως εξής:

⁴³³ ΠΟΛΥΒΙΟΣ, Μονή Αγίου Γεωργίου, 36.

⁴³⁴ Σε ορισμένους ναούς του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, εντοπίζεται η ίδια ταχύτητα εκτέλεσης των εργασιών. Άγιος Δημήτριος στα Παλατίσια Ημαθίας, μονή Μακριαλέξη Κάτω Λάβδανης Πωγωνίου. ΤΟΥΡΤΑ, Ναοί, 24 - 25, 28.

⁴³⁵ Για τους λινοτοπίτες και γραμμοσιτιανούς ζωγράφους, βλ. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Καλλιτεχνικά εργαστήρια, 89 - 107. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ, Ζωγράφοι, 291 - 310.

⁴³⁶ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 315.

⁴³⁷ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΣΙΚΗ, Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, 94. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Καλλιτεχνικά εργαστήρια, 31. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή, 188.

⁴³⁸ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 45.

Επιγραφή ιστόρησης νάρθηκα - Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου

+ ΚΑΙ ΕΣΤΑΙ Η ΔΟΞΑ ΚΥ ΕΚ ΤΩ ΑΓΙΩ ΟΙΚΩ ΤΟΥΤΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΕΛΕΙΑΣ ΤΩ ΑΙΩΝΩΝ // ΔΙΑ ΣΗΝΔΡΟΜΗΣ ΚΟΠΩ ΤΕ Κ ΕΞΟΔΟΥ ΤΩ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΩ ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΙΣ κυρίου ΚΑΛΙΣΤΟΥ // ΚΑΘΙΓΜΕΝΟΥ ΤΩ ΑΓΙΩ ΕΝΔΩΞΩ ΜΕΓΑΛΩΜΑΡΤΥΡΟΥ ΓΕΩΓΙΩ ΤΩ ΤΡΟΠΕΟΦΟΡΟΥ Κ ... ΧΟΣ ΖΡΜ

+ Καί ἔσται ἡ δόξα Κυρίου ἐκ τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου μέχρι τῆς συντέλειας τοῦ αἰῶνος // διὰ σηνδρομῆς κόπου τε κ(αί) ἐξόδου τοῦ Πανοσιοτάτου ἐν ἱερομονάχης κυρίου Καλίστου // Καθιγουμένου τοῦ ἁγίου ἐνδώξω Μεγαλωμάρτυρος Γεωργίου τοῦ Τροπεοφόρου κ [...]χος⁴³⁹ ΖΡΜ.

Στο κείμενο παρατηρούνται αξιοσημείωτες γραφές, όπως: «σηνδρομῆς» ἀντί «συνδρομῆς», «ἐνδώξω» ἀντί «ἐνδόξω», «Τροπεοφόρου» ἀντί «Τροπαιοφόρου». Επίσης χρησιμοποιούνται βραχυγραφίες για τις λέξεις: «κ(υρίου), κ(αί)» ἐνῶ παρατηρεῖται αἰώρηση γραμμάτων στη λέξη «κυρίου» του δευτέρου στίχου.

Στην επιγραφή γίνεται λόγος για την ιστόρηση του νάρθηκα το 1632. Ἐπτά χρόνια μετὰ την ολοκλήρωση του τοιχογραφικοῦ διακόσμου του κυρίως ναοῦ, ἡ λιτή κοσμήθηκε καὶ αὐτή με τοιχογραφίες. Οἱ λιγοστές μαρτυρίες για τὴ μετέπειτα πορεία τῆς μονῆς του Αγίου Γεωργίου ἀναφέρονται στην περιορισμένη μοναστική περιουσία καὶ κατ' ἐπέκταση στην οικονομική δυσπραγία στην οποία εἶχε περιέλθει. Ἐπομένως τὴν περίοδο του 17^{ου} αἰῶνα οἱ οικονομικοί πόροι δε θα μπορούσαν νὰ εἶναι πολλοί. Ἄλλωστε ὑπὲρ τῆς ἀπόψης αὐτῆς συνηγορεῖ ἡ χρονική ἀπόσταση μετὰ τῆς διακόσμησης του κυρίως ναοῦ καὶ του νάρθηκα, γεγονός που οφείλεται στην οικονομική ἀδυναμία των μοναχῶν – χορηγῶν ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψης χρηματικοῦ ἀποθέματος.

Στον δεύτερο στίχο ἀναγράφεται ὁ Κάλιστος ὡς μοναδικός χορηγός για τὴν τοιχογράφηση του νάρθηκα. Ὡς καθηγούμενος θα διαχειριζόταν τὰ οικονομικά του μοναστηρίου τὰ ὁποῖα ἐπένδυσε για τὶς ἐργασίες ιστόρησης.

Οὔτε στην επιγραφή του νάρθηκα ἀναγράφεται τὸ ὄνομα του ζωγράφου. Ἡ ἐνασχόληση των κατοίκων ἐκτός τῆς υλοτομίας καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς ἐπικεντρώνεται, κυρίως κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα, στις οικοδομικές ἐργασίες. Ἀναμενόμενο ἄλλωστε ἀπὸ τὴ θέση του χωριοῦ ἀνάμεσα στα μεγάλα μαστοροχώρια τῆς περιοχῆς⁴⁴⁰. Ἡ τέχνη τῆς ζωγραφικῆς ἦταν μάλλον εὐκαιριακή, ἀφοῦ γνωστά ἕως τώρα εἶναι μονάχα τρία ὀνόματα ζωγράφων ἀπὸ τὸ Μπουρμπουτσικό.

⁴³⁹ Ο Α. Δάρδας στο σημείο που ἔχει ἐκπέσει τὸ κωνίαμα συμπληρώνει «ΚΑΛ(Λ)ΙΣΤΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ» ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 261.

⁴⁴⁰ ΠΟΛΥΒΙΟΣ, Μονή Αγίου Γεωργίου, 35. ΣΙΝΑΝΗΣ, Γράμμος, 72, υπ. 2

Παρεκκλήσι Εισοδίων της Θεοτόκου της Μονής Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου (;)

Παρεκκλήσι των Εισοδίων της Θεοτόκου Επταχωρίου

Βορειοανατολικά της μονής του Αγίου Γεωργίου και σε πολύ μικρή απόσταση βρίσκεται το παρεκκλήσι των Εισοδίων της Θεοτόκου. Η ακριβής χρονολόγηση του μνημείου παραμένει άγνωστη.

Το παρεκκλήσι, που ίσως αποτελούσε κοιμητηριακό ναό του μοναστηριού, είναι οικοδομημένο από ημιλαξευτούς λίθους. Πρόκειται για μονόχωρο ναό διαστάσεων (6,70 μ x 5,10 μ.), με ατύμπανο ημισφαιρικό τρούλο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κάλυψη της στέγης από λίθινες πλάκες, οι οποίες ακολουθούν τις καμπύλες επιφάνειες της υπάρχουσας θολοδομίας με τον τρούλο και τις καμάρες⁴⁴¹. Στα ανατολικά ανοίγονται τρεις αβαθείς κόγχες, δυο από τις οποίες έχουν μια λεπτή φωτοσχισμή. Στον νότιο τοίχο εντοπίζονται δυο ακόμα παράθυρα. Η μοναδική θύρα εισόδου βρίσκεται στα δυτικά. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος.

Κτιτορική επιγραφή Εισοδίων Θεοτόκου Επταχώρι

Η μεγαλογράμματη κτιτορική επιγραφή εντοπίζεται επάνω από τη θύρα και αναπτύσσεται σε τέσσερις στίχους. Το κείμενο είναι γραμμένο με μαύρο χρώμα πάνω σε κονίαμα σκούρας ώχρας. Δυστυχώς ο τελευταίος στίχος που ανέγραφε το έτος έχει καταστραφεί, με αποτέλεσμα να λείπει η χρονολογία ανέγερσης. Σήμερα η επιγραφή καλύπτεται με γάζα και παραθέτω μόνο τον πρώτο ορατό στίχο σε ειδική γραμματοσειρά. Η

⁴⁴¹ Για την αρχιτεκτονική του ναού, βλ. Πολυβίος, Μονή Αγίου Γεωργίου, 43 - 44.

μεταγραφή που ακολουθεί αποτελεί ανάγνωση προηγούμενων ερευνητών⁴⁴². Το κείμενο φέρει τονισμό, πνεύματα και συντμήσεις. Στην αρχή υπάρχει σταυρός ομοίου μεγέθους με τα γράμματα. Η επιγραφή έχει ως εξής:

Η επιγραφή στο ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου

† ΑΝΗΓΕΡΘΕΙ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΩΡΘΕΙ· Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΝΠΕΡΕΝΛΙΟ //
 ΜΕΝΕΝ ΔΕ ΔΟΣΣ ..... //
 ..... //
 ..... //
 [.....]

Ανηγέρθει και ανιστωρίθει ο θεῖος και πάνσεπ(τ)ος ναός τῆς παν ὑπερ εύλο- //
 γημένης ἐνδόξου Δεσποίνης ἡμὸν Θε(εοτό)κου κ(αι) ἀειπαρθένου Μαρίας διὰ
 σηνδρομῆς κόπου κ(αι) ἐξόδου // Μιχαὴλ ἱερέος κ(αι) (ο)ικονόμος κ(αι) Παρθένος
 μοναχὸς συνδρομηταὶ Ἡσαΐου ἱερομο(νά)χ(ου) κ(αι) καθειγουμένου // Παρθενίου
 ἱερομο(νά)χ(ου) Θεοδοσίου ἱερ(ομονά)χ(ου) Γριγορίου ἱερ(ομονά)χ(ου) κ(αι)
 ἀρχιερατεύοντος τοῦ κύρ // [.....]

Από την επιγραφή γίνεται γνωστό, ότι το ναῦδριο είναι αφιερωμένο στα Εισόδια της Θεοτόκου. Τη χορηγία για την ανέγερση και την τοιχογράφηση του ανέλαβαν ο ιερέας Μιχαήλ, που χαρακτηρίζεται *οικονόμος*⁴⁴³, δηλαδή ἑγγαμος ιερέας, μαζί με τον μοναχό Παρθένιο. Στην ὅλη προσπάθεια συνέδραμαν ο ηγούμενος της μονῆς Ησαΐας μαζί με ἄλλους τρεις ιερομονάχους. Για τα αναφερόμενα πρόσωπα δεν εντοπίζονται περαιτέρω πληροφορίες.

Εξαιτίας της καταστροφῆς που υπέστη ο τελευταῖος στίχος, δε σώζεται το ὄνομα του ἀρχιερέως και το ἔτος περάτωσης των εργασιών. Ο Ἄνθιμος Σεβαστείας στην πραγματεία του για τα μοναστήρια της Μητρόπολης Σισανίου, στη σύντομη περιγραφή του μοναστηριού του Ἁγίου Γεωργίου συμπληρώνει τα ἐξῆς: «Εἰς τὸ παρ' αὐτὴν παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀνευρέθη ἐπιγραφή τις ὑπὸ χρονολογίαν 1639, ἐν ἧ ἡ μνημονεύεται ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἔκτισται ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Σισανίου Παρθενίου»⁴⁴⁴. Ο Ἄνθιμος

⁴⁴² ΠΟΛΥΒΙΟΣ, Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου, 44. ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Επταχώρι, 126 - 127, 130. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 263.

⁴⁴³ Στις μονές, ο τίτλος *οικονόμος* προσδιορίζει τον μοναχό που διαχειρίζεται την περιουσία τους και φυλάσσει ὅλα τα ἀπαραίτητα. Στους ναούς εἶναι το ἀξίωμα ἑγγαμου εφημερίου. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 263.

⁴⁴⁴ ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 462.

αναφέρεται σε παρεκκλήσι που είναι αφιερωμένο προς τιμήν του αγίου Νικολάου⁴⁴⁵. Δίπλα όμως στη μονή του Αγίου Γεωργίου το μοναδικό παρεκκλήσι που υπάρχει, είναι αφιερωμένο στα Εισόδια της Θεοτόκου, όπως ξεκάθαρα αναγράφεται στην επιγραφή. Επίσης προκύπτει χρονολογικό πρόβλημα με την αρχιερατεία του Παρθενίου και την κατάταξή του στους επισκοπικούς καταλόγους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον προβληματισμό των μελετητών όχι μόνο για την ακριβή χρονολόγηση του παρεκκλησίου, αλλά και για το όνομα του Επισκόπου.

Οι ιστορικές μαρτυρίες για την επισκοπή Σισανίου και τη σειρά αρχιερατείας των προκατόχων του Ζωσιμά παρουσιάζει κενά. Ως εκ τούτου οι ερευνητές θέλοντας να διαλευκάνουν τα όσα παρέθεσε ο Σεβαστείας για το παρεκκλήσι, διατύπωσαν διάφορες πιθανές εκδοχές. Σύμφωνα με τον Α. Δάρδα, το 1639 είναι μάλλον απίθανο να αρχιεράτευε ο Παρθένιος, καθώς το όνομά του μαζί με άλλων αρχιερέων εντοπίζεται το 1668 σε συνοδική απόφαση της αρχιεπισκοπής Αχρίδος να υπογράψει: «*περί καθαιρέσεως τοῦ κακοκρητικοῦ Γερασίμου ιερομονάχου*»⁴⁴⁶. Επομένως ο Σεβαστείας μπορεί να μην διάβασε ορθά τον τελευταίο στίχο της επιγραφής, που ίσως από τότε να ήταν κατεστραμμένος ή να τον πληροφορήθηκε από άλλους.

Πλήν τούτου, ο Δ. Τσίγκαλος παρέθεσε μία ακόμη πιθανή εξήγηση. Θεώρησε πως ο Σεβαστείας μπορεί να είχε πληροφορίες για τον ναΐσκο του Αγίου Ονούφριου, καθώς στην επιγραφή του ναού αναφέρονταν ο Παρθένιος με έτος το 1665⁴⁴⁷. Έτσι ο Σεβαστείας ίσως συνδύασε το όνομα του Παρθενίου, που αναγραφόταν στον ναό του Αγίου Ονούφριου,⁴⁴⁸ και του έτους 1639 που ίσως είχε η επιγραφή των Εισοδίων.

Από τα παραπάνω είναι φανερό πως ο Σεβαστείας αγνοούσε την υπογραφή του Παρθενίου ως Σισανίου το έτος 1668, όπως επίσης και ότι ο επίσκοπος Δανιήλ αρχιερατεύει το 1624, αφού η υπογραφή του μαζί με άλλους ιεράρχες της Αχρίδος εντοπίζεται σε γράμμα του φιλενωτικού αρχιεπισκόπου Αχρίδος προς τον πάπα Ουρβάνο Η΄⁴⁴⁹. Ακόμη το 1647 ο Δανιήλ έγινε ιδρυτής του Αγίου Δημητρίου Σιατίστιας⁴⁵⁰, ενώ το 1652 αναφέρεται στην κτιτορική επιγραφή της μονής του Σωτήρος Δρυοβούνου.

Η εναλλαγή του επισκόπου Δανιήλ (1624, 1647, 1652), Ιερεμίου (1653) και Παρθενίου (1639, 1665, 1668) οδήγησε τον Ι. Snegarov στην υπόθεση πως υπήρχαν δυο επίσκοποι ή αρχιερείς με το όνομα Παρθένιος: Παρθένιος Α΄ (1639) και Παρθένιος Β΄ (1668)⁴⁵¹.

Αντίθετα ο Α. Δάρδας θεώρησε επισφαλής τη χρονολογία 1639, υποστηρίζοντας πως προκλήθηκε αναστάτωση στη σειρά των επισκόπων εξαιτίας του συνδυασμού που έκανε ο Σεβαστείας τοποθετώντας τον Παρθένιο το 1639. Υποστήριξε ότι «Παρθένιος» και «1639»

⁴⁴⁵ Ο μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης Πολύκαρπος στηριζόμενος στον Άνθιμο αναφέρει το παρεκκλήσιο ως του Αγίου Νικολάου. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΥ, Μοναί, 103. Δυο εξωκλήσια και όχι παρεκκλήσια προς τιμήν του αγίου Νικολάου υπάρχουν στο Επταχώρι κτισμένα το 1869 -70. ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Επταχώρι 133.

⁴⁴⁶ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 264.

⁴⁴⁷ Η επιγραφή του ναΐσκου του Αγίου Ονούφριου είχε ως εξής: «*ἀρχιερατεύοντος Κυρίου Κυρίου Παρθενίου ἐπὶ ἔτους ΖΡΟΓ*», δηλαδή 7173 από κτίσεως κόσμου, που σημαίνει 1665. ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Επταχώρι, 131.

⁴⁴⁸ Ο πατήρ Ανδρέας Γεράσης εφημέριος του Επταχωρίου με πληροφόρησε πως μόνο ερείπια σώζονται από τον ναΐσκο του Αγίου Ονούφριου.

⁴⁴⁹ ΒΑΡΒΑΛΙΔΗΣ, Αρχιεπίσκοπος, 149.

⁴⁵⁰ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 125.

⁴⁵¹ SNEGAROV, Istorija, 247.

δε συμπίπτουν, τονίζοντας ως αδιαμφισβήτητο τεκμήριο την υπογραφή του Παρθενίου το 1669 ως επισκόπου Σισανίου. Το επιχείρημά του είναι ότι οι επίσκοποι συνήθως δίνουν το όνομά τους στις κουρές μοναχών. Πράγματι η επιγραφή αναφέρει ονόματα μοναχών με το όνομα Παρθένιος. Ως εκ τούτου, κατέληξε ότι το παρεκκλήσι των Εισοδίων οικοδομήθηκε και ιστορήθηκε επί Παρθενίου γύρω στο 1660 και όχι το 1639⁴⁵².

Από την επιγραφική μαρτυρία του παρεκκλησίου δεν προκύπτει μια ασφαλής χρονολόγηση του μνημείου. Η καταστροφή του τελευταίου στίχου δημιούργησε ερωτηματικά για την ακριβή χρονολόγηση του και το όνομα του αρχιερέως. Ωστόσο, η συγκεκριμένη επιγραφή θα μπορούσε να συνδεθεί με το έτος 1639, εάν συσχετισθεί με τις χρονολογίες 1625, 1632, 1638, που εντοπίζονται στις επιγραφές του καθολικού του Αγίου Γεωργίου. Επομένως η παρέλευση ενός χρόνου θα ήταν αρκετή για την οικοδόμηση και την ιστόρηση του παρεκκλησίου, δεδομένου του περιορισμένου μεγέθους του.

Δυστυχώς είναι επισφαλές να εξαχθεί ένα βέβαιο συμπέρασμα, καθώς τα ερωτήματα που προκύπτουν από την ασάφεια που δημιουργήθηκε από τη μαρτυρία του Άνθιμου Σεβαστείας, είναι δύσκολο να τεκμηριωθούν πλήρως.

---

⁴⁵² ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 266.

Το Παλιομονάστηρο Ζώνης (1632)

Το Παλιομονάστηρο Ζώνης

Στην περιοχή των Οντρίων Όρων⁴⁵³ σε μια δυσπρόσιτη χαράδρα κοντά στο χωριό Ζώνη, σώζεται μερικώς ανακαινισμένο το λεγόμενο Παλιομονάστηρο⁴⁵⁴, αφιερωμένο στα Εισόδια της Θεοτόκου. Πρόκειται για έναν μικρό μονόχωρο ναΐσκο (8,10 μ. x 5,62 μ.) με πεντάπλευρη αψίδα, κτισμένο από ντόπιους λίθους και κονίαμα. Η αρχική κάλυψή του με σχιστόπλακες διατηρείται μόνο στην κόγχη του Βήματος. Άπο την άλλοτε κατάγραφή εσωτερική διακόσμηση σώζεται μόνο η ιστόρηση του Ιερού, καθώς οι υπόλοιπες τοιχογραφίες έχουν επιχρισθεί με ασβεστοκονίαμα⁴⁵⁵.

Εξωτερικά στην ανατολική πλευρά του εντοπίζονται δυο επιγραφές χαραγμένες σε ντόπιο αμμόλιθο⁴⁵⁶. Η μία επιγραφή στην αψίδα του ιερού Βήματος φέρει σε δύο στίχους τα γράμματα: [α]χλβ // λα που αντιστοιχούν στο έτος 1632 και στην 31^η ημέρα κάποιου

⁴⁵³ Τα Όντρια Όρη ανήκουν στον ορεινό όγκο του Βοΐου και έχουν υψόμετρο 1.596 μ. Χωρίζονται στα Μικρά Όντρια, που καταλαμβάνουν το βόρειο τμήμα, και τα Μεγάλα ή αλλιώς Τρανά Όντρια, που καταλαμβάνουν το δυτικό τμήμα. ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, Όντρια, 16 - 17.

⁴⁵⁴ Το Παλιομονάστηρο Ζώνης αποτελούσε μετόχι μοναστηριού γνωστού με την ονομασία Παλιομονάστηρο ή μοναστήρι Παλιοκριμίνιου. Βρισκόταν κοντά στο Επταχώρι και συγκεκριμένα ανάμεσα στα παλαιοχώρια Δριάνοβο και Παλιοκριμίνι. Οι πληροφορίες για την ιστορική πορεία της μονής είναι ελάχιστες. Ερημώθηκε από επιθέσεις Τουρκαλβανών. Σήμερα εντοπίζονται ακόμα αρχαιολογικά κατάλοιπα με εμφανή τα όρια του καθολικού. ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, Επαρχία Καστοριάς, 320. ΤΣΙΓΚΑΛΟΣ, Επταχώρι, 13 - 14, 130. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 279 - 289.

⁴⁵⁵ Για την ανάλυση του τοιχογραφικού διάκοσμου, βλ. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 286 - 287. ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Ζώνη, 39 - 43.

⁴⁵⁶ Τις επιγραφές δημοσίευσαν: ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, Επαρχία Καστοριάς, 320. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 281. ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Ζώνη, 38.

μήνα του οποίου το όνομα έχει χαθεί⁴⁵⁷. Ίσως η επιγραφή με τη χρονολογία να χαράχθηκε μετά την ολοκλήρωση της ανέγερσης του ναού.

Διεξοδικότερη είναι η δεύτερη τετράστιχη κτιτορική επιγραφή, η οποία βρίσκεται εντοιχισμένη στο ανατολικό αέτωμα και έχει ως εξής⁴⁵⁸: «ετελιοθι υ παρου // σα εκκλησι δι συν // Δρομησ Θεο(φάνους) ι(ε)ρο(μονα)χου κ(αι) // ...ου Αρσ(ε)νιου»⁴⁵⁹. Η επιγραφή τοποθετήθηκε μετά το πέρας των εργασιών, όπως φαίνεται από την οπή στην τοιχοδομία, αλλά και την ερμηνεία του κειμένου της. Οι δυο τελευταίοι δυσανάγνωστοι στίχοι αναφέρουν το όνομα του ιερομονάχου που δαπάνησε για την περάτωση των εργασιών στον ναό. Ίσως να γινόταν αναφορά και στο όνομα που αρχιεράτευε στη Μητρόπολη Καστοριάς, αφού η Ζώνη, όπως και άλλοι οικισμοί της Ανασελίτσας προσαρτήθηκαν στη μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης μετά το 1918⁴⁶⁰.

---

⁴⁵⁷ Η Μ. Παϊσίδου διέκρινε με επιφύλαξη ένα «α» που ίσως αντιστοιχεί στον μήνα Αύγουστο. Επομένως, αν οι εργασίες είχαν ολοκληρωθεί στις 31 Αυγούστου, τότε ο ναός θα λειτουργούσε στις 8 Σεπτεμβρίου, ημέρα του Γενεθλίου της Θεοτόκου. ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Ζώνη, 38.

⁴⁵⁸ Η επιγραφή παρατίθεται σύμφωνα με την ανάγνωση της Μ. Παϊσίδου. ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Ζώνη, 38.

⁴⁵⁹ Οι μαρτυρίες για την παρουσία του Αρσενίου στη μητροπολιτική έδρα της Καστοριάς καλύπτουν το διάστημα 1643 - 1657. Το όνομά του εντοπίζεται στον κώδικα της Μητρόπολης Καστοριάς το 1643 και το 1653, αλλά και σε κτιτορικές επιγραφές ναών της Καστοριάς: στον Άγιο Νικόλαο Κυρίτση (1654) και στον νάρθηκα της Παναγίας Μουζεβίκη (1657). PECHAYERE, L' archevêché, 313. ΤΣΑΜΙΣΗΣ, Καστοριά, 78 - 79. ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Τοιχογραφίες, 31 - 32.

⁴⁶⁰ Περαιτέρω πληροφορίες περιείχε η κατεστραμμένη σήμερα κτιτορική επιγραφή, το κείμενο της οποίας είχε αναγνωστεί αποσπασματικά και με παραγνώσεις από τον Φ. Βαφείδη. Σύμφωνα με τον Βαφείδη ο ναός τοιχογραφήθηκε επί ηγουμενίας Θεοφάνους και Ιερεμίου Καστοριάς το (χρξα=αρξα=1161), στοιχεία που δε δίνουν νόημα. Η υποθετική άποψη του Φ. Βαφείδη που μετέτρεψε το χ σε α, δημιούργησε ποικίλες απόψεις σχετικά με τη χρονολογία. Ο Ι. Snegarogon υπέθεσε πως ορθότερο θα ήταν το έτος ,αχξα= 1661. Ο Α. Δάρδας και η Μ. Παϊσίδου θεώρησαν πιο πιθανή τη χρονολογία από κτίσεως κόσμου χρξα και αντί του ανύπαρκτου Ιερεμίου Καστοριάς το όνομα Αρσενίου, ο οποίος κατείχε τη μητροπολιτική έδρα της Καστοριάς το διάστημα 1643 - 1657. ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, Επαρχία Καστοριάς, 320. SNEGAROV, Istorija, 490. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 283 - 284. ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Τοιχογραφίες, 31 - 32.

Άγιος Νικόλαος Λουκομίου (1725)

Το χωριό Λουκόμι⁴⁶¹ βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της μητρόπολης. Είναι κτισμένο στην πλαγιά ενός λόφου με πλούσια βλάστηση σε υψόμετρο 716 μ. και απέχει από το Τσοτύλι 2,3 χιλιόμετρα. Ανατολικά του χωριού, σε απόσταση 500 μέτρων, βρίσκεται το γραφικό εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου. Η σημερινή εκκλησία είναι κτίσμα του 1972, όμως στην ίδια ακριβώς θέση υπήρχε παλαιότερη, η οποία λειτουργούσε ως κοιμητηριακός ναός του μικροϊκισμού Κοϊκιοί⁴⁶². Για τον αρχικό ναό οι πληροφορίες που σώζονται είναι λιγοστές, καθώς το 1947 κάηκε από τα κατοχικά στρατεύματα. Ο ναός με βάση την κτιτορική επιγραφή που κατέγραψε ο Καλινδέρης χρονολογείται το 1725⁴⁶³.

Κτιτορική επιγραφή (1725)

Η κτιτορική επιγραφή βρισκόταν πάνω από τη θύρα εσωτερικά του κυρίως ναού και είχε ως εξής:

† Ανηγέρθη κὲ ἀνιστορίθη ὁ θῆος ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου // διὰ σινδρομῆς κόπους κὲ ἐξόδου κῆρ Σήνη κὲ Κόνστα, ἀρχιερα- // τεύοντος τοῦ μακαριστάτου κηρίου κῆρ Ζοσημᾶ // ἐπὶ ἔτους 1725 εἰς Ἰούνῃος διὰ χηρὸς Ἰω(άννου) ἐκ Μετσόβ(ου).

Τα έξοδα για την ανέγερση και ιστόρηση του Αγίου Νικολάου ανέλαβαν κάποιος Σήνης και κάποιος Κώνστας, όταν τον επισκοπικό θρόνο της επαρχίας κατείχε ο Ζωσιμάς⁴⁶⁴. Για τον δεύτερο δωρητή δεν υπάρχουν πληροφορίες. Ο πρώτος καταγόταν από την οικογένεια των Σινοπουλαίων, οι οποίοι κατοικούσαν στον μικροϊκισμό Κοϊό, 500 περίπου μέτρα από το Λουκόμι⁴⁶⁵. Ο οικισμός αυτός καταστράφηκε κατά το διάστημα 1790 – 1795, στα χρόνια του Αλή Πασά Τεπελενλή. Πρέπει να υπήρχε το 1786, καθώς σε εικόνα της Παναγίας που είχε εντοπιστεί από τον Καλινδέρη, υπήρχε η εξής επιγραφή: «Ἐπὶ ἔτος ἀψπστ (1786) κτήτορα εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φήλιου[...]»⁴⁶⁶. Το γεγονός όμως ότι δεν υπάρχει καταχωρημένο στον κατάλογο των χωριών της μητρόπολης το 1797, σημαίνει πως ο μικροϊκισμός, που απαριθμούσε οκτώ με δέκα σπίτια, είχε ήδη καταστραφεί⁴⁶⁷.

Στο κείμενο γίνεται λόγος για τον καλλιτέχνη που διακόσμησε τον ναό. Στις 5 Ιουνίου του 1725 ολοκληρώθηκε η ιστόρηση από τον ζωγράφο Ιωάννη με καταγωγή από το Μέτσοβο⁴⁶⁸. Η ευρύτερη περιοχή του νομού Κοζάνης, αν και ανήκει στη Μακεδονία, διατηρούσε στενούς δεσμούς με την Ήπειρο ήδη από τον 14^ο αιώνα. Η επαφή συνεχίσθηκε και στα

⁴⁶¹ Στον κατάλογο αναγράφεται ως «Λοκόμι». ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 123. Στον κώδικα της Ζάβορδας αναγράφεται ως: «Λοκόμι χωρίον». ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, Ιστορική εξέλιξη, 178.

⁴⁶² Ο οικισμός λεγόταν «Κοϊκιοί» που σημαίνει «Πηγαδοχώρι». Πράγματι τρία πηγάδια (μπουνάρια) υπήρχαν για την ύδρευση των κατοίκων. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Λουκόμι, 7.

⁴⁶³ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 46. Τον Καλινδέρη, που πρώτος μετέγραψε και διέσωσε την επιγραφή, ακολούθησαν μεταγενέστεροι μελετητές όπως: ΜΑΚΡΗΣ, Ηπειρώτες, 10 - 11. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Λουκόμι, 14 - 15.

⁴⁶⁴ ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 27 - 39.

⁴⁶⁵ ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Λουκόμι, 7.

⁴⁶⁶ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 47.

⁴⁶⁷ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 123.

⁴⁶⁸ ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Έλληνες Αγιογράφοι, 101. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι, Τομ.1, 333.

χρόνια της Τουρκοκρατίας, καθώς υπήρξε μεγάλο ηπειρωτικό μεταναστευτικό ρεύμα. Έτσι ενυπόγραφα έργα Ηπειρωτών ζωγράφων συναντώνται σε πολλές περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας. Η παρουσία τους στην περιοχή διήρκησε για πάνω από 74 χρόνια⁴⁶⁹.

---

⁴⁶⁹ΜΑΚΡΗΣ, Ηπειρώτες, 10- 11. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ, Ζωγράφοι, 291 – 307. ΚΟΝΤΟΡΑΝΑΓΟΥ, The Christian monuments, 194 - 200.

Άγιος Νικόλαος Λούβρης (1758)

Το χωριό Λούβρη⁴⁷⁰ είναι κτισμένο σε μία δασώδη ημιορεινή περιοχή σε υψόμετρο 750 μέτρων. Απέχει πέντε χιλιόμετρα νοτιοδυτικά από το Τσοτύλι και συγκαταλέγεται στα λεγόμενα Μαστοροχώρια του Βοΐου⁴⁷¹. Σύμφωνα με την παράδοση η αρχική τοποθεσία του χωριού ήταν ανατολικότερα, στη θέση «Παλιόσπιτα»⁴⁷².

Οι πληροφορίες για τον ναό του Αγίου Νικολάου είναι λιγοστές, καθώς η εκκλησία δε σώζεται. Ο ναός ήταν χαμηλού ύψους, μικρών διαστάσεων, καλυπτόταν με σχιστόπλακες και διέθετε μικρά σιδερόφρακτα παράθυρα⁴⁷³. Στοιχεία για το έτος ιστόρησης του ναού και τους δωρητές παρείχε η κτιτορική επιγραφή, την οποία διέσωσε ο Καλινδέρης⁴⁷⁴ στη μελέτη του *Γραπτά μνημεία από τη Δυτική Μακεδονία Χρόνων Τουρκοκρατίας*, και αποτελεί μοναδικό τεκμήριο για την ύπαρξή της.

Κτιτορική επιγραφή του Αγίου Νικολάου Λούβρης (1758)

Η επιγραφή σύμφωνα με τον ερευνητή ήταν μεγαλογράμματη και βαμμένη με χρώμα. Βρισκόταν επάνω από το παγκάρι, χωρίς να γίνεται αναφορά στο ακριβές σημείο του ναού. Στην αρχή της επιγραφής υπήρχε σταυρός ομοίου μεγέθους με τα γράμματα. Το κείμενό της είχε ως εξής:

† Ἀνηγέρθι καὶ ἀνιστορίθι οὗτος ὁ θίος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου Μύρων τῆς Λυκίας τοῦ θαυματουργοῦ καὶ διὰ συνδρομῆς // τῶν τιμιωτάτων καὶ εὐλαβεστάτων ἱερέων Δημητρίου ἱερέος, Χρίστο ἱερέος, Μάνθο ἱερέος // Θόδορε ἱερέος καὶ κύρ Κονσταντῖς τοῦ Χατζῖ καὶ κύρ Ζήκος τοῦ Παπαῖ ἔτι 1758.

Από την επιγραφή γίνεται γνωστό πως ο ναός ήταν αφιερωμένος στον άγιο Νικόλαο. Τις δαπάνες για την ανέγερση και την ιστόρηση του ναού ανέλαβαν από κοινού τέσσερις ιερείς του χωριού και κάποιος Κωνσταντής και Ζήκος. Για τους κτίτορες του ναού δε σώζονται πληροφορίες από κάποιον μελετητή. Σύμφωνα με την επιγραφή ο ναός περατώθηκε το έτος 1758. Προφανώς, όμως, η ανέγερσή του είχε αρχίσει κάποια χρόνια νωρίτερα και το 1758

⁴⁷⁰ Για το χωριό Λούβρη σημαντικές πληροφορίες προέρχονται από τη μονογραφία του: Α. ΑΔΑΜΙΔΗ, *Η Λούβρη Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1990. Η Λούβρη αναφέρεται στον κώδικα της Ζάβορδας (1692) με ένα βαπτιστικό όνομα *Λούβρου*. Με το ίδιο όνομα εντοπίζεται το 1797 στον κωδικά της μητρόπολης. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, *Ιστορική εξέλιξη*, 175. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, *Κώδιξ*, 123.

⁴⁷¹ Οι κάτοικοι του χωριού εκτός από την ενασχόληση με την κτηνοτροφία ήταν μάστορες της πέτρας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κτιτορική επιγραφή πελεκημένη σε λίθο, η οποία βρίσκεται στο αρχοντικό του Κ. Αλεξίου στη Σιάτιστα (1760), με πρωτομάστορα τον «*Μιχαήλ ἐκ κόμειωσ Λούβρου*». ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Αρχοντικά*, 62 - 63.

⁴⁷² Οι λόγοι μετανάστευσης κι ερήμωσης του πρώτου οικισμού οφείλονταν στο ότι οι κάτοικοι σκότωσαν τους φοροεισπράκτορες, καθώς οι τελευταίοι άρπαξαν μερικές γυναίκες, με σκοπό να αναγκάσουν τους κατοίκους να πληρώσουν τους φόρους, βλ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, *Γραπτά μνημεία*, 45. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, *Περιοχή*, 29. Το 1744 έπειτα από αρβανίτικη επιδρομή κάηκε το μισό χωριό. Οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να το εγκαταλείψουν και να το ιδρύσουν στη σημερινή θέση, βλ. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, *Λούβρη*, 8.

⁴⁷³ ΑΔΑΜΙΔΗΣ, *Λούβρη*, 29.

⁴⁷⁴ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, *Γραπτά μνημεία*, 44.

θα πρέπει να ολοκληρώθηκε η εσωτερική διακόσμηση⁴⁷⁵. Αν και δε γίνεται αναφορά στο όνομα του αρχιερατεύοντος μητροπολίτη, το έτος 1758 συμπίπτει με την ποιμαντορική δράση του Νικηφόρου Αχριδηνού⁴⁷⁶, διαδόχου του Ζωσιμά.

Ο Αδαμίδης στη μονογραφία του για το χωριό Λούβρη αναφέρει, πως στον νάρθηκα απεικονίζονταν δύο δωρητές, οι οποίοι πρόσφεραν αρκετά χρήματα για την ιστορία⁴⁷⁷. Τα ονόματά τους δε μνημονεύονται στην κτιτορική επιγραφή, ίσως όμως αναγράφονταν κάπου αλλού μέσα στον ναό.

Σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία ο ένας προερχόταν από την οικογένεια των Κωστοπουλαίων, ενώ ο δεύτερος από την οικογένεια των Σιωμαίων, επιφανείς οικογένειες της Λούβρης. Για τον Σιώμο⁴⁷⁸ είναι γνωστό ότι στάλθηκε στην Ανασελίτσα ως έμπιστος του Αλή Πασά, ούτως ώστε να τον ενημερώνει σχετικά με τους υπόδουλους της περιοχής. Του παραχώρησε μάλιστα αρκετά στρέμματα στο χωριό Λούβρη και του έδωσε ως τσιφλίκι το κοντινό χωριό Γραμματικού⁴⁷⁹. Η οικογένεια των Σιωμαίων έκτισε στη Λούβρη το 1788 έναν τριώροφο πύργο για την ασφάλειά τους, ενώ γύρω από αυτόν τρία αρχοντικά σπίτια στα οποία και διέμεναν⁴⁸⁰.

Εκτός της είσπραξης φόρων, στις αρμοδιότητες τους ήταν η εκδίκαση μικροϋποθέσεων⁴⁸¹. Αρχικά το δικαίωμα της τοπικής δικαστικής εξουσίας για την εύρυθμη λειτουργία της περιοχής κατείχαν οι Σιωμαίοι⁴⁸². Μετά το 1820 το δικαστικό δικαίωμα, όχι μόνο του χωριού αλλά και της ευρύτερης περιοχής Ζουμπανίου, ασκούσαν οι Κωστοπουλαίοι⁴⁸³.

---

⁴⁷⁵ Σε εικόνα του Προδρόμου στο εικονοστάσιο «*Δέσεις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ἰωάννου ἔτη 1737*». Η ίδια δέση αναγράφεται και σε εικόνα του αγίου Νικολάου. Επίσης σε εικόνα του αγίου Νικολάου, μέσα σε καμάρα, υπήρχε η εξής επιγραφή: «*τ' ἐν ἔτη σοτηρίο 1758*». ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 44. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι, Τομ. 1, 337.

⁴⁷⁶ ΔΑΡΔΑΣ, Αρχιερατεία, 5 - 30. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 40 - 47.

⁴⁷⁷ ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Λούβρη, 30.

⁴⁷⁸ Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες που κατέγραψε ο Α. Αδαμίδης η καταγωγή του Σιώμου ήταν από τη Λούβρη. Προερχόταν από την οικογένεια των Καραγιανναίων, οι οποίοι έφυγαν στην Ήπειρο, σε ένα χωριό των Φιλιατών. Ένας από την οικογένεια αυτή με την ονομασία Σιώμος, επέστρεψε κάνοντας τσιφλίκι τη Γραμματικού και έχοντας ως κτηματική περιουσία στη Λούβρη τα χωράφια των Καραγιανναίων. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Λούβρη, 10 - 11.

⁴⁷⁹ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 45.

⁴⁸⁰ Αναλυτική περιγραφή των κτισμάτων, βλ. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Λούβρη, 11 - 13. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 45. Για τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των πυργόσπιτων, βλ. ΚΟΝΤΑΛΕΚΗ - ΜΟΥΡΤΟΣ, Αρχιτεκτονική, 52 - 54. ΩΤΤΑ, Ζητήματα, 679.

⁴⁸¹ Για την κατανομή και είσπραξη φόρων στον Καζά Ανασελίτσης, βλ. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 252 - 259.

⁴⁸² ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Λούβρη, 13 - 14.

⁴⁸³ Οι Κωστοπουλαίοι ήταν προύχοντες της περιοχής με μεγάλη περιουσία. Βασιζόμενοι στις τακτικές των προκατόχων τους κράτησαν το δικαίωμα του δικαστή έως το 1836. Αργότερα οι δικαστικές αποφάσεις που αφορούσαν στα Ζουμπάνια λαμβάνονταν από το επαρχιακό δικαστήριο της Λεψίστας (Νεαπόλεως). Οι δύο οικογένειες διατηρούσαν άριστες σχέσεις μεταξύ τους. Όταν οι Σιωμαίοι έφυγαν το 1854 με το κίνημα του Ζιάκα στα Ιωάννινα, παραχώρησαν τον πύργο και τα σπίτια που είχαν στη Λούβρη στην οικογένεια των Κωστοπουλαίων. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία Σελίτσης, 67. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Λούβρη, 15, 19.

Άγιος Αχίλλειος Πενταλόφου (1774)

Άγιος Αχίλλειος Πενταλόφου

Ο κοιμητηριακός ναός του Αγίου Αχιλλείου βρίσκεται στα βορειοδυτικά του οικισμού Ζουμπανίου (Πενταλόφου)⁴⁸⁴ και έχει κτισθεί επάνω σε έναν χαμηλό λόφο. Πρόκειται για μνημείο του 1742 το οποίο εντυπωσιάζει τον επισκέπτη, καθώς εναρμονίζεται πλήρως με το φυσικό περιβάλλον. Μορφολογικά και κατασκευαστικά παρατηρούνται όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής των μαστόρων από το Ζουμπάνι⁴⁸⁵.

Πρόκειται για τρίκλιτη θολωτή βασιλική μεγάλων διαστάσεων, που συνδυάζει την ημικυκλική καμάρα με φουρνικά. Στη νότια πλευρά του ναού υπάρχει περίστω, το οποίο εκτείνεται σε δύο διαφορετικά επίπεδα⁴⁸⁶ με πλακοσκέπαστη στέγη, ενώ ο υπόλοιπος ναός καλύπτεται με ενιαία δίρριχτη στέγη από σχιστόλιθους.

Στην κόγχη του ιερού Βήματος, κάτω από το γείσο της στέγης, υπάρχει εντοιχισμένη επιγραφή σε πλάκα - σήμερα δυσανάγνωστη - με το έτος οικοδόμησης του ναού. Πιο συγκεκριμένα, η επιγραφή είναι η εξής: «† οὗτος ὁ ναός τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου οἰκοδομήθη κέ ἐκτίσθη ἔτος 1742...»⁴⁸⁷. Επομένως ο ναός κτίστηκε το 1742, εποχή που σύμφωνα με τις νεότερες έρευνες, χρονολογείται η πρώτη φάση τοιχογράφησης από τους αδελφούς Νικόλαο και Θεόδωρο από το Λοζέτσι Ιωαννίνων⁴⁸⁸. Τα ονόματα των πρώτων ζωγράφων

⁴⁸⁴ Πριν από το 1928 ο Πεντάλοφος ονομαζόταν Ζουμπάνι και Πετρόβουνο. Άλλοι τύποι: «Ζιουπάνι, Ζουπάνι, Ζουπάνιον, Πέτροβο». Στον κώδικα της Ζάβορδας αναφέρεται ως Ζουμπάνι. ΣΑΡΑΝΤΗΣ, Χωριά Βοΐου, 244. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΣ, Ονομασίες, 6.

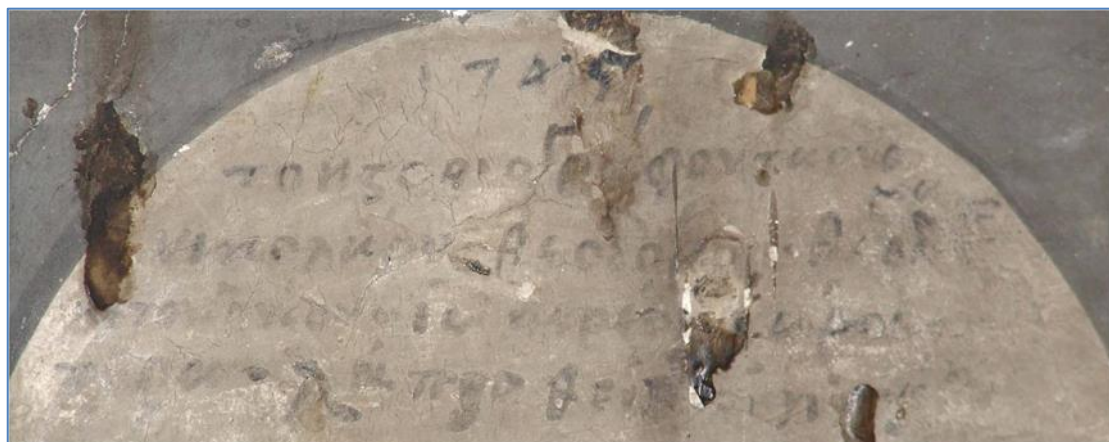
⁴⁸⁵ ΚΑΣΣΟΣ, Ζουπανιώτες, 302.

⁴⁸⁶ Το υψηλότερο ακουμπά στον κυρίως ναό και το χαμηλότερο στη νότια είσοδο του γυναικωνίτη. ΚΑΣΣΟΣ, Ζουπανιώτες, 303.

⁴⁸⁷ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 36.

⁴⁸⁸ ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Τοιχογράφηση, 49 - 50.

που εργάστηκαν στον ναό αναφέρονται σε επιγραφή που βρίσκεται στην Πρόθεση. Η επιγραφή σώζεται αποσπασματικά εξαιτίας διαφόρων φθορών (αιθάλης, σκόνης, στίγματα κεριών) και έχει ως εξής⁴⁸⁹:

Επιγραφή πρόθεσης Άγιος Αχίλλειος Πεντάλοφος

1745 // τὸ(ν) ἱστοριογράφον τὰ ὄνομα(τα) νικολάου θεοδόρου θεοδ // [...] τοῦ [...] ἰω [......] // [...] λάμπρο θεο [...] κι γιόργιο

Η αναφορά των ονομάτων και η χρονολογία στην Πρόθεση σε συνδυασμό με τη διαφορετική διάταξη των ζωνών και την απεικόνιση των μορφών σε σχέση με τις υπόλοιπες τοιχογραφίες του μνημείου, οδηγούν στην ασφαλή χρονολόγηση της πρώτης ζωγραφικής φάσης το 1745. Ως εκ τούτου, μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής του ναού άρχισαν οι εργασίες τοιχογράφησης από τους ζωγράφους Νικόλαο και Θεόδωρο⁴⁹⁰. Οι τοιχογραφίες του 1745 περιορίζονται μόνο στο ανατολικό τμήμα, λίγο πιο έξω από το τέμπλο⁴⁹¹. Ωστόσο, η εργασία του συνεργείου δεν ολοκληρώθηκε, πιθανότατα για οικονομικούς λόγους⁴⁹².

Πέρασαν τριάντα ολόκληρα χρόνια για να αποπερατωθεί ο διάκοσμος το 177(4), σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή, που υπάρχει στο εσωτερικό του κυρίως ναού, από τους Χιονιαδίτες Μιχαήλ και Κωνσταντίνο. Η εσωτερική διακόσμηση με τον τοιχογραφικό διάκοσμο να καλύπτει όλες τις επιφάνειες του κυρίως ναού, καθώς επίσης και του ευρύχωρου νάρθηκα, είναι αξιοσημείωτη. Επιπλέον, το ξυλόγλυπτο τέμπλο με θέματα από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη, έργο Ηπειρωτών, εντυπωσιάζει. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ο ζωγραφιστός άμβωνας και ο δεσποτικός θρόνος που συμπληρώνουν την εσωτερική διακόσμηση⁴⁹³.

⁴⁸⁹ ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Τοιχογράφηση, 50.

⁴⁹⁰ Έργα τους εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή της δυτικής Μακεδονίας, καθώς επιμελήθηκαν την πλήρη τοιχογράφηση του καθεδρικού ναού του Αγίου Νικολάου στην Κοζάνη (1730). Με κάποιες επιφυλάξεις τούς αποδίδεται ο ναός της Παναγίας στον εγκαταλελειμμένο οικισμό Κολοκυθιάς Γρεβενών (1747). Στην περιοχή της Ηπείρου το έργο τους συναντάται στο καθολικό της μονής Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Λυκούρεσης (1740). ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Ζωγραφικός Διάκοσμος, 44 - 45. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ζωγράφοι, 9 - 11.

⁴⁹¹ Το πρώτο συνεργείο άρχισε τις εργασίες από τον ανατολικό τοίχο και επεκτάθηκε έως και τους πλαϊνούς τοίχους του μνημείου, δηλαδή μέχρι και το πρώτο ζεύγος κίωνων. ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Αναφορά, 101.

⁴⁹² ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Απεικονίσεις, 185. ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Αναφορά, 101.

⁴⁹³ ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Αναφορά, 98.

Κτιτορική επιγραφή Άγιος Αχιλλεῖος Πενταλόφου [177(4)]

Πάνω από το υπέρθυρο της εισόδου του κυρίως ναού σώζεται μεγαλογράμματη κτιτορική επιγραφή⁴⁹⁴ αποτελούμενη από οκτώ στίχους. Τα γράμματα της επιγραφής είναι γραμμένα με μαύρο χρώμα πάνω σε τεφρό κονίαμα. Το κείμενο περιβάλλεται από περίτεχνο μπαρόκ πλαίσιο, χαρακτηριστικό διακοσμητικό μοτίβο των Χιονιαδιτών καλλιτεχνών⁴⁹⁵. Η επιγραφή διατηρείται σε καλή κατάσταση, εκτός από το τελευταίο ψηφίο της χρονολογίας, όπου είναι έκδηλη η παρέμβαση πάνω στο κονίαμα. Το κείμενο έχει ως εξής:

Κτιτορική επιγραφή του Αγίου Αχιλλεῖου Πενταλόφου

ΝΙΣΟΡΗΘΕΙ ΚΕ ΕΚΑΛΛΟΠΙΣΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΕ // ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΟΙΚΟΣ Ξ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ
ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ // ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΧΙΛΙΟΥ ΛΑΡΙΣΣΙΣ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥ // ΟΝΤΟΣ Ξ
ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΕ ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΙΡΙΟΥ // ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΣΙΣΑΝΙΟΥ
ΕΥΗΜΕΡΕΥΟΤΟΣ ΙΩ ΙΕΡΕΟΣ ΚΩΝΣΑΝΤΙΝΟΥ // ΙΕΡΕΟΣ ΚΩΝΣΑΝΤΙΝΟΥ ΙΕΡΕΟΣ ΚΕ ΠΠΑ ΙΩ ΖΞΚΧ
ΕΠΙΤΡΟΠΕΒΟΝ // ΤΟΣ ΚΩΝΣΑΝΤΙΝΟΥ ΦΙΚΑ· ΚΕ ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΚΩΝΣΑΝΤΙΝΟΥ ΚΕ ΜΙΧΑΗΛ
ΜΙΧΑΗΛ ΕΚ ΧΟΡΑΣ ΧΙΟΝΙΑΔΕΣ ΕΝ ΕΤΙ ΣΩΤΗΡΙΟ // 1774

Ανιστορήθει κέ έκαλλοπίσθη ό θείος κέ // πάνσεπτος ούτος οίκος του έν άγίοις
πατρός ήμών // Αρχιεπισκόπου Αχιλίου Λαρίσσις άρχιερατεύ- // οντος του
Πανιερωτάτου κέ Λογιωτάτου Κυρίου Κυρίου(sic) Κυρίλλου Σισανίου
εϋήμερευό(ν)τος Ιω(άννου) ιερέος Κωνσταντίνου // ιερέος Κωνσταντίνου ιερέος

⁴⁹⁴ Την επιγραφή δημοσίευσαν με κάποιες αναγνωστικές διαφορές οι εξής: ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 36. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Χιονιαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ, 183 - 184. ΜΑΚΡΗΣ, Ηπειρώτες, 10 - 11. ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Αναφορά, 98. ΚΑΣΣΟΣ, Ζουπανιώτες, 302.

⁴⁹⁵ Για τα πλαίσια, βλ. ΜΑΚΡΗΣ, Χιονιαδίτες, 41.

κὲ π(α)πα Ἰω(άννου) Ζτούκου ἐπιτροπεύον- // τος Κῶνστας τοῦ Φίκα· κὲ διὰ
χειρὸς Κωνσταντίνου κὲ Μιχαήλ // Μιχαήλ ἐκ χόρας Χιονιάδες ἐν ἔτι σωτηρίο //
1774.

Ἡ επιγραφή εἶναι σχετικὰ ὀρθογραφημένη, φέρει τονισμό καὶ ἔχει ελάχιστες συντμήσεις
σε ὀρισμένα κύρια ὀνόματα. Τα γράμματα τοῦ τελευταίου στίχου εἶναι ἀνισομεγέθη σε
σχέση με τὸ υπόλοιπο κείμενο. Σχετικὰ με τὸ περιεχόμενό της ἀναφέρεται ὅτι ὁ ναὸς εἶναι
ἀφιερωμένος στὸν ἅγιο Ἀχίλλειο. Ἐπίσης ἀπουσιάζουν τὰ ὀνόματα τῶν χορηγῶν ποῦ
ἀνέλαβαν τὶς δαπάνες γιὰ τὴν τοιχογράφηση. Τα ὀνόματα ποῦ καταγράφονται δὲν εἶναι
παρὰ μὴ ὀμάδα ἱερέων ποῦ ἐφημέρευαν στὸν ναὸ μαζὶ με τὸν ἐπίτροπο.

Ἀπὸ τὸν δεῦτερο ἕως τὸν τρίτο στίχο μνημονεύεται με ἐπισημότητα ὁ Μητροπολίτης
Σισανίου Κύριλλος, με καταγωγή ἀπὸ τὸ Τσεπέλοβο τῆς Ἠπείρου⁴⁹⁶. Ὁ Κύριλλος εἶναι ὁ
πρῶτος Μητροπολίτης ποῦ ἐξελέγη ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο μετὰ τὴν κατάργηση
τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος τὸ 1767. Ἡ ἀρχιερατεία τοῦ ἀπὸ τὸ 1769 ἕως τὸ 1792 ὑπῆρξε
συνεχῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξεταζόμενη ἐπιγραφή, μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀρχιερατεία τοῦ
σῶζονται σε ἐπιγραφές ἀρκετῶν μνημείων τῆς ἐπαρχίας, ὅπως στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ
Ἁγίου Δημητρίου Βλάστης (1774), στὴν Πρόθεση τῆς Κοιμῆσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Σισάνι
(1762) καὶ στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο Ερατύρας (1747)⁴⁹⁷. Σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ Νεοφύτου
ὁ Κύριλλος ἀπεβίωσε στὶς 13 Ἰουλίου 1792 καὶ ἐνταφιάστηκε στὸν νάρθηκα τοῦ Ἁγίου
Δημητρίου Σιάτιστας⁴⁹⁸. Γιὰ τὸν θάνατό τοῦ πληροφοροῦν ἐπίσης δυο ἐπιστολές τοῦ
ἐπισκόπου Σερβίων καὶ Κοζάνης Θεόφιλου τὸ 1792, τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων σχετίζεται
με τὴν εἶδηση τοῦ θανάτου καὶ τὴ διαδοχὴ τοῦ⁴⁹⁹.

Σύμφωνα με τοὺς δυο τελευταίους στίχους τῆς ἐπιγραφῆς, οἱ καλλιτέχνες ποῦ
ἀσχολήθηκαν με τὶς ἀκόσμητες ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Μιχαήλ τοῦ
Μιχαήλ ἀπὸ τοὺς Χιονιάδες τῆς Ἠπείρου. Οἱ δύο καλλιτέχνες συνεργάστηκαν καὶ
τοιχογράφησαν καὶ τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἄβελ (1770)⁵⁰⁰. Με τὸν συντοπίτη τοὺς Ἰωάννη,
φιλοτέχνησαν ἀπὸ κοινού τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ὁξυνείας (1779) καὶ τὴν Ἁγία
Παρασκευὴ Γκοντοβάσδας (1779)⁵⁰¹. Τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαήλ ἐντοπίζεται στὴν κτιτορικὴ
ἐπιγραφή τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Ζηκοβίστης (1785) μαζὶ με τοῦ Ἐπταχωρίτη ἀγιογράφου
Δημητρίου, ἐνῶ τὸ 1802 ἀναλαμβάνει μόνος τοῦ τὴν πλήρη τοιχογράφηση τοῦ καθολικοῦ
τῆς μονῆς Ἁγίας Τριάδος Βυθοῦ⁵⁰². Ξεχωριστὰ φαίνεται νὰ ἐπιμελεῖται ὁ Κωνσταντῖνος τὴν
τοιχογράφηση στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου κοντὰ στὴ Βλάστη Εορδαίας (1774)⁵⁰³.

Τέλος, ἰδιαίτερη σημασία θὰ πρέπει νὰ δοθεῖ στὴ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς. Τὸ
τελευταῖο ψηφίο, ἐξαιτίας τῆς ἀλλοίωσης ποῦ υπέστη, προβλημάτισε καὶ ἔλαβε διάφορες

⁴⁹⁶ ΔΑΡΔΑΣ, Ἐπισκοπή, 47 - 52. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 114. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κώδιξ, 136.

⁴⁹⁷ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΦΩΤΙΑΔΟΥ, Μονὴ Ἁγίου Ἀθανασίου, 25

⁴⁹⁸ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 117. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κώδιξ, 136.

⁴⁹⁹ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Λυτὰ ἔγγραφα, 120.

⁵⁰⁰ ΤΖΑΚΟΥ, Μονὴ Ἄβελ, 57 - 66. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἑλληνες ζωγράφοι, Τομ. 2, 137.

⁵⁰¹ ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Χιονιάδιτες, 12 - 14. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἑλληνες ζωγράφοι, Τομ. 2, 137, 195.

⁵⁰² ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Καθολικὸ Ἁγίας Τριάδας, 77.

⁵⁰³ Παρόλο ποῦ στὴν ἐπιγραφή τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Βλάστης (1774) δε δηλώνεται ὁ τόπος
καταγωγῆς τοῦ ζωγράφου Κωνσταντῖνου, ὅπως συνήθιζαν νὰ ἀναγράφουν οἱ Χιονιάδιτες, ἡ
ιστόρηση τῆς μονῆς με βάση τὰ τεχντροπικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τοιχογραφίων ἀποτελεῖ δικό τοῦ
ἔργο. Βλέπε σελίδα 55.

ερμηνείες από τους ερευνητές. Ο Μ. Καλινδέρης⁵⁰⁴ ως πιθανή χρονολόγηση υποστήριξε το έτος 1779. Το ίδιο και ο Γ. Παΐσιος⁵⁰⁵, ο οποίος θεώρησε πως, ίσως αρχικά να ήταν μηδέν. Αντίθετα ο Τ. Παπαζήσης όρισε το έτος 1774 ως πιθανή χρονολόγηση, καθώς το 1779 οι δύο αγιογράφοι μαζί με τον συμπατριώτη τους Ιωάννη εργάζονταν στη Θεσσαλία, στον ναό του Αγίου Γεωργίου Καλαμπάκας⁵⁰⁶. Το γεγονός ότι οι ίδιοι ζωγράφοι ολοκλήρωσαν την ιστόρηση του Αγίου Γεωργίου στις 4 Μαΐου του 1779⁵⁰⁷ και στις 15 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους τις τοιχογραφίες της Αγίας Παρασκευής στη Γκοντοβάσδα⁵⁰⁸, φαίνεται ότι αποτελεί στοιχείο κλειδί που θα βοηθούσε στον αποκλεισμό της μιας εκ των δυο περιπτώσεων. Η κάπως αμφίβολη ανάγνωση του τελευταίου ψηφίου θα μπορούσε να δημιουργήσει κάποιες μικρές επιφυλάξεις για την ένταξη του μνημείου το 1774. Παρ' όλα αυτά προκρίνεται η χρονολόγηση της επιγραφής το έτος 1774, άποψη που υποστηρίζεται από τους περισσότερους μελετητές⁵⁰⁹.

---

⁵⁰⁴ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 36.

⁵⁰⁵ ΠΑΪΣΙΟΣ, Επιγραφαί, 571.

⁵⁰⁶ ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Χιονιαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ, 183.

⁵⁰⁷ ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Χιονιαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ, 184. «*διά χειρός Κωνσταντίνου και Μιχαήλ Μιχαήλ και Ιωάννη εκ χώρας Χιονιάδες έν έτει σωτηρίω 1779 Μαΐου 4*»

⁵⁰⁸ ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Χιονιαδίτες, 13. «*διά χιρός Κωνσταντίνου και Μιχαήλ Μιχαήλ και Ιωάννη εκ χώρας Χιονιάδες έν έτει σωτηρίω 1779 δεκεμβρίου 15*».

⁵⁰⁹ Τη χρονολογία 1774 υποστηρίζουν: ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι, Τομ. 2, 137, 195. ΚΑΤΣΙΚΗΣ, Αναφορά, 98. ΚΑΣΣΟΣ, Ζουπανιώτες, 302. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Χιονιαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ, 183.

Άγιος Αθανάσιος Ζηκοβίστης (1785)

Μονή Αγίου Αθανασίου Ζηκοβίστης

Το μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου απέχει 24 χιλιόμετρα από το Άργος Ορεστικό. Βρίσκεται στα σύνορα Κοζάνης - Καστοριάς, κοντά στα χωριά Σπήλος (Ζηκόβιτσα), Άγιος Ηλίας (Λιμπίσοβο), Κερασώνα (Λούτσιστα) και Δαμασκηιά (Βιδελούστι)⁵¹⁰. Διοικητικά τα παραπάνω χωριά υπάγονται στη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καστοριάς, εκτός της Δαμασκηιάς, η οποία ανήκει στον νομό Κοζάνης. Ωστόσο και τα τέσσερα ανήκουν στη Μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης, στην οποία υπήχθησαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Παλαιότερα ανήκαν στη Μητρόπολη Καστοριάς, όπως φυσικά και το μοναστήρι⁵¹¹.

Η ονομασία της μονής απαντά με διάφορους προσδιορισμούς. Άλλοτε ονομάζεται Άγιος Αθανάσιος Ζηκοβίστης⁵¹² ή Ζηκόβιστας⁵¹³, άλλοτε ως μοναστήρι Αγίου Αθανασίου Σπήλιου, Αγίου Ηλία Δαμασκηιάς⁵¹⁴ ή και γενικότερα Αγίου Αθανασίου Καστανοχωρίων.

Ο μητροπολίτης Καστοριάς και έπειτα Διδυμοτείχου Φιλάρετος Βαφείδης, στην εργασία του για τα μοναστήρια της Καστοριάς αναφέρει, ότι σύμφωνα με δύο παλαιά τούρκικα φερμάνια, τα οποία σήμερα δε σώζονται, η μονή κτίστηκε το 1629⁵¹⁵. Όμως η αρχική ίδρυση και θέση της μονής ανάγεται σε προγενέστερη περίοδο, άγνωστο πότε. Για την παλιά

---

* Ευχαριστώ θερμά την αδελφή Απολλινάρια για την ξενάγηση στη μονή.

⁵¹⁰ Τα χωριά αυτά είναι γνωστά και ως Καστανοχώρια. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ- ΓΚΕΚΑΣ- ΖΗΚΑΣ, Δαμασκηιά, 9.

⁵¹¹ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, Καστανοχώρια, 300 - 301.

⁵¹² SNEGAROV, Istorija, 489. ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, Μοναστήρι, 24.

⁵¹³ Σε κατάστιχα των οικισμών του καζά Άστιν - Χρούπιστας (Άργος Ορεστικό) το 1530 καταγράφεται ως Zugoniste = Ζηκόβιτσα, βλ. ΤΣΟΤΣΟΣ, Οικιστικό δίκτυο, 54. Ο Φ. Βαφείδης αναφέρει: «*Η κατά Ζηκόβισταν (χωρίον έν τῷ καζῶ Ανασελίτσης) ιερά Μονή άγίου Αθανασίου...*». ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, Επαρχία Καστοριάς, 317. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Βόρειος Ελληνισμός, 195.

⁵¹⁴ ΤΣΙΟΥΜΗ, Τοιχογραφίες, 191.

⁵¹⁵ Την ύπαρξη μοναστηρίου έναν αιώνα νωρίτερα σε σχέση με τις χρονολογίες των επιγραφών επισημαίνει ο Ν. Μησιάδης, που είχε εντοπίσει πάνω από την είσοδο του μοναστηριακού συγκροτήματος εντοιχισμένη πέτρα με χαραγμένη χρονολογία που σώζονταν μόνο τα τρία πρώτα ψηφία (166...). ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 301, υπ. 152.

τοποθεσία του μοναστηριού υπάρχουν δυο εκδοχές βασισμένες σε προφορικές παραδόσεις, χωρίς να μνημονεύονται σε γραπτές πηγές⁵¹⁶. Σύμφωνα με αυτές, η αρχική θέση του μοναστηριού ήταν ανάμεσα στα χωριά Δαμασκησιά και Διχείμαρρο ή βορειοδυτικά της Δαμασκησιάς, όπου διακρίνονται ίχνη παλαιών κτισμάτων. Επομένως το χρονικό μετακίνησης της μονής, αν οι παραδόσεις ευσταθούν, δε μπορεί να προσδιοριστεί⁵¹⁷.

Βασικό ζήτημα αποτελεί η αρχική οικοδόμηση του μνημείου στη σημερινή του θέση. Ο Φ. Βαφειδης παραθέτει πολύτιμες πληροφορίες για αναστηλωτικές επεμβάσεις της μονής σε διάφορες εποχές. Πιο συγκεκριμένα, κάνει λόγο για μια ενεπίγραφη πλάκα με έτος 1747 τοποθετημένη στη βόρεια πλευρά της μονής. Αναφέρει επίσης ότι το 1759 κτίστηκε το μετόχι, ενώ το 1760 πραγματοποιήθηκαν εργασίες στη βόρεια πλευρά του περιβόλου⁵¹⁸.

Στη συνέχεια αναφέρεται στις δύο κτιτορικές επιγραφές του καθολικού, που αφορούν στην ιστόρηση του κυρίως ναού και του νάρθηκα το 1785. Ωστόσο, φθορές στην εικονογράφηση του 1785 φανερώνουν την ύπαρξη ενός παλαιότερου στρώματος τοιχογραφιών. Ενδέχεται λοιπόν ο πρώτος εικονογραφικός διάκοσμος, που καλύφθηκε με επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα, να ανήκε στην εκ βάθρων ανέγερση του καθολικού, ίσως στο 1629 ή σε παλαιότερη οικοδομική φάση. Η μελέτη των πρώτων τοιχογραφιών θα μπορούσε να δώσει πολύτιμες πληροφορίες για το έτος κατασκευής τους. Αυτό όμως συνεπάγεται με την αποκόλληση του δεύτερου στρώματος. Παρ'όλα αυτά, δεν είναι γνωστός ο λόγος της επιζωγράφησης. Ίσως οι πρώτες να αλλοιώθηκαν και έτσι να έγιναν οι κατασκευαστικές επεμβάσεις το 1747⁵¹⁹.

---

⁵¹⁶ Την παράδοση για την ύπαρξη μοναστηριού σε άλλο μέρος μνημονεύουν οι εξής ερευνητές: ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, Επαρχία Καστοριάς, 317. ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, Μοναστήρι, 25 - 32. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Ιστορικά Μοναστηριού, 16 - 18.

⁵¹⁷ Σύμφωνα με τον Α. Μπακαΐμη οι μετακινήσεις πρέπει να συσχετιζόνταν με τις πιέσεις των Τούρκων στους κατοίκους της περιοχής. ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, Μοναστήρι, 25 - 26.

⁵¹⁸ Η επιγραφή που σήμερα δε σώζεται, είχε ως εξής: «1747 διὰ χειρός Παρθενίου άνεκαινίσθη τὸ ἱερὸν Μοναστήριον». Ανακατασκευές σε άλλα κτήρια της μονής πραγματοποιήθηκαν το 1760 και το 1817. ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, Επαρχία Καστοριάς, 317. Από το μετόχι δε σώζεται κάποιο κτίσμα. Σύμφωνα με τον Α. Μπακαΐμη βρισκόταν στο σημείο που υπάρχει ο ναός του Αγίου Δημητρίου Κερασώνας. ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, Μοναστήρι 34.

⁵¹⁹ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 301.

Λεπτομέρεια α΄ ζωγραφικού διάκοσμου. Ανατολική καμάρα του ιερού Βήματος

Επομένως ο σημερινός ναός είναι κτίσμα της τρίτης δεκαετίας του 17^{ου} αιώνα, πιθανότατα του 1629. Με την πάροδο των χρόνων έγιναν διάφορες αναστηλωτικές εργασίες, χωρίς όμως να είναι γνωστές η έκταση και οι παρεμβάσεις που επέφεραν στην αρχική μορφή του μνημείου.

Στο κέντρο περίπου του τετράγωνου περιβόλου βρίσκεται το καθολικό της μονής. Πρόκειται για μια μονόκλιτη θολοσκέπαστη βασιλική διαστάσεων (11,65 μ. x 5,70 μ.), με επίσης θολοσκέπαστο ευρύχωρο νάρθηκα⁵²⁰. Ο ναός καλύπτεται με δίρριχτη στέγη από σχιστόλιθους, η οποία εμφανίζει τις καμπυλότητες και τα ύψη των τυφλών θόλων⁵²¹. Στα ανατολικά προεξέχει μόνο η πεντάπλευρη αψίδα του ιερού. Τα φωτιστικά ανοίγματα περιορίζονται στον νότιο τοίχο, όπου εκεί ανοίγεται η θύρα εισόδου του ναού⁵²². Το καθολικό της μονής πλησιάζει τον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, μέσω των τροποποιήσεων και των απλουστεύσεων στους χαμηλούς σφαιρικούς θόλους.

Κτιτορική επιγραφή κυρίως ναού (1758)

Στο υπέρθυρο του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού σώζεται σε καλή κατάσταση μεγαλογράμματη κτιτορική επιγραφή⁵²³ αποτελούμενη από τέσσερις στίχους. Τα γράμματα

⁵²⁰ Οι διαστάσεις εσωτερικά του κυρίως ναού είναι σχεδόν ίδιες με του νάρθηκα. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 311.

⁵²¹ Ένας χαμηλός τυφλός ημισφαιρικός θόλος καλύπτει ολόκληρο τον μονόχωρο κυρίως ναό. Ο ελλειπτικής κάτοψης θόλος στηρίζεται σε τέσσερα τόξα ανάμεσα στα οποία παρεμβάλλονται τέσσερα λοφία. Τον ίδιο τρόπο κάλυψης ακολουθεί και ο νάρθηκας. Παρόμοια αρχιτεκτονική παρουσιάζει ο ναός του Προφήτη Ηλία στη Ζίτσα Ιωαννίνων (1658). ΜΑΚΡΗ, Μονή Προφήτη Ηλία, 90-91.

⁵²² Ένα τετράγωνο παράθυρο, το οποίο διευρύνθηκε αργότερα - στο σημείο εκείνο οι τοιχογραφίες είναι κατεστραμμένες - φωτίζει τον κυρίως ναό. Δύο μικρότερου μεγέθους παράθυρα φωτίζουν τον νάρθηκα και το Ιερό Βήμα αντίστοιχα. Παράθυρα υπήρχαν και στη βόρεια όψη του καθολικού, τα οποία για άγνωστο λόγο κλείστηκαν. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 312.

⁵²³ Την επιγραφή δημοσίευσαν με ελάχιστες αναγνωστικές διαφορές: ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, Επαρχία Καστοριάς, 317. ΤΣΙΟΥΜΗ, Τοιχογραφίες, 197. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Χιονιάδιτης ζωγράφος Μιχαήλ, 184 - 185. ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Ιστορικά μοναστηριού, 20. ΜΑΚΡΗΣ, Ηπειρώτες, 52. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 315.

της επιγραφής είναι γραμμένα με μαύρο χρώμα πάνω σε λευκό κονίαμα, ενώ τρεις διακοσμητικές ταινίες χρώματος κίτρινου, ροδακινί και κόκκινου την πλαισιώνουν. Η επιγραφή φέρει τονισμό. Στην αρχή υπάρχει σταυρός ίδιου μεγέθους με τα γράμματα. Το κείμενό της έχει ως εξής:

Η κτιτορική επιγραφή του Αγίου Αθανασίου Ζηκοβίστης

+ ΗΣΤΟΡΙΘΕΙ Ο ΠΑΡΩΝ ΘΕΙΟΣ ΚΕ ΙΕΡΟΣ ΝΑΩΣ ὃ ΕΝ ἍΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΔΘΑΝΑ //
 // ΣΙΧ ὃ ΜΕΓΑΛΗ ΑΡΧΙΗΡΑΤΝΟΝΤΟΣ ὃ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑ῎ ΚΕ ΛΩΓΙΩΤΑ῎ // ΔΓΙΩ ΚΑΣΟΡΙΑΣ
 ΚΥΡΙΑ ΓΕΝΑΔΙΔ ΔΙ ΕΖΩΔΩΝ ὃ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΩ ΚΥΡΙΑ ΠΑ // ΠΑ ΚΥΡ ἈΝΑΝΙΑΣ ΚΕ
 ΗΓΩΜΕΝΩ: ΔΙΑ ΧΕΙΡΩΝ ΔΗΜΗΤΡΙ ΜΠΟΡΜΠΟΥΤΖΙΩ῎ ΚΕ ΜΙΧἈΛΗ // χιωνιαδιΤῶ ·1785·

+ Ἱστορίθει ὁ παρῶν θεῖος κέ ἱερὸς ναὸς τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου ἀρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου⁵²⁴ κέ λωγιωτάτου // Ἁγίου Καστορίας Κυρίου Γεναδίου δι' ἐξώδων τοῦ πανοσιωτάτου πα- // πᾶ κύρ Ἀνανίου κέ ἡγουμένου:· διὰ χειρῶν Δημητρίου Μπορμπουτζιώτου κέ Μιχάλη // χιωνιαδίτου ·1785·

Οι τοιχογραφίες του καθολικού ανάγονται σύμφωνα με την επιγραφή το 1785. Το κείμενό της φαίνεται ότι γράφτηκε κατά την ανακαίνιση του ναού, καθώς η χρονολογία αντιστοιχεί στη δεύτερη φάση τοιχογράφησης του μνημείου. Δυστυχώς παλαιότερες μνείες για την ανέγερση ή την πρώτη διακόσμηση του ναού δε μαρτυρούνται στο κείμενο.

Στην επιγραφή εντοπίζονται ορισμένες αξιοσημείωτες γραφές όπως: «ναὸς» ἀντί «ναός», «κέ» ἀντί «καί», «λωγιωτάτου» ἀντί «λογιωτάτου», «ἐξώδων» ἀντί «ἐξόδων». Παράλληλα οἱ τόνοι καὶ τὰ πνεύματα τοποθετοῦνται σποραδικά.

Στον τρίτο στίχο γίνεται γνωστό ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ καθολικοῦ ολοκληρώθηκε, ὅταν τὴν ἀρχιερατεία τῆς Καστορίας κατείχε ὁ Γεννάδιος. Το μοναστήρι υπαγόταν στη Μητρόπολη Καστορίας, ὅπως καὶ τὰ γύρω χωριά, ἕως τις ἀρχές τοῦ 20^{ου} αἰῶνα. Ο Π. Τσαμίσης στον κατάλογο των μητροπολιτῶν τῆς Καστορίας, βασιζόμενος σε ορισμένα ἱστορικά σημεῖα ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων τοποθετεῖ τὸν Γεννάδιο ἀπὸ τὸ 1773 ἕως τὸ 1793⁵²⁵.

Ἡ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ ἔγινε με ἐξόδα τοῦ ἡγούμενου τῆς μονῆς, Ἀνανία. Για τὸν ἡγούμενο Ἀνανία δε διατίθενται ἐπιπλέον στοιχεῖα. Ἴσως σχετίζεται με τὸν «Παπανανῆα δάσκαλος ἔτει 1768», που ἀναφέρεται σε ἐνθύμηση μνημείου τοῦ ναοῦ Ἁγίου Γεωργίου στο

⁵²⁴ ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Ἱστορικά μοναστηρίου, 20. Μεταγράφει: «πανοσιωτάτου» ἀντί «πανιερωτάτου».

⁵²⁵ ΤΣΑΜΙΣΗΣ, Καστοριά, 68 - 70. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Χιωνιαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ, 184, σπ. 14.

γειτονικό Ζουμπάνι (Πεντάλοφο)⁵²⁶. Πάντως ο ίδιος ιστορείται ως χορηγός στο δυτικό εσωρράχιο του δυτικού τόξου του νάρθηκα, μαζί με τον συμμαναστή του Ιάκωβο Λουψιώτη, ο οποίος μνημονεύεται στην επιγραφή του νάρθηκα.

Σύμφωνα με τον τελευταίο στίχο, τις τοιχογραφίες του ναού φιλοτέχνησαν από κοινού ο ζωγράφος Δημήτριος με καταγωγή από το γειτονικό Μπουρπουτσικό και ο ζωγράφος Μιχαήλ από τους Χιονιάδες της Ηπείρου. Αυτή η αναφορά παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι για πρώτη φορά μαρτυρείται η συνεργασία ενός τοπικού καλλιτέχνη με ζωγράφο προερχόμενο από εργαστήριο με σημαντική καλλιτεχνική παραγωγή. Η δράση του Μιχαήλ εντοπίζεται σε άλλα τρία μνημεία της μητρόπολης⁵²⁷. Αντίθετα το όνομα του Δημητρίου δεν είναι γνωστό από άλλα έργα. Παρόλο που το Μπουρμπουτσικό δεν αναφέρεται ως πατρίδα αγιογράφων, κάποια ονόματα ζωγράφων έχουν εντοπιστεί στο καθολικό της Παναγίας στο Σπήλαιο Γρεβενών⁵²⁸ και σε εικόνα των Αγίων Πάντων στο ναό του Αγίου Ευσταθίου Κριμινίου⁵²⁹. Σύμφωνα με την παρατήρηση του Κ. Κατσίκη, ο Δημήτριος ως επικεφαλής επιμελήθηκε τις κυριότερες επιφάνειες του ναού. Το έργο του εμφανίζει προσεγμένο σχέδιο, ποικιλία αρχιτεκτονικού και φυσικού τοπίου. Αντίθετα ο Μιχαήλ, ως νεότερος, διακρίνεται για τη χαλαρότητα, τη χρήση περισσότερων χρωμάτων και τη μεγαλύτερη διακοσμητική διάθεση⁵³⁰.

Κτιτορική επιγραφή νάρθηκα (1785)

Η δεύτερη κτιτορική επιγραφή⁵³¹ βρίσκεται στο υπέρθυρο της εισόδου που οδηγεί από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό. Η μεγαλογράμματη επιγραφή αποτελείται από τρεις στίχους και είναι γραμμένα με μαύρο χρώμα πάνω σε λευκό κονίαμα. Περίτεχνος ανθεμωτός διάκοσμος την πλαισιώνει, εντάσσοντάς την στο όλο τοιχογραφικό σύνολο του ανατολικού τοίχου. Το κείμενο διατηρείται σε άριστη κατάσταση, φέρει τονισμό και πνεύματα και έχει ως εξής:

---

⁵²⁶ Στην υπόθεση αυτή καταλήγει ο Α. Δάρδας λέγοντας πως θα μπορούσε να γίνει μια ταύτιση, καθώς στη μονή λειτουργούσε σχολείο. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 316. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 39.

⁵²⁷ Ο Μιχαήλ ιστορεί τον ναό του Αγίου Αχιλλείου Πενταλόφου (1774), τον γυναικωνίτη της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στην Αγία Σωτηρία (1783), το καθολικό της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βυθού (1802). Για τον ζωγράφο Μιχαήλ, βλ. ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Έλληνες Αγιογράφοι, 256. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι Τομ. 2, 195. ΜΑΚΡΗΣ, Φυλές, 41. ΜΑΚΡΗΣ, Ηπειρώτες, 10 - 11. ΜΑΚΡΗΣ, Χιονιάδες, 29. ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Χιονιάδες, 12.

⁵²⁸ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΣΙΚΗ, Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, 93. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Καλλιτεχνικά Εργαστήρια, 112 - 113.

⁵²⁹ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 316.

⁵³⁰ ΚΑΤΣΙΚΗΣ - ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ, Μοναστήρια Σισανίου, 193.

⁵³¹ Την επιγραφή δημοσίευσε με αναγνωστική διαφορά στη χρονολογία ο Φ. Βαφείδης και ακολούθησαν, βασιζόμενοι προφανώς σε αυτόν, και άλλοι ερευνητές. ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, Επαρχία Καστοριάς, 317. ΤΣΙΟΥΜΗ, Τοιχογραφίες, 204. ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, Μοναστήρι, 30. Σωστά παραθέτουν οι: ΑΔΑΜΙΔΗΣ, Ιστορικά μοναστηριού, 20. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 320. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Χιονιάδης ζωγράφος Μιχαήλ, 185.

Επιγραφή του νάρθηκα. Άγιος Αθανάσιος Ζηκοβίστης

Ἡ ἱστορίθει κὲ ἐκαλοπήσθει καὶ ὄτος ο παρὸν νάρ // θηξ διὰ συνδρομεῖς ταὶ καὶ ἐξώδων τῶ πᾶν // οσιωτάτω κυρίω παπᾶ κὺρ Ἰακώβω· λουσιώτου // ἐπὶ ἔτους 1785'

Ἡστορίθει κὲ ἐκαλοπήσθει καὶ οὗτος ὁ παρὸν νάρ- // θηξ διὰ συνδρομεῖς ταὶ καὶ ἐξώδων τοῦ Παν- // οσιωτάτω Κυρίω παπᾶ κὺρ Ἰακώβω· λουσιώτου // ἐπὶ ἔτους 1785.

Ἡ επιγραφή αναφέρεται στην ιστορία του νάρθηκα με δαπάνες του Ἰακώβου Λουσιώτη⁵³². Ὁ δωρητὴς πρέπει νὰ ἦταν μοναχὸς τῆς μονῆς, ἀφοῦ ἀπεικονίζεται με μοναχικὴ στολή στο εσωρράχιο τοῦ δυτικοῦ τόξου⁵³³. Ἡ φιλοτέχνηση τῶν τοιχογραφιῶν ἐγένετο τὸ ἔτος 1785 καὶ ὄχι τὸ 1787, ὅπως ἀναφέρει στὴν ἐρευνα τοῦ γιὰ τὰ μοναστήρια τῆς Καστοριάς ὁ Μητροπολίτης Φιλᾶρετος Βαφείδης. Ἐπομένως ἡ διακόσμηση τοῦ κυρίως ναοῦ ἐγένετο παράλληλα με αὐτὴν τοῦ νάρθηκα. Ἄλλωστε οἱ δύο δωρητὲς παριστάνονται ολόσωμοι στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ νάρθηκα· ὁ Ἀνανίας στὸ δυτικὸ εσωρράχιο τοῦ νοτίου τόξου καὶ ὁ Ἰακώβος στὸ νότιο. Αὐτὸ δε θὰ συνέβαινε ἀν ὁ πρῶτος προέβαινε σε δωρεὰ δύο χρόνια νωρίτερα.

Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν δύο επιγραφῶν προκύπτουν ὁμοιότητες στὴ γραφή. Παρόλο ποὺ τὰ ὀνόματα τῶν ζωγράφων παραλείπονται ἀπὸ τὴν επιγραφή τοῦ νάρθηκα, συμπεραίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς ἰδίους καλλιτέχνες, τὸν Δημήτριο καὶ τὸν Μιχαήλ.⁵³⁴

⁵³² Καταγόταν ἀπὸ τὸ χωριὸ Λούψικο κοντὰ στὴ σημερινὴ Λυκορράχη. ΤΣΙΟΥΜΗ, Τοιχογραφίες, 204.

⁵³³ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 320.

⁵³⁴ ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Χιονιάδιτης ζωγράφος Μιχαήλ, 185.

Πορτρέτα δωρητών

Οι δωρητές παριστάνονται ολόσωμοι, μετωπικοί με μοναχικό ράσο, κουκούλι, ραβδί και κομποσκοίνι. Η επιγραφή του δυτικού εσωραχίου που συνοδεύει τον κτίτορα Ανανία, ο οποίος ανέλαβε τα έξοδα της ιστόρησης του κυρίως ναού, βρίσκεται εκατέρωθεν του ύψους της κεφαλής του. Η επιγραφή είναι μεγαλογράμματη, ζωγραφισμένη με λευκό χρώμα πάνω σε μελανό κονίαμα και έχει ως εξής:

ΑΝΑΝΙΑΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ
Ανανίου ιερομονάχου //
Καθηγουμένου.

Στην ίδια θέση βρίσκεται και η επιγραφή του δεύτερου δωρητή, ο οποίος δαπάνησε για την ιστόρηση του νάρθηκα. Το όνομα του Ιακώβου είναι σε μεγαλογράμματη γραφή, ενώ κάτω από το όνομα ακολουθεί μια ενθύμηση με μικρά καλλιγραφικά γράμματα. Το κείμενο φέρει τονισμό και πνεύματα και έχει ως εξής:

ΠΑ // ΙΑΚΩΒΟΥ ΤΟΥΤΑ // ΟΠΟΥ ΕΠΛΕΡΩ // ΣΕ
ΚΑΙ ΗΣΤΟΡΙΘΕΙ // Ο ΝΑΡΘΗΚΑΣ

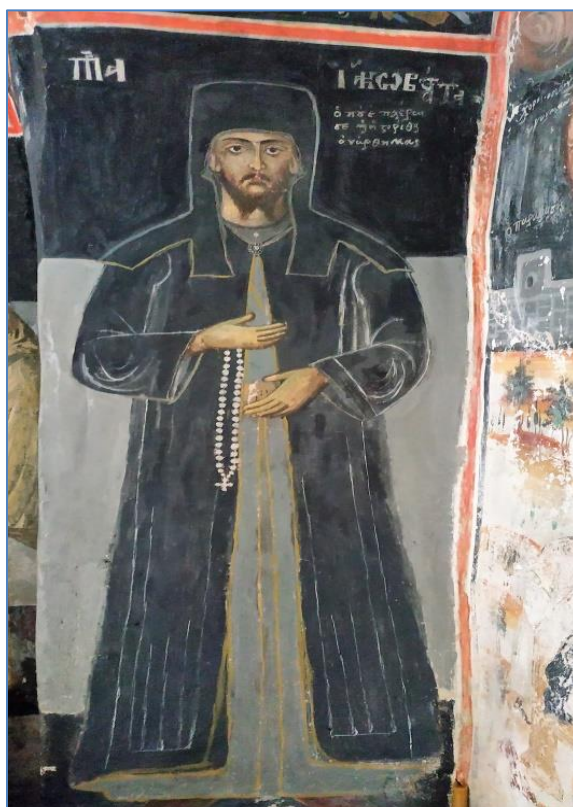
Πα(πα) // Ιακώβ(ου) τουῦτα // ὅπου
ἐπλέρω- //σε καὶ ἡστορίθει // ὁ
νάρθηκας.

Η ενθύμηση που συνοδεύει τον δεύτερο κτίτορα της μονής επεξηγεί πως ο Ιακώβος δαπάνησε για την ιστόρηση του νάρθηκα. Δίπλα από το κύριο όνομα διαβάζω τη λέξη «τουῦτα», η οποία στις προηγούμενες δημοσιεύσεις του μνημείου παραλείπεται από όλους τους ερευνητές⁵³⁵.

⁵³⁵ Ο Α. Rhoby διάβασε τη λέξη «ταῦτα». Άποψη που μου εξέφρασε ο ίδιος σε ηλεκτρονικό μήνυμα στις 23/03/2021.

Δυτικό εσωράχιο κτίτορας Ανανίας

Δυτικό εσωράχιο κτίτορας Ιάκωβος

Οι κτιτορικές προσωπογραφίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί αποτυπώνονται τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά των μοναχών. Πρόκειται δηλαδή για ρεαλιστικές απεικονίσεις ανδρών, τους οποίους οι ζωγράφοι πιθανόν να γνώριζαν από κοντά. Παράλληλα παραδίδεται μια εικόνα για τη μοναχική περιβολή της εποχής. Τέλος, η τοποθέτηση των κτιτόρων μέσα στον ναό δεν είναι τυχαία⁵³⁶. Ο Ανανίας, ως ηγούμενος της μονής, τοποθετείται σε περίοπτη θέση στο ανατολικό μέτωπο του πεσσού, ενώ ο ιερέας Ιάκωβος, που δαπάνησε μόνο για τον νάρθηκα, απεικονίζεται στο βόρειο μέτωπο του πεσσού.

Το μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου είχε αποκτήσει μεγάλη κτηματική περιουσία και αναδείχθηκε σε ένα από τα ευρωστότερα μοναστήρια της περιφέρειας⁵³⁷. Το 1872 ιδρύθηκε μέσα στη μονή σχολείο, το οποίο λειτουργούσε ως δημοτικό και ημιγυμνάσιο έως το 1885. Στο τέλος του 19^{ου} - αρχές του 20^{ου} αιώνα το μοναστήρι διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στα δύσκολα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα⁵³⁸. Το 1905 πυρπολήθηκε από τους Κομιτατζήδες. Από την πυρπόληση σώθηκαν ελάχιστα κελιά και το καθολικό. Έκτοτε παραδόθηκε στη φθορά του χρόνου. Η υπαγωγή του στη μητρόπολη Σισανίου τοποθετείται μετά το 1918⁵³⁹.

Τον Ιούνιο του 2011 χάρη στη μέριμνα του Μητροπολίτη Παύλου η μονή αναβίωσε με την εγκατάσταση σε αυτήν μικρής συνοδείας μοναζουσών. Από τότε μέχρι σήμερα η αδελφότητα προέβη στην οικοδόμηση μικρών κτισμάτων νοτιοανατολικά του καθολικού προκειμένου να στεγάσει και να οργανώσει τις καθημερινές εργασίες της⁵⁴⁰.

---

⁵³⁶ ΤΣΙΟΥΜΗ, Τοιχογραφίες, 204.

⁵³⁷ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Βόρειος Ελληνισμός, 195.

⁵³⁸ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 302 - 307.

⁵³⁹ Στον κατάλογο δεν αναφέρονται το χωριό Ζηκόβιστα και Ζώνη, καθώς τότε ανήκαν στην Καστοριά. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 122 - 124. Ο Σαράντης αναφέρει τα χωριά αυτά δηλώνοντας όμως πως αγνοεί πότε ακριβώς υπήχθησαν υπό του Σισανίου και Σιατίστης. ΣΑΡΑΝΤΗΣ, Χωριά Βοΐου, 246.

⁵⁴⁰ Το 1976 το καθολικό της μονής χαρακτηρίστηκε ως Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο. ΥΑ ΥΠΠΕ/Α/Φ25/49369/4210/10-4-1976 - ΦΕΚ 572/Β/29-4-1976.

Το μοναστήρι των Εισοδίων της Θεοτόκου Ζώνης (1799)

Στο δυτικό ορεινό άκρο της μητρόπολης ανάμεσα στα Καστανοχώρια βρίσκεται η Ζώνη - Ζάντσκο. Οι περισσότεροι οικισμοί γύρω από τη Ζώνη ιδρύθηκαν μετά το 1700, όταν ένα τούρκικο φερμάνι υποχρέωσε τους νομαδικούς οικισμούς να συγχωνευθούν σε έναν για την είσπραξη των φόρων. Σύμφωνα με την παράδοση οι φατρίες που βρίσκονταν στη θέση «Καλύβια»⁵⁴¹ στα νοτιοδυτικά της Ζώνης, ίδρυσαν το Ζάντσκο το 1780 - 85⁵⁴². Η δημιουργία του νέου οικισμού για την είσπραξη των φόρων από τους Οθωμανούς και η προστασία τους από τις ληστρικές επιδρομές, συνδέεται με το ρεύμα φυγής στα δυσπρόσιτα μέρη, που αυξάνεται τον 18^ο αιώνα⁵⁴³.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα βορειοανατολικά του οικισμού ιδρύθηκε μοναστήρι στη μνήμη των Εισοδίων της Θεοτόκου, όπως ήταν το μοναστήρι του Παλαιοκριμίνιου και το μετόχι του, το Παλιομονάστηρο στα Όντρια Όρη. Η ίδρυση του μοναστηριού είναι άγνωστη καθώς η κτιτορική επιγραφή ανέφερε μόνο το έτος ιστόρησης του καθολικού.

Ελάχιστες πληροφορίες για το μοναστήρι αναφέρονται σε υπόμνημα του Πηχεώνα το 1884, που δίνει πληροφορίες για τα μοναστήρια της επαρχίας Καστοριάς⁵⁴⁴. Από το υπόμνημα γίνεται γνωστό ότι το 1884 το μοναστήρι ήταν γυναικείο και υπολειτουργούσε, καθώς μόναζε μία μόνο μοναχή. Επίσης γίνεται λόγος για 15 δωμάτια χωρητικότητας 100 ατόμων. Η διαχείριση των εσόδων γινόταν από τους κατοίκους των γύρω χωριών.

Η σταδιακή ερήμωση του μοναστηριού είχε ως αποτέλεσμα την κατάρρευση των κτηριακών εγκαταστάσεων και την εκποίηση της κινητής περιουσίας. Μια προσπάθεια επισκευής του ναού έγινε το 1941, σύμφωνα με χαραγμένη επιγραφή πάνω σε αμμόπετρα. Τα τελευταία έτη σωζόταν μόνο το καθολικό, όμως οι προσπάθειες της κοινότητας για εύρεση οικονομικών πόρων προς συντήρηση δεν απέδωσαν, με αποτέλεσμα την πλήρη κατάρρευση του⁵⁴⁵.

Από περιγραφές κατοίκων της Ζώνης, η αρχιτεκτονική του καθολικού έμοιαζε με αυτόν του Αγίου Αθανασίου Ζηκοβίστης. Ήταν θολοσκέπαστος, με τυφλό ημισφαιρικό θόλο που καλύπτονταν με σχιστόπλακες και διέθετε λιτή. Ο εικονογραφικός διάκοσμος, μπορεί να χρονολογηθεί με βεβαιότητα το 1799⁵⁴⁶.

Κτιτορική επιγραφή (1799)

Η κτιτορική επιγραφή της μονής των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Ζώνη δε σώζεται σήμερα. Το κείμενο που παρατίθεται αποτελεί πρώτη μεταγραφή του Ν. Μουτσόπουλου⁵⁴⁷, που απέδωσε ακριβώς τη μορφή και το μέγεθος των γραμμάτων. Από την εξάστιχη

⁵⁴¹ Για το χωριό Καλύβια ο Νεόφυτος σημειώνει δίπλα: Παλαιοχώρι. ΚΑΛΙΝΕΡΗΣ, Κωδιξ, 122.

⁵⁴² ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Ζώνη, 37, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵⁴³ Βακαλόπουλος, Ιστορία Γ', 258 - 263. Στη Ζώνη δεν επιβλήθηκε ποτέ τούρκικος επικοισμός. Ο Α. Μπακαϊμης θεωρεί πως η δημιουργία του μοναστηριού στους πρόποδες των Οντρίων, πιο κοντά σε χωριά με Έλληνες και Βαλαάδες, λειτουργούσε ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στους υπόδουλους και τους εξισλαμισμένους Έλληνες, καθώς οι δεύτεροι το επισκέπτονταν για να απαλλαγούν από διάφορες ασθένειες. Ένας δεύτερος λόγος ήταν, ότι αποτελούσε αντίποδα στο μουσουλμανικό τέμενος, τον Τεκέ της Δραγασιάς. ΜΠΑΚΑΪΜΗΣ, Όντρια, 83 - 84.

⁵⁴⁴ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Βόρειος ελληνισμός, 124.

⁵⁴⁵ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 294 - 295, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία

⁵⁴⁶ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 295.

⁵⁴⁷ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή, 203.

επιγραφή, οι πέντε πρώτοι στίχοι ήταν ένας συνδυασμός μεγαλογράμματης και μικρογράμματης γραφής. Ο τελευταίος στίχος ήταν γραμμένος με μικρά καλλιγραφικά γράμματα. Στο κείμενο υπήρχαν αρκετές βραχυγραφίες και πολλά ορθογραφικά λάθη. Στην αρχή υπήρχε σταυρός ομοίου μεγέθους με τα γράμματα της επιγραφής, που είχε ως εξής:

+ ΔΝΕΓΡΑΦΙ ΚΕ ΗΣΤΟΡΙΘΗ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΘΗΣ ΚΕ ΙΕΡΟΣ // ΝΑΟΣ ΤΑ ΕΙΣΟΔΙΑ ΤΗΣ
ΙΠΕΡΕΥΛΟΓΙΜΕΝΗΣ ΔΕΣΠΙΝΗΣ ΗΜΩΝ // ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΪΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ
ΑΡΧΙΕΡ(Α)ΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝ- // ΙΕΡΟΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΛΟΓΙΟΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΣΤΩΡΙΑΣ ΚΥΡΙΟΥ
ΑΝΘΙΜΟΥ // ΊΓΟΥΜΕΝΕΥΟΝΤΟΣ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΩΝ Ο ΚΤΙΩΡ ΚΥΡ ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΕΚ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΕ
εξοδων Ο ΚΤΙΩΡ ΚΥΡ ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΕΚ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΕ χόρας ταύτι // χήρ γαρ ηπάρχη
Ιωάννης εκ κόμης ζέρμα ετος 1799 αυγός 14.

+ Άνεγράφι κέ ήστορίθη ό πάνσεπτος θής κέ ιερός // ναός τὰ Εισόδια τῆς
ίπερευλογιμένης Δεσπίνης ήμῶν // Θεοτόκου κέ Αἰπαρθένου Μαρίας
ἀρχιερ(α)τεύοντος τοῦ Παν- // ιεροτάτου κέ Λογιοτάτου Ἁγίου Καστωρίας Κυρίου
Ἀνθίμου // Ἰγουμενεύοντος κ(αί) ἐξόδων ό κτίτωρ κύρ πα(πᾶ) Παρθένιος ἐκ τῆς
μονῆς κέ χόρας ταύτης // χήρ γὰρ ἡπάρχη Ἰωάννου ἐκ κόμης Ζέρμα ἔτος 1799
αὐγούστου 14.

Η συγκεκριμένη επιγραφή αν και τονισμένη έχει αρκετές αξιοσημείωτες γραφές. Ενδεικτικά αναφέρονται: στον πρώτο στίχο «Άνεγράφι» αντί «Άνεγράφη», «θήος» αντί «θεῖος», στο δεύτερο στίχο, «ίπερευλογιμένης Δεσπίνης» αντί «ύπερευλογημένης Δεσποίνης», στο τρίτο στίχο, «Αἰπαρθένου» αντί «Αειπαρθένου», στο τέταρτο στίχο «Ίγουμενεύοντος» αντί «Ἰγουμενεύοντος», ενώ σε όλο το κείμενο ο σύνδεσμος «καί» γράφεται λανθασμένα ως «κέ».

Από την επιγραφή γίνεται γνωστό ότι η μονή ήταν αφιερωμένη στα Εισόδια της Θεοτόκου. Σύμφωνα με το κείμενο η τοιχογράφηση του ναού ολοκληρώθηκε στις 14 Αυγούστου του 1799. Τα έξοδα της εικονογράφησης ανέλαβε ο ηγούμενος της μονής, Παρθένιος, με καταγωγή από τη Ζώνη. Στον τρίτο στίχο του κειμένου αναφέρεται ο μητροπολίτης Άνθιμος της Μητρόπολης Καστοριάς στην οποία υπαγόταν η Ζώνη έως και τον προηγούμενο αιώνα⁵⁴⁸. Το όνομα του Άνθιμου δεν μνημονεύεται στους επισκοπικούς καταλόγους της Μητρόπολης Καστοριάς⁵⁴⁹. Ο Α. Δάρδας βασιζόμενος στο κείμενο της επιγραφής τον κατατάσσει μεταξύ του Γενναδίου (1773) και του Νεόφυτου (1799)⁵⁵⁰.

Στην κτιτορική επιγραφή δεν υπάρχει καμία αναφορά για το έτος ανοικοδόμησης του καθολικού. Η ανέγερση θα έγινε κάποια χρόνια νωρίτερα από την ιστόρηση, την οποία ανέλαβε ο Ιωάννης από τη Ζέρμα. Ο ζωγράφος Ιωάννης καταγόταν από το χωριό Ζέρμα σημερινή Πλαγιά⁵⁵¹ και αποτελεί τον δεύτερο γνωστό ζωγράφο του χωριού, μετά τον

⁵⁴⁸ Μετά το 1918 η Ζώνη περιήλθε στη δικαιοδοσία της επαρχίας Σισανίου, κατ' επέκταση και το μοναστήρι στην Μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης. Το 1932 χαρακτηρίστηκε μετόχιο της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μικροκάστρου, όπως και όλα τα υπόλοιπα της μητρόπολης. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 293.

⁵⁴⁹ ΤΣΑΜΙΣΗΣ, Καστοριά, 68.

⁵⁵⁰ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 290, υπ. 112.

⁵⁵¹ Η μετονομασία έγινε με το ΦΕΚ 287/20-9-1955.

ζωγράφο Μιχαήλ⁵⁵². Περαιτέρω πληροφορίες για την καλλιτεχνική πορεία και τη δράση του δεν έχουν εντοπιστεί. Το όνομά του απαντά μόνο στην εξεταζόμενη κτιτορική επιγραφή της Ζώνης. Να σημειωθεί πως σε αντίθεση με τα υπόλοιπα χωριά του Γράμμου, όπως το Λινοτόπι και τη Γράμμοστα, η Ζέρμα δεν ανέδειξε σημαντικό αριθμό ζωγράφων. Οι κάτοικοι ήδη από τον 18^ο αιώνα ασχολούνταν περισσότερο με τις οικοδομικές εργασίες⁵⁵³.

---

⁵⁵² ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Έλληνες ζωγράφοι τομ.1, 339. Για την καλλιτεχνική δράση του Μιχαήλ από τη Ζέρμα, βλ. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Καλλιτεχνικά Εργαστήρια, 30, 109 - 112.

⁵⁵³ Β. Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ - Α. Π. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, Μάστοροι - Χτίστες από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας, τ. Α', Ιωάννινα 2008, 60 - 70.

Μονή Αγίας Τριάδος Βυθού (1802)

Μονή Αγίας Τριάδος Βυθού

Η μονή της Αγίας Τριάδος βρίσκεται σε απόσταση 7 χιλιομέτρων έξω από το χωριό Βυθός σε υψόμετρο 1.000 μέτρα ανάμεσα στον Πεντάλοφο και Αυγερινό⁵⁵⁴. Από τους οικισμούς αυτούς το μοναστήρι ονομάστηκε Αγία Τριάδα Βυθού - Αυγερινού - Πενταλόφου⁵⁵⁵. Η ιστορική διαδρομή από την ίδρυσή του έως σήμερα αποτελεί πρόβλημα. Πιο συγκεκριμένα, η Αγία Τριάδα στην τωρινή θέση και μορφή, σύμφωνα με τις επιγραφές του καθολικού και τις ενθυμήσεις του ιερομονάχου Νεοφύτου, κτίστηκε το 1792 - 1800. Η ανέγερση όμως του 18^{ου} αιώνα δεν αποτελεί την αρχική ίδρυση της μονής, αλλά πρόκειται για συνέχεια άλλων παλαιότερων μοναστηρίων.

Για τα μοναστήρια αυτά και τις μετατοπίσεις τους διατυπώθηκαν δύο διαφορετικές απόψεις. Η πρώτη βασιζέται σε προφορική παράδοση,⁵⁵⁶ σύμφωνα με την οποία η αρχική ίδρυση του μοναστηριού έγινε από μοναχούς του Αγίου Όρους τον 16^ο αιώνα κοντά στην τοποθεσία Φτέρη⁵⁵⁷ προς τιμήν των Ταξιαρχών. Η προφορική παράδοση αναφέρει τις διαδοχικές τοπικές μετατοπίσεις⁵⁵⁸ που έγιναν κατά καιρούς εξαιτίας των αλβανικών επιδρομών φτάνοντας στον 18^ο αιώνα, δηλαδή στη σημερινή θέση, οπότε και

⁵⁵⁴ Οι οικισμοί Βυθός, Πεντάλοφος και Αυγερινός είναι γνωστοί με τη γενική ονομασία Ζουμπάνια. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 36 - 43. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 214. ΣΑΡΑΝΤΗΣ, Χωριά Βοΐου, 244.

⁵⁵⁵ Αυτές οι τρεις κοινότητες είχαν και από ένα τμήμα της σφραγίδας του μοναστηριού, όπως και ο ηγούμενος το ένα τέταρτο. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 327.

⁵⁵⁶ Για τις προφορικές παραδόσεις που καταγράφηκαν με διάφορες παραλλαγές από τους ιστοριογράφους, βλ. ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 463. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Ιερά Μονή, 167 - 169. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 327 - 330, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁵⁷ Υπάρχει σήμερα στη θέση εκείνη παρεκκλήσι προς τιμήν των Ταξιαρχών της ενορίας Βυθού, γνωστό ως «Παλιομονάστηρο». Όμως δεν εντοπίζονται άλλα κτίσματα που να δηλώνουν την ύπαρξη μοναστηριού. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 330. Η Φτέρη διαλύθηκε οριστικά το 1630 - 1640, βλ. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 26.

⁵⁵⁸ Δεύτερη ασφαλέστερη μεταφορά για την αποφυγή των αλβανικών επιδρομών ήταν κοντά στο χωριό Ζάλτσι, ενώ ως τρίτη μετατόπιση αναφέρεται η θέση Γκρέζι. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Ιερά μονή, 162. Η περιοχή Ζάλτσι διαλύθηκε οριστικά το 1755, βλ. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 26.

μετονομάστηκε σε Αγία Τριάδα⁵⁵⁹. Παρ'όλα αυτά, οι μετακινήσεις αυτές που αναφέρει η παράδοση, δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένο πότε και αν όντως πραγματοποιήθηκαν.

Η δεύτερη άποψη στηρίζεται σε ελάχιστα ιστορικά στοιχεία. Πρόκειται για ενθυμήσεις και αναγραφές που βρέθηκαν σε λειτουργικά βιβλία και ανατρέπουν την προφορική παράδοση. Μια ενθύμηση γραμμένη σε ευαγγέλιο μνημονεύει τους πρώτους ιδρυτές της μονής, τον ιερομόναχο Γαβριήλ και τον ιερομόναχο Καρίκη και αναφέρεται στην ανακαίνιση του μοναστηριού το 1733⁵⁶⁰. Όμως το όνομα του ιερομόναχου Καρίκη εντοπίζεται σε κώδικα του 1646 που έγραψε ο ίδιος⁵⁶¹. Ως εκ τούτου, η αρχική ίδρυση μετατίθεται έναν αιώνα νωρίτερα. Άλλο γραπτό στοιχείο που αποδεικνύει την ύπαρξη μοναστηριού στο όνομα της Αγίας Τριάδος, είναι ένα χοτζέτι του 1745 που αφορά στη διασφάλιση των συνόρων της μονής⁵⁶². Πάντως το 1792 κτίζεται το σημερινό μοναστηριακό συγκρότημα, πάντα στο όνομα της Αγίας Τριάδος, από τον Νεόφυτο Πανούρη, ηγούμενο του προϋπάρχοντος μοναστηριού. Ο Νεόφυτος σε χειρόγραφο κώδικα του μοναστηριού, που δε σώζεται σήμερα, παρείχε πληροφορίες για τις διάφορες οικοδομικές φάσεις του συγκροτήματος, τις δαπάνες για τα ημερομίσθια των τεχνιτών, τις προμήθειες των υλικών και τις δωροδοκίες Τούρκων αξιωματούχων. Μέσα από τις σημειώσεις του δίνονται στοιχεία για την αγιογράφηση του καθολικού, για την κατασκευή του τέμπλου και του δεσποτικού θρόνου, καθώς επίσης και για τα εγκαίνια του ναού⁵⁶³.

Όταν ανοικοδομείται ένα μοναστηριακό συγκρότημα είθισται οι εργασίες να ξεκινούν πρώτα από την κατασκευή του καθολικού και έπειτα των υπόλοιπων βοηθητικών χώρων. Στην παρούσα περίπτωση πρώτα κατασκευάστηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι, τα κελλιά των μοναχών και τέλος το καθολικό. Από το χοτζέτι γίνεται γνωστό ότι το 1745 λειτουργούσε ήδη μοναστήρι της Αγίας Τριάδος. Επομένως πιο πιθανό είναι η αρχική θέση του σημερινού μοναστηριού να βρισκόταν εκεί όπου είναι ο ναός των Ταξιαρχών, το σημερινό δηλαδή «Παλιομονάστηρο» (3 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά), και όταν κτίστηκε το καινούριο μοναστήρι του 18^{ου} αιώνα, το Παλιομονάστηρο να αφιερώθηκε στους Ταξιάρχες⁵⁶⁴.

Το μοναστήρι της Αγία Τριάδος είναι ένα μεγαλοπρεπές οικοδόμημα αθωνικού τύπου και αποτελεί λαμπρό δείγμα της τοπικής οικοδομικής αρχιτεκτονικής. Σήμερα διατηρείται η ανατολική και νότια πλευρά με τα κελλιά και τους βοηθητικούς χώρους. Το καθολικό αποτελείται από έναν κεντρικό τρούλο και δυο μικρότερους στα γωνιακά διαμερίσματα του Ιερού Βήματος⁵⁶⁵. Στην κάτοψη εμφανίζει τον σύνθετο τετρακίονιο σταυροειδή με τρούλο. Εξωτερικά οι διαστάσεις του είναι (18,50μ x 11,00μ.) Εντός του ναού και πάνω από τον νάρθηκα βρίσκεται ενσωματωμένο το παρεκκλήσι του Αγίου Μόδεστου. Στα ανατολικά η Πρόθεση και το Διακονικό εγγράφονται στους τοίχους και μόνο η πολυγωνική κόγχη του ιερού με τις δεκατρείς πλευρές προεξέχει⁵⁶⁶.

⁵⁵⁹ Την αλλαγή της ονομασίας από Ταξιαρχών σε Αγία Τριάδα, η παράδοση την αποδίδει σε όραμα του ηγούμενου Νεόφυτου. ΑΝΘΙΜΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, Επαρχία Σισανίου, 463. ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ, Μοναί, 101 - 102.

⁵⁶⁰ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 336 - 337.

⁵⁶¹ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΗΣ, Μοναστήρι Αγίας Τριάδας, 48.

⁵⁶² ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 334 - 335, όπου και φωτογραφία των δυο πρώτων σελίδων του χοτζετίου.

⁵⁶³ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΗΣ, Μοναστήρι Αγίας Τριάδας, 19 - 24. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 339 - 341.

⁵⁶⁴ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 336.

⁵⁶⁵ Λεπτομερή αρχιτεκτονική αποτύπωση και ανάλυση, βλ. ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Καθολικό Αγίας Τριάδας, 67 - 81.

⁵⁶⁶ ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Καθολικό Αγίας Τριάδας, 70.

Εξαιρετικά επιμελημένη είναι η τοιχοποιία. Στη βόρεια όψη του ναού η κόγχη είναι επτάπλευρη με τυφλά αψιδώματα και ισλαμικού τύπου τόξα στις απολήξεις τους, ενώ στη νότια όψη, ανάμεσα στα τυφλά αψιδώματα της εννιάπλευρης κόγχης παρεμβάλλονται κιονίσκοι. Η κατασκευή των τοίχων έγινε με πελεκημένες πέτρες σε ακανόνιστο ισόδομο σύστημα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο γλυπτός διάκοσμος του ναού. Δύο λιθανάγλυφα στολίζουν το υπέρθυρο της κύριας εισόδου και τη νότια όψη του καθολικού. Η Ν. Σκαρτάδου υποστηρίζει ότι τα δυο λιθανάγλυφα είναι έργα του Μίλιου Ζουπανιοπολίτη⁵⁶⁷. Κάνοντας σύγκριση με τις παραστάσεις αντίστοιχων έργων του στο Πήλιο τοποθετεί την πραγματοποίηση των έργων ανάμεσα στο 1783 περίπου ως 1794 - 95.

Ως εκ τούτου στο καθολικό της Αγίας Τριάδος Βυθού συνυπάρχουν στοιχεία που προέρχονται από το βυζαντινό παρελθόν μαζί με οθωμανικά μορφολογικά πρότυπα⁵⁶⁸. Αναμενόμενο σε όλο αυτό το μεγάλο διάστημα της υποτέλειας να διεισδύσουν και ξένα στοιχεία στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Η κατασκευή ενός μεγαλοπρεπούς και επιβλητικού καθολικού με πλάγιες κόγχες και τρούλους αντικατοπτρίζει την προσπάθεια των ζουμπανιωτών τεχνιτών να δημιουργήσουν έναν ναό ξεχωριστό για την περιοχή τους.

Εξωτερική επιγραφή στο βόρειο τοίχο (1800)

Η χρονολόγηση του μνημείου είναι ένα θέμα απόλυτα εξακριβωμένο. Στον βόρειο εξωτερικό τοίχο του ναού υπάρχει εντοιχισμένη σε εσοχή μια πλάκα με επιγραφή, η οποία παρέχει πληροφορίες για το έτος ανέγερσης του καθολικού το 1800⁵⁶⁹. Η εξάστιχη μεγαλογράμματη επιγραφή είναι γραμμένη με μαύρο χρώμα πάνω σε κονίαμα ανοικτής ώχρας. Ο τελευταίος στίχος αναγράφεται με κεφαλαία γράμματα αλλά σε μικρότερο μέγεθος. Η επιγραφή έχει ως εξής:

+ // ΕΚΉΣΤΙ Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ // ΔΕΙΔΟΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΕΤΙ 1800 //
ΝΕΟΦΙΤΟΣ ΙΕΡΟΜΟ // ΝΑΧΟΣ ΣΙΝ ΕΜΗ // ΔΔΕΛΥ
ΠΡΟΤΟΜΑΣΤΟΡΑ // ΓΕΟΡΓΙΟΣ ΚΟΥΣΤΑ⁵⁷⁰

+ // Ἐκτίσθι ὁ ναὸς τῆς // Ἁγίας Τριάδος ἔτι 1800
ΑΩ // Νεόφιτος ἱερομό- // ναχος σὶν ἐμῆ⁵⁷¹ // ἀδελφὸν
προτομάστορα // Γεόργιος Κούστα

Η επιγραφή στον εξωτερικό βόρειο τοίχο

⁵⁶⁷ Για τον Μίλιο και τα έργα του, βλ. ΝΙΚΗΤΑ - ΣΚΑΡΤΑΔΟΥ, Γλύπτης, 49 - 61. ΜΑΚΡΗΣ, Λαϊκή τέχνη, 130. ΓΟΥΡΓΙΩΤΗ, Λιθανάγλυφα, 16. ΦΛΩΡΑΚΗΣ, Λαϊκή λιθογλυπτική, 16.

⁵⁶⁸ ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Καθολικό Αγίας Τριάδας, 71.

⁵⁶⁹ Την επιγραφή δημοσίευσαν: ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Καθολικό Αγίας Τριάδας, 73. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΗΣ, Μοναστήρι Αγίας Τριάδας, 27. ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 347

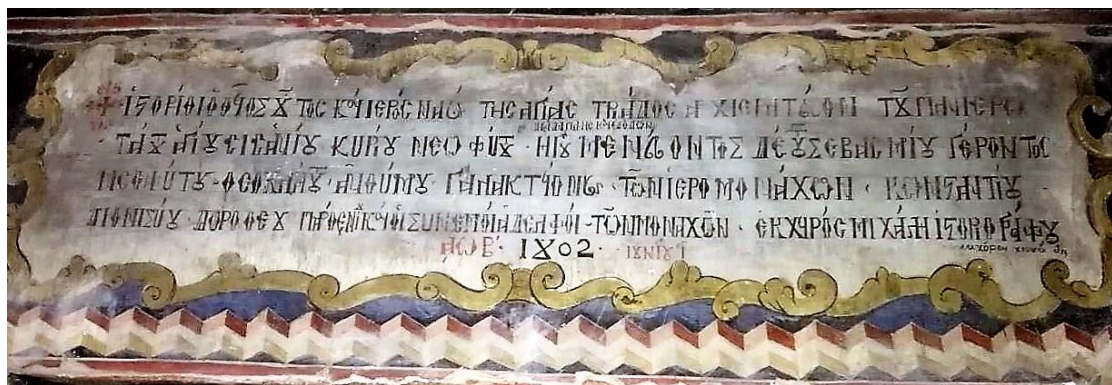
⁵⁷⁰ Στην μελέτη της Ρ. Λεωνιδοπούλου- Στυλιανίδου που πραγματοποιήθηκε το 1979, σε φωτογραφία που παραθέτει, διακρίνεται καθαρά το όνομα του πρωτομάστορα. ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Καθολικό Αγίας Τριάδας, 76, εικ. 16.

⁵⁷¹ ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Το καθολικό, 81, υπ. 47. Μεταγράφει: *καὶ οἱ σὺν ἐμοὶ*.

Η επιγραφή αν και λακωνική είναι σημαντική για τις πληροφορίες που προσφέρει. Εκτός του ότι παραδίδει την ακριβή χρονολογία ανέγερσης του καθολικού το 1800, παραθέτει και στοιχεία σχετικά με τη διοίκηση της μονής και το όνομα του κτίστη. Η ανέγερση έγινε υπό την καθοδήγηση του ηγούμενου της μονής Νεόφυτου και από Πενταλοφίτες (Ζουμπανιώτες) κτίστες με επικεφαλής τον πρωτομάστορα Γεώργιο Κούστα, συγχωριανό τους που είχε την κύρια ευθύνη του έργου⁵⁷². Οι μαστορες κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα προέρχονταν κυρίως από τον χώρο της Ηπείρου⁵⁷³ και της Μακεδονίας⁵⁷⁴. Οι Ζουμπανιώτες τεχνίτες άφησαν την καλλιτεχνική τους ταυτότητα σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως στη δυτική Θεσσαλία, όπου κατασκεύασαν αρκετούς ναούς του Πηλίου⁵⁷⁵, στην Ήπειρο, στη Μακεδονία, αλλά και έξω από αυτόν.

Κτιτορική επιγραφή της Αγίας Τριάδος (1802)

Στο υπέρθυρο του δυτικού τοίχου που διαχωρίζει τον κυρίως ναό από τον νάρθηκα, εντοπίζεται η κτιτορική επιγραφή αποτελούμενη από πέντε στίχους. Η επιγραφή είναι μεγαλογράμματη, εκτός από το σημείο αναγραφής της καταγωγής του ζωγράφου που αποδίδεται με μικρά καλλιγραφικά γράμματα, κάτω ακριβώς από τον τέταρτο στίχο. Τα γράμματα της επιγραφής είναι γραμμένα με μαύρο χρώμα πάνω σε υπόλευκο κονίαμα. Αντίθετα με κοκκινωπό χρώμα είναι ζωγραφισμένος ο σταυρός, ο μήνας και η χρονολογία με ελληνικούς χαρακτήρες. Η επιγραφή πλαισιώνεται από ανθεμωτό διάκοσμο⁵⁷⁶ στο χρώμα της ώχρας και τοποθετείται σε γαλάζιο βάθος. Κάτω από το πλαίσιο της επιγραφής τρεις τεθλασμένες διακοσμητικές ταινίες πλαισιώνουν τη θύρα που οδηγεί στον νάρθηκα. Στην αρχή υπάρχει σταυρός όμοιου μεγέθους με γράμματα της επιγραφής που έχει ως εξής:

Η επιγραφή στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού της Αγία Τριάδος Βυθού

⁵⁷² Το επίθετο είναι γνωστό καθώς συναντάται στον Πεντάλοφο. Ο Αλέξης Κούστας και ο Πανταζής Κούστας αναγράφονται στο «Κατάστιχο της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου και λοιπών εκκλησιών Ζουμπανίου» ως δωρητές, πληρώνοντας το ποσό των 5 και 6 γροσίων αντίστοιχα, για τις εικόνες του τέμπλου και για το ασβέστωμα, αριθ. 6/1836 Οκτωβρίου 30. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Περιοχή, 321, υπ. 76.

⁵⁷³ ΤΣΟΥΠΗ, Ηπειρώτικα λιθόγλυπτα, 29.

⁵⁷⁴ ΓΟΥΡΓΙΩΤΗ, Λιθανάγλυφα, 26.

⁵⁷⁵ Ενδεικτικά αναφέρονται κάποια ενυπόγραφα έργα: Αγία Κυριακή Ζαγοράς Πηλίου (1742), Άγιος Αθανάσιος Δρακιάς Πηλίου (1766), Άγιοι Ανάργυροι (1781), Αγία Κυριακή (1786) Τρικερίου. ΚΑΣΣΟΣ, Ζουμπανιώτες, 102.

⁵⁷⁶ Παρόμοια πλαισίωση συναντάται στην επιγραφή του νάρθηκα της μονής Αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας (1785). ΜΑΚΡΗΣ, Χιονιαδίτες, 41.

+ ἹΣΟΡΗΘΙ Ὁ ΘΕΙΟΣ ΘΥΤΟΣ ΚΑΙ ΙΕΡΟΣ ΝΑΒ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝ Τῶ ΠΑΝΙΕΡΩ // ΤΑῦΤ ἉΓΙΟΣ ΣΙΣΑΝΙΟΣ ΚΥΡΙΟΣ ΝΕΩΦΥΤΟΣ · ΜΕΤΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΩΝ ΗΓΧΜΕΝΕΥΟΝΤΟΣ ΔΕ Ὁ ΣΕΒΑΣΜΙΟΣ ΓΕΡΟΝΤΟΣ // ΝΕΟΦΥΤΟΣ · ΘΕΟΚΛΗΣ · ΑΝΘΥΜΟΣ ΓΑΛΑΚΤΕΙΟΝΟΣ · ΤΩΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΩΝ · ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ // ΔΙΟΝΙΣΙΟΣ · ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΜΟΙ ΑΔΕΛΦΟΙ · ΤΩΝ ΜΟΝΑΧΩΝ · ΕΚ ΧΕΙΡΟΣ ΜΙΧΑΛΗ ΙΣΟΡΙΟΓΡΑΦΟΣ // ,ΑΩΒ' · 1802· ΙΩΝΙΟΣ Ι' ΕΚ ΧΟΡΑΣ ΧΙΟΝΑΔΕΣ.

+ Ἱστορήθη ὁ θεῖος οὗτος καὶ ἱερός ναὸς τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀρχιερατεύον τοῦ Πανιερω- // τάτου⁵⁷⁷ ἁγίου Σισανίου Κυρίου Νεωφύτου· μετὰ δαπάνης καὶ ἐξόδων ἡγουμενεύοντος δὲ τοῦ σεβασμίου γέροντος // Νεοφύτου· Θεοκλήτου· Ανθύμου Γαλακτείου· τῶν ἱερομονάχων· Κωνσταντίου // Διονισίου· Δωροθέου Παρθενίου καὶ οἱ σὺν ἐμοὶ ἀδελφοί· τῶν μοναχῶν· ἐκ χειρὸς Μιχάλη ἱστοριογράφου // ,αωβ'· 1802· ἰουνίου ἰ' ἐκ χόρας χιονάδες

Σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή η μονή είναι αφιερωμένη στην Αγία Τριάδα. Η λέξη «Ἱστορήθη» με την οποία αρχίζει η επιγραφή, δηλώνει μόνο το έτος διακόσμησης του καθολικού, γεγονός που φανερώνει πως εκείνο το χρονικό διάστημα δεν πραγματοποιήθηκε κάποια άλλη εργασία στον ναό.

Τον αρχιερατικό θρόνο της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης κατείχε ο Νεόφυτος (1792 - 1811)⁵⁷⁸. Όπως δηλώνεται στην κτιτορική επιγραφή, ο Νεόφυτος έφερε τον τίτλο του «ἁγίου Σισανίου». Ἰδια προσφώνηση απαντά στην κτιτορική επιγραφή της Παναγίας Μικροκάστρου (1797)⁵⁷⁹. Το γεγονός ότι αναφέρεται μόνο ως «Σισανίου», παρόλο που ο επίσημος τίτλος είναι «Σισανίου και Σιατίστης», γίνεται για λόγους συντομίας. Ο Νεόφυτος και οι διάδοχοί του υπογράφουν «ὁ Σισανίου» χωρίς το «Σιατίστης»⁵⁸⁰. Αντίθετα ο ίδιος στις σημειώσεις του στον κώδικα αυτοτιτλοφορεῖται ως «Νεόφυτος ὁ ἐλάχιστος Ἀρχιερεὺς Σισανίου καὶ Σιατίστης»⁵⁸¹. Η έδρα της μητρόπολης έως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα ήταν στο Σισάνι, η προσθήκη «Σιατίστης» ήρθε ως αποτέλεσμα της μεταφοράς της έδρας από το Σισάνι στη Σιάτιστα από τον επίσκοπο Ζωσιμά.⁵⁸²

Οι δαπάνες για την ιστόρηση του ναού έγιναν από τον ηγούμενο της μονῆς Νεόφυτο Πανούρη με καταγωγή από τον Πεντάλοφο. Ο Νεόφυτος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ίδρυση και πραγματοποίηση του όλου μοναστηριακού συγκροτήματος. Το όνομά του, εκτός από την εξωτερική επιγραφή (1800) και την κτιτορική που βρίσκεται μέσα στον ναό (1802), εντοπίζεται σε παλιά κρήνη με χρονολογία 1762, δηλαδή τριάντα χρόνια πριν να

⁵⁷⁷ ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, Βύλιζα, 91.

⁵⁷⁸ ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 53 - 61.

⁵⁷⁹ Ο γνωστός μητροπολίτης Νεόφυτος αναφέρεται όπως στην κτιτορική επιγραφή της μονῆς Μικροκάστρου «ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου ἁγίου Σισανίου κύριου κύριου Νεοφύτου». Βλέπε σελίδα 111.

⁵⁸⁰ Η έκφραση «καὶ Σιατίστης» για λόγους συντομίας παραλείπονταν μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 32, υπ. 87.

⁵⁸¹ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Κώδιξ, 118.

⁵⁸² Στον τίτλο της μητρόπολης μέχρι το 1706 υπήρχε η προσθήκη «Ἀνασελίτσης» ὄχι πάντοτε ὁμως, γιατί αρκετές φορές αναφέρεται απλῶς ως «ὁ Σισανίου». Ο Ζωσιμάς ὁμως υπέγραφε ως «Σισανίου καὶ Ἀνασελίτσης» ποτέ ως «Σισανίου καὶ Σιατίστης». GELZER, Der Patriarchat, 20, 30 - 31. ΔΑΡΔΑΣ, Επισκοπή, 32.

αρχίσει η ανοικοδόμηση του νέου μοναστηριού⁵⁸³. Από τις χειρόγραφες σημειώσεις του φαίνεται πως ήταν άνθρωπος με διοικητικές ικανότητες και προσφορά σε πνεύμα, αφού υπήρξε δάσκαλος του σκλαβωμένου γένους⁵⁸⁴. Απεβίωσε ένα χρόνο μετά την ολοκλήρωση της αγιογράφησης του ναού, το 1803⁵⁸⁵.

Σχετικά με τα ονόματα των μνημονευόμενων ιερομονάχων και μοναχών στον τρίτο και τέταρτο στίχο του κειμένου, μόνο για τον μοναχό Διονύσιο σώζονται κάποια στοιχεία, όμως ελάχιστα. Πρόκειται για τον Διονύσιο Αγακίδη, μνημένο της Φιλικής Εταιρείας. Η εθνική δράση του επεφύλαξε μαρτυρικό θάνατο, καθώς το 1821 μεταφέρθηκε στην Ελασσόνα όπου και απαγχονίσθηκε⁵⁸⁶.

Οι εργασίες τοιχογράφησης ολοκληρώθηκαν στις 10 Ιουνίου του 1802. Στον τέταρτο στίχο αναγράφεται το όνομα του ζωγράφου: «*έκ χειρός Μιχάλη ιστοριογράφου*». Πρόκειται για τον ζωγράφο Μιχαήλ από τους Χιονάδες της Ηπείρου⁵⁸⁷. Ο Χιονιαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ είναι γνωστός από φορητές εικόνες και τοιχογραφίες, τις οποίες είτε ζωγράφιζε μόνος του, είτε συνεργαζόμενος με συντοπίτες ή και άλλους ζωγράφους⁵⁸⁸. Εκτός από τον τόπο καταγωγής του, αυτοπροσδιορίζεται ως «ιστοριογράφος»⁵⁸⁹ διευκρινίζοντας με αυτό τον τρόπο την εξειδίκευση του. Επεδίωκε δηλαδή να διαδώσει τη φήμη του διευκολύνοντας τον εντοπισμό του από νέους παραγγελιοδότες. Απώτερος σκοπός ήταν προφανώς η επαγγελματική του αναγνώριση με τις ανάλογες οικονομικές απολαβές.

Στο κείμενο της επιγραφής δεν γίνεται αναφορά στο κόστος της τοιχογράφησης και την αμοιβή του ζωγράφου. Σύμφωνα όμως με την ενθύμηση του Νεοφύτου⁵⁹⁰ ο Μιχαήλ αμείφθηκε για το έργο του. Εκτός της αμοιβής που του αντιστοιχούσε, έλαβε παραπάνω χρήματα ως δώρο, καθώς ο ηγούμενος ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα της δουλειάς του, θέλησε να τον ανταμείψει για τις υπηρεσίες του.

---

⁵⁸³ «ΑΝΙΓΕΡΘΙ ΚΕ Ε // ΚΟΔΟΜΙΘΙ Ι ΒΡΙCΙ // ΕΤΟC 1762 CΙΝΤΡ- // ΟΜΙΤΙC ΕΞΟΔΙΑCΙC // ΝΙΟΦΙΤΕ ΙΕΡΟΜΑΝΑΧΟΥ // ΜΑCΤΟΡΙ ΖΟΠΑΝΟΤΙC». ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Καθολικό Αγίας Τριάδας, 74.

⁵⁸⁴ Σε ενθύμηση του Αγίου Γεωργίου : «Εδιάβασεν ό Παπανηόφητος τά παιδία εις έτος 1755».

ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Γραπτά μνημεία, 39.

⁵⁸⁵ ΔΑΡΔΑΣ, Μοναστήρια, 352.

⁵⁸⁶ ΜΑΚΡΗ, Ανεκτίμητος πλούτος, 40 - 41.

⁵⁸⁷ ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ, Λαϊκοί ζωγράφοι, 7 - 11. ΜΑΚΡΗΣ, Φυλές, 40 - 45. ΜΑΚΡΗΣ, Χιονιαδίτες, 14.

⁵⁸⁸ Έργα που εντάσσονται στην καλλιτεχνική δραστηριότητα εντός συνόρων της μητρόπολης είναι το καθολικό της Αγίας Τριάδος Βυθού (1802), το οποίο ιστορεί μόνος του, ο ναός του Αγίου Αχιλλείου στον Πεντάλοφο (1774) μαζί με τον συντοπίτη του Κωνσταντίνο, ενώ το 1785 μαζί με τον Επταχωρίτη αγιογράφο Δημήτριο ιστορούν το καθολικό του Αγίου Αθανασίου Ζηκοβίτισης. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ - ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έλληνες ζωγράφοι Τομ. 2, 195. ΠΑΪΣΙΟΣ, Αγιογραφία, 16. ΒΑΡΣΑΜΙΔΗΣ, Συμβολή, 23 - 24.

⁵⁸⁹ Ο βυζαντινός όρος «ιστοριογράφος» επανέρχεται στις υπογραφές των ζωγράφων έως τον 19^ο αιώνα. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΒΕΡΤΗ, Ζωγράφοι, 131- 145. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Υπογραφές, 134.

⁵⁹⁰ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Μοναστήρι, 27. «αωβ (1802) έγινε ή ζογραφιά γροσιά αω (1800) τó χρισάφη ήδικό μας έδοσα γρόσια 71 ήγου τριακόσια δέκα από τó χρισάφη έσέβηκεν και εις τó δεσποτικό τού έχάρησα και παχτσισι τού ζωγράφου γρόσια κ.β (22)».

Χρονολογικός πίνακας Μνημείων

 Περιοχή Σισανίου	 Περιοχή Εράτυρας
 Περιοχή Σιάτιστας	 Περιοχή Πενταλόφου

Μονές/ Ναοί	Περιοχή	Ίδρυση	Ιστορία	Ζωγράφοι
Μονή Αγίας Παρασκευής	Σισάνι-Δομαβίστη	-14 ^{ος} αιώνας	1761 1769	Μοναχός Μωυσής Βελιγράδι
Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος	Σισάνι-Δρυόβουνο	-16 ^{ος} αιώνας	1592-1652 1808	Νικόλαος Λινοτόπι Αργύρης Κριμίσι (νάρθηκας)
Μονή Αγίου Γεωργίου	Πεντάλοφος-Επταχώρι	-17 ^{ος} αιώνας	1625 1632	–
Παρεκκλήσιο Κοιμήσεως της Θεοτόκου	Πεντάλοφος-Επταχώρι	-17 ^{ος} αιώνας (;)	–	–
Παλαιομονάστηρο Κοιμήσεως Θεοτόκου	Πεντάλοφος-Ζώνη (όντρια)	1632	–	–
Αγία Παρασκευή και Αγία Αικατερίνη	Σιάτιστα	1677	1679 1741 1898	– Καπεσοβίτες α' γενιάς (εξωτερικές τοιχογραφίες) Χριστόδουλος Ιωάννου Σιάτιστα (επιζωγράφιση)
Μονή Αγίου Αθανασίου	Πεντάλοφος-Ζηκόβιστα	-17 ^{ος} αιώνας (;)	1785	Μιχαήλ Χιονιάδες Δημήτριος Μπουρμπουτσικό
Προφήτης Ηλίας	Σιάτιστα	1701	1740-4 1744	Αναστάσιος Ι. Καλούδης και αδελφοί Καπέσοβο
Άγιος Μηνάς	Σιάτιστα	1702	1728	Αδελφοί Κωνσταντίνος, ιερέας, Νικόλαος και Αναστάσιος Καπέσοβο

Άγιος Νικόλαος	Πεντάλοφος - Λουκόμι	Αρχές 18 ^{ου} αιώνα	1725	-
Άγιος Νικόλαος	Εράτυρα	Μέσα 18 ^{ου} αιώνα	1737	-
Ναῦδριο Αναλήψεως του Κυρίου	Εράτυρα- Μαγούλα	Μέσα 18 ^{ου} αιώνα	1769	-
Άγιος Αχιλλεῖος	Πεντάλοφος	1742	1745 1774/9	Αδελφοί Νικόλαος και Θεόδωρο Λοζέτσι Ιωαννίνων (Ιερό) Κωνσταντῖνος και Μιχαήλ Χιονιάδες
Μονή Αγίου Αθανασίου	Εράτυρα	1747	Αρχές 19 ^{ου} αιώνος	-
Άγιος Νικόλαος (δεν σώζεται)	Πεντάλοφος- Λουκόμι	Μέσα 18 ^{ου} αιώνα	1758	-
Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου	Σισάνι	Μέσα 18 ^{ου} αιώνα	1762	-
Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου	Εράτυρα	Μέσα 18 ^{ου} αιώνα	1763	-
Άγιος Δημήτριος	Σισάνι- Βλάστη	Τέλη 18 ^{ου} αιώνα	1774/7	Κωνσταντῖνος Χιονιάδες
Μονή Εισοδίων της Θεοτόκου (δεν σώζεται)	Πεντάλοφος- Ζώνη	Τέλη 18 ^{ου} αιώνα	1799	Ιωάννης Ζέρμα
Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου	Εράτυρα- Μικρόκαστρο	Τέλη 18 ^{ου} αιώνα	1797	Ιερέας Γεώργιος και υἱός Οικονόμος Καπέσοβο
Άγιοι Ταξιάρχες	Σιάτιστα	1798	1798-1805	-
Μονή Αγίας Τριάδος	Πεντάλοφος- Βυθός	1800	1805	Μιχαήλ Χιονιάδες
Προφήτης Ηλίας	Σισάνι- Βλάστη	Αρχές 19 ^{ου} αιώνα	1802	-

Γενικές παρατηρήσεις στις επιγραφές

Βασικό αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτέλεσε ένα σύνολο είκοσι επτά επιγραφών, που εντοπίζονται σε είκοσι τρία μνημεία εντός των γεωγραφικών ορίων της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης⁵⁹¹. Από αυτές, τέσσερις διασώθηκαν από μελέτες προηγούμενων ερευνητών. Η σύγκριση μεταξύ του αριθμού των μνημείων με αυτή των επιγραφών δηλώνει ότι στον ίδιο ναό υπάρχουν επιγραφές της ίδιας ή διαφορετικών χρονικών περιόδων. Σημαντικό στοιχείο σε ναούς που συγκεντρώνουν παραπάνω από μία επιγραφές, είναι ότι το περιεχόμενο ποικίλει. Από το σύνολο των είκοσι επτά επιγραφών, οι είκοσι πέντε είναι κτιτορικές, δυο παρακλητικές και μια αποτελεί συνδυασμό και των δυο⁵⁹².

Όσον αφορά στη μορφή και τα τυπολογικά στοιχεία, σχεδόν όλες είναι γραμμένες σε τοίχο. Στην πλειοψηφία τους, εντοπίζονται στο εσωτερικό των ναών σε περίοπτη θέση, με εξαίρεση δύο που βρίσκονται στην εξωτερική πλευρά των ναών. Η θέση προτίμησης στον ναό για τις κτιτορικές επιγραφές ήταν πάνω από την κύρια είσοδο, θέση στην οποία εντοπίζονται δώδεκα επιγραφές. Αξιοσημείωτη περίπτωση αποτελούν δύο κτιτορικές επιγραφές μπροστά στην πρόθεση. Μία επιγραφή βρίσκεται στον βόρειο πεσσό του κυρίως ναού, ενώ οι υπόλοιπες τέσσερις εντοπίζονται πάνω από την είσοδο του νάρθηκα και αναφέρονται στην ιστορία του.

Οι περισσότερες επιγραφές έχουν παραλληλόγραμμο σχήμα, ενώ τα γράμματα είναι γραμμένα με μαύρο χρώμα. Το κείμενο οριοθετείται είτε από ένα ευθύγραμμο πλαίσιο, που αποτελείται από μια λεπτή γραμμή ίδιου χρώματος με τα γράμματα της επιγραφής ή ερυθρή ταινία, είτε εντάσσεται σε ανθεμωτό διάκοσμο. Σε αρκετές περιπτώσεις οι επιγραφές τοποθετούνται σε ειλητάριο οριζόντια διάταξη.

Από το σύνολο των επιγραφών που μπορεί να ελεγχθεί πλήρως το κείμενο προκύπτει ότι οι περισσότερες είναι γραμμένες με κεφαλαίους χαρακτήρες. Σε μερικές επιγραφές εντοπίζεται σε περιορισμένη κλίμακα η παρείσφρυση μικρών γραμμάτων, ενώ τρεις επιγραφές αποδίδονται εξ ολοκλήρου με μικρογράμματα γραφή.

Ως προς την ορθογραφία, παρατηρήθηκε ότι σχεδόν σε όλες τις επιγραφές υπάρχουν ορθογραφικά και συντακτικά λάθη. Η χρήση τόνων και πνευμάτων σημειώνονται με σχετικά μεγάλη συχνότητα, αν και όχι πάντα σωστά. Σε δυο μόνο μνημεία, στη μονή του Σωτήρα στο Δρυόβουνο (1592) και στο ναό των Ταξιαρχών της Σιάτιστας (1798) υπάρχουν ορθογραφημένες επιγραφές, στη τελευταία μάλιστα τη σύνταξη του κειμένου είχε επιμεληθεί ο μοναχός και είναι προφανές ότι ο ίδιος είχε μεριμνήσει για την ορθογράφησή του. Από την παρατήρηση αυτή συνάγεται ότι το μορφωτικό επίπεδο των ζωγράφων ήταν ιδιαίτερα χαμηλό. Ορισμένα ορθογραφικά λάθη οφείλονται στην ομοιοφωνία των φωνηέντων και διφθόγγων, καθώς και στην απλογραφία, δηλαδή την παράληψη ενός διπλού γράμματος, συνήθως στα κύρια ονόματα. Οι συντομογραφίες των λέξεων των επιγραφών ορισμένες φορές σημειώνονται με το σύμβολο $\hat{\eta}$ που δηλώνει σύμπτυξη ή

⁵⁹¹ Εξαίρεση αποτελεί η μονή του Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου (1625) και το παρεκκλήσι της Θεοτόκου, τα οποία σήμερα υπάγονται στη Μητρόπολη Καστοριάς.

⁵⁹² Στον ναό των Ταξιαρχών Σιάτιστας (1798), το πρώτο μέρος της επιγραφής είναι παρακλητικό και έπειτα ακολουθεί η κτιτορική επιγραφή.

συνένωση γραμμάτων. Αρκετές φορές εντοπίζεται αποκοπή ή η αιώρηση γραμμάτων κυρίως για τη συντομογράφιση του τελευταίου τμήματος μιας λέξης.

Από τις είκοσι επτά επιγραφές, οι είκοσι τρεις είναι ακριβώς χρονολογημένες, τρεις χρονολογούνται σύμφωνα με τα ιστορικά και επιγραφικά στοιχεία⁵⁹³, καθώς πρόκειται για επιγραφές που οι χρονολογίες έχουν υποστεί αλλοίωση από ανθρώπινη παρέμβαση. Αντίθετα μια επιγραφή στο παρεκκλήσι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Επταχωρίου, χρονολογείται κατά προσέγγιση μόνο με βάση την αρχιτεκτονική και τα τεχνοτροπικά στοιχεία των τοιχογραφιών, καθώς το σημείο αναγραφής της χρονολόγησης έχει καταστραφεί.

Κοινές εκφράσεις

Στην πλειοψηφία οι κτιτορικές επιγραφές ξεκινούν με το σύμβολο του σταυρού. Για την ανέγερση ή ανακαίνιση και τοιχογράφιση των ναών χρησιμοποιούνται οι εκφράσεις: «*Ἀνηγέρθη κ(αί) ἀνεστορίθη, Ἀνεκένισθη κέ ἀνιστορίθη, ἀνεγέρθη ἐκ θαράθρων, Ἀνιστορήθη, Ἀνιστορήθει κέ ἐκαλλοπίσθη, Ἱστορίθει*». Αξίζει να σημειωθεί ότι σε μια επιγραφή αναφέρεται στο κείμενο η ταυτόχρονη ανέγερση και ανακαίνιση του ναού: «*Ἐγέρθη κ(αί) ἀνεκ(αι)νίσθη κ(αί) ἱστορήθη ὁ θεῖος κ(αί) πάνσεπτος ναός*». Η λέξη «ανακαίνιση» δε χρησιμοποιείται σωστά νοηματικά, διότι δεν πρόκειται για ανακαίνιση αλλά για ανέγερση ναού⁵⁹⁴. Η λανθασμένη χρήση των λέξεων *ανεγέρθη* και *ανακαινίσθη* αποτελεί συχνό φαινόμενο στις μεταβυζαντινές επιγραφές, χαρακτηριστικό παράδειγμα η επιγραφή του Προφήτη Ηλία Σιάτιστας (1701): «*ἀνεκαινίσθη ἐκ θάθρων*».

Μετά την ανέγερση ή και πριν αναφέρεται ο ναός: «*ὁ θεῖος οὗτος καὶ ἱερός ναός, ὁ πάνσεπτος οὗτος καὶ πανάγιος ναός, ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναός*» και έπεται το όνομα του αγίου προς τιμήν του οποίου είναι αφιερωμένος.

Η χορηγία δηλώνεται με τις εκφράσεις: «*διὰ συνδρομῆς κόπου κ(αί) ἐξόδου, διὰ δαπάνης, διὰ συνδρομῆς ἐξόδου καὶ κόπου, συνδρομῆς καὶ δαπάνης, δι'ἀναλωμάτων, δαπάνης κ(αί) ἀναλωμάτων*». Το όνομα του χορηγού συνοδεύεται κυρίως από επίθετα όπως: «*τιμιότατον, κύρ, ταπεινός, ἐλάχιστος δούλος σου, ἐυγενεστάτων ἀρχόντων, κτήτωρ, αὐδύμου κτίτορος*». Όταν στη χορηγία συμβάλει ολόκληρο το χωριό συναντώνται οι φράσεις: «*ἐν ταῦτη τῇ πολιτείᾳ οἰκητόρων*» και «*εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν*». Στις περιπτώσεις που η χορηγία προέρχεται από ιερωμένους αναγράφεται ο εκκλησιαστικός τίτλος.

Το όνομα του ζωγράφου τοποθετείται στο τέλος της επιγραφής. Ορισμένες φορές δηλώνεται και ο τόπος καταγωγής του. Πριν από την αναγραφή του ονόματος προηγούνται στερεότυπες εκφράσεις όπως: «*διὰ χειρός, ἐκ χυρός, ἱστοριογράφου, ἀγιωγράφου*» και ορισμένες φορές επίθετα τα οποία εκφράζουν ταπεινοφροσύνη και σεμνότητα: «*καμοῦ τοῦ ταπεινοῦ, εὐλαβεστάτου*»⁵⁹⁵. Η αναγραφή του ονόματος σχετιζόταν με την επαγγελματική και κοινωνική αναγνώριση του ζωγράφου στο έργο που φιλοτεχνούσε⁵⁹⁶. Αξίζει να

⁵⁹³ Στην ορθή χρονολόγηση των επιγραφών συνέβαλαν κατά περίπτωση τα ονόματα των ζωγράφων και το όνομα του Μητροπολίτη.

⁵⁹⁴ Πρόκειται για την κτιτορική επιγραφή της Μονής Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι (1625).

⁵⁹⁵ ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΒΕΡΤΗ, Ζωγράφοι, 145 - 146.

⁵⁹⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν ο ζωγράφος Νικόλαος από το Λινοτόπι και τα μετακινούμενα επαγγελματικά συνεργεία των ζωγράφων από τους Χιονιάδες της Ηπείρου. ΤΣΑΜΠΟΥΡΑΣ, Έργο, 410. ΠΑΪΣΙΔΟΥ, Τοιχογραφίες, 341.

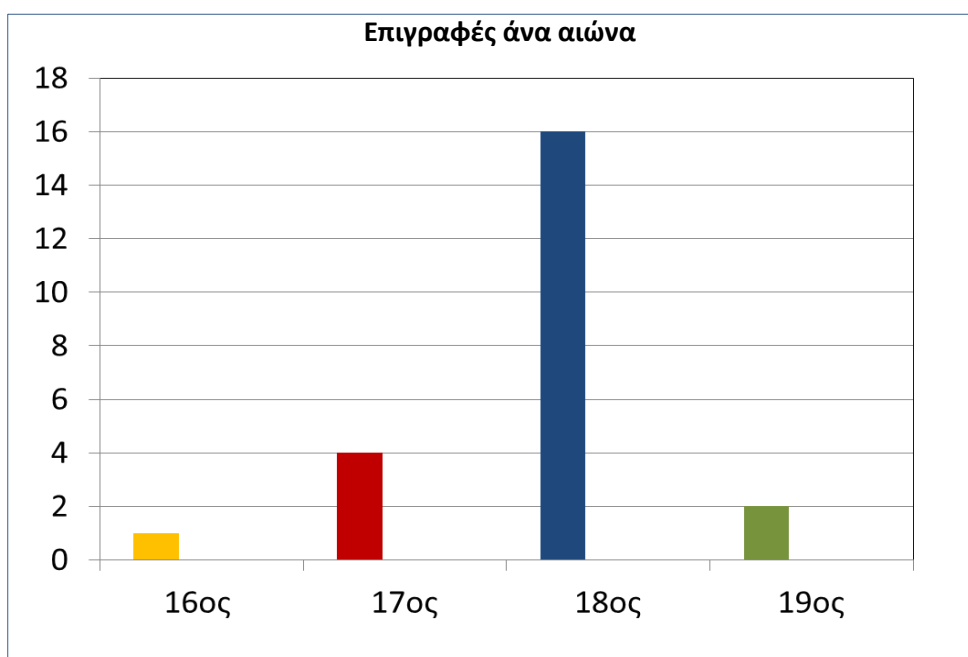
σημειωθεί ότι η απουσία μνείας ζωγράφου παρατηρείται σε δώδεκα μνημεία, ποσοστό που ανέρχεται στο 52% του συνόλου.

Τέλος, στον τελευταίο στίχο της επιγραφής σημειώνεται το έτος περάτωσης των εργασιών, συνήθως της τοιχογράφησης. Η αναγραφή της χρονολογίας συναντάται στις επιγραφές είτε με αραβικούς αριθμούς, είτε με ελληνικούς χαρακτήρες από κτίσεως κόσμου και είναι σχεδόν ισόποση. Σε δύο περιπτώσεις υπάρχει συνδυασμός και των δύο. Εξαίρεση αποτελεί η διατύπωση της χρονολογίας στη μονή του Σωτήρα στο Δρυόβουνο, όπου η χρονολογία αναγράφεται με ελληνικά γράμματα από κτίσεως κόσμου και από Χριστού.

Συμπεράσματα

Σε μια συνολική αποτίμηση των κτιτορικών επιγραφών που εξετάστηκαν στα μνημεία της Επισκοπής και μετέπειτα Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης, η χρησιμότητά τους είναι αδιαμφισβήτητη. Αποκαλύπτονται ιστορικές πτυχές ενός γεωγραφικού τμήματος της δυτικής Μακεδονίας, που αποτελεί τη λιγότερο ευνοημένη περιοχή από την άποψη των δημοσιευμένων πηγών.

Από τα είκοσι τρία μνημεία που μελετήθηκαν, τα δέκα είναι μοναστήρια και το ένα παρεκκλήσι. Οι κτιτορικές επιγραφές όσων σώζονται, ή σώζονταν σε παλιότερες εποχές, βοηθούν στην ασφαλή χρονολόγηση των μνημείων, καθώς οι περισσότερες φέρουν χρονολογίες που σχετίζονται με την ανέγερση, την ιστόρηση ή και την ανακαίνιση τους. Η παλαιότερη χρονολογικά επιγραφή τοποθετείται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα και εντοπίζεται στη μονή του Σωτήρος στο Δρυόβουνο (1592). Τρεις επιγραφές χρονολογούνται τον 17^ο αιώνα· της μονής του Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου (1625)⁵⁹⁷, του Παλαιομοναστήριου Ζώνης (1631) και του ναού των Αγίων Παρασκευής και Αικατερίνης Σιάτιστας (1677). Οι υπόλοιπες ανήκουν στον 18^ο αιώνα έως το 1805.

Γράφημα με ποσοτική και χρονολογική κατάταξη των επιγραφών

Η κατανομή αυτή σχετίζεται με τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην ορεινή περιοχή της επαρχίας και οφείλονταν στο μεταπρατικό εμπόριο και στην αυτόνομη επιχειρηματική δράση. Οι οικισμοί αυτοί, παρά τους περιορισμούς και τις καταπιέσεις που δέχονταν, κατάφεραν να προοδεύσουν οικονομικά και να αναπτύξουν αξιόλογη πολιτισμική δραστηριότητα. Στο ίδιο οικονομικό περιβάλλον βρίσκονταν οι δημιουργοί και τα καλλιτεχνικά εργαστήρια, τα οποία πολλαπλασιάζονταν. Η δράση των

⁵⁹⁷ Στον 17^ο αιώνα τοποθετείται και το παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου με βάση την αρχιτεκτονική και το ζωγραφικό διάκοσμο, καθώς στο σημείο αναγραφής της χρονολογίας έχει καταστραφεί.

ζωγράφων που ανοίκαν σε μετακινούμενα επαγγελματικά συνεργεία επεκτάθηκε, αφού εκμεταλλεύτηκαν ένα σύστημα ορεινών διαδρομών, το οποίο εξυπηρετούσε τις εμπορικές μετακινήσεις.

Συγκρίνοντας τις χρονολογίες των επιγραφών με τα αρχιτεκτονικά δεδομένα και τα ιστορικά τεκμήρια προκύπτει, ότι εννέα μνημεία τοιχογραφήθηκαν σε μεταγενέστερο από την αρχική ανέγερση τους χρόνο. Πρόκειται για τη μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Δρυόβουνο (1652), τους ναούς του Αγίου Μηνά (1729) και του Προφήτη Ηλία (1740 - 1744) Σιάτιστας, τον Άγιο Δημήτριο Βλάστης (1774), τον Άγιο Αχίλλειο Πενταλόφου (1774), τη μονή της Αγίας Παρασκευής Δομαβιστίου (1761), τη μονή του Αγίου Αθανασίου Ζηκοβίστης (1785), τον ναό του Προφήτη Ηλία Βλάστης (1802) και τη μονή της Αγίας Τριάδος Βυθού (1805).

Επιπλέον, τέσσερις μονές συνδέουν την ίδρυση, τη μετατόπιση και ορισμένες φορές τη μετονομασία, με λαϊκούς ιστορικούς μύθους και λαογραφικές μαρτυρίες. Πρόκειται για τη μονή των Εισοδίων της Θεοτόκου Ζώνης (10^{ος} αιώνας), τη Μονή Αγίας Παρασκευής Δομαβιστίου (14^{ος} αιώνας), τη Μονή Αγίας Τριάδος Βυθού (16^{ος} αιώνας προς τιμήν των Ταξιαρχών) και τη μονή του Αγίου Αθανασίου Ζηκοβίστης (πριν από τον 17^ο αιώνα). Το κύριο πρόβλημα εντοπίζεται στην αρχική ίδρυση, αν και εφόσον οι παραδόσεις ευσταθούν, στον εντοπισμό της αρχικής γεωγραφικής θέσης και στις μετατοπίσεις που υφίστανται από την ίδρυσή τους έως τη σημερινή θέση. Η μετατόπιση σε σχετικά κοντινές θέσεις υπήρξε αποτέλεσμα των κατά καιρούς πιέσεων που δέχονταν οι μονές την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Με το θέμα των γενικών μετατοπίσεων των μονών συνδέονται και οι οικιστικές αλλαγές που προέκυπταν από την πληθυσμιακή ανακατάταξη των οικισμών, εξαιτίας των τουρκαλβανικών επιθέσεων. Κύριο τεκμήριο λοιπόν για την ασφαλή χρονολόγηση της κατασκευής και διακόσμησης αποτελούν οι κτιτορικές επιγραφές, καθώς οι γραπτές μαρτυρίες για την ίδρυσή τους εκλείπουν.

Πέρα από τη χρονολόγηση των μνημείων, οι επιγραφές προσφέρουν στοιχεία τα οποία λειτουργούν συμπληρωματικά σε συνδυασμό με τις λιγοστές ιστορικές πηγές. Πιο συγκεκριμένα διαφωτίζουν την ιστορία της επισκοπής σχετικά με τη διοίκηση των εκκλησιαστικών αρχόντων, καθώς ονοματίζουν Επισκόπους και βοηθούν στη συμπλήρωση των επισκοπικών καταλόγων και στην ορθή σειρά διαδοχής στους. Επιπλέον διευκρινίζουν ζητήματα της ευρύτερης κοινωνικής ιστορίας της επαρχίας, αφού καταγράφονται τα οικογενειακά ονόματα των κτιτόρων. Η αναγραφή φυσικών προσώπων που έδρασαν σε μια συγκεκριμένη εποχή βοηθά, ανάλογα με τη θέση τους στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή, στη μελέτη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της περιοχής.

Χορηγία: Οι κτιτορικές επιγραφές εμπλουτίζουν τα προσωπογραφικά δεδομένα των χορηγών, επειδή επέλεξαν την δημόσια αναγραφή του ονόματος τους. Συγκεκριμένα από τις είκοσι επτά κτιτορικές επιγραφές που παρουσιάστηκαν, όλες φέρουν τα ονόματα των χορηγών τους. Η χορηγία χωρίζεται σε τρεις κατηγορίες: α) τις ατομικές, όπου αναφέρεται το όνομα ενός μόνο χορηγού και εντοπίζεται σε τρία μνημεία στον ναό της Αναλήψεως στην Εράτυνα (1736), στον Άγιο Δημήτριο (1774) και στον Προφήτη Ηλία (1802) Βλάστης, β) επώνυμες συλλογικές χορηγίες, όπου τα έξοδα της ανέγερσης και διακόσμησης ενός ναού αναλαμβάνουν από δυο και πάνω άτομα. Σε αυτή την κατηγορία συναντάται το μεγαλύτερο ποσοστό, όπου οι χορηγοί επιθυμούν την ξεχωριστή σημείωση των ονομάτων τους στην επιγραφή. γ) Ανώνυμες συλλογικές χορηγίες. Πρόκειται για περιπτώσεις όπου ολόκληρος ο οικισμός συμβάλλει στα στάδια ανέγερσης και ιστόρησης ενός μνημείου, παραλείποντας τα

ονόματα μεμονομένων δωρητών. Ο συγκεκριμένος τύπος χορηγίας απαντά στη μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μικροκάστρου (1797), όπου τα έξοδα της ιστόρησης ανέλαβαν οι ευλαβείς χριστιανοί του οικισμού. Στον Προφήτη Ηλία Σιάτιστας (1701) συναντάται η περίπτωση όπου τα έξοδα της ανέγερσης επιβάρυναν το σύνολο των κατοίκων της πόλης, – «πολιτεία οίκητόρων» - ενώ η διακόσμηση ολοκληρώθηκε μόνο από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι εμφανής με τις ισχυρότερες δυνάμεις της πόλης να αναγράφονται ονομαστικά.

Στο σύνολό τους οι επιγραφές περιλαμβάνουν βαπτιστικά ονόματα αρσενικού γένους ως είθισται. Οι άνδρες ως εκπρόσωποι της οικογένειας φαίνεται να έχουν προτεραιότητα στις προσωπικές εγγραφές, γεγονός που φανερώνει την κοινωνική και φυλετική ανισότητα της εποχής. Σε μία μόνο περίπτωση εντοπίζεται γυναικείο όνομα ως σύζυγος του κτίτορα, «συμβία». Εκτός από κοσμικούς κτίτορες, ως χορηγός εμφανίζεται και η Εκκλησία είτε ως συλλογικό όργανο, είτε εκπροσωπούμενη από τον επίσκοπο, τον ηγούμενο και τους μοναχούς του μοναστηρίου.

Οι λόγοι της χορηγίας είναι η ψυχική σωτηρία ή το αντάλλαγμα του πιστού για την εξασφάλιση της προστασίας του στην επίγεια ζωή. Παρ'όλα αυτά δεν πρέπει να υποτιμάται η κοινωνική ή πολιτική σκοπιμότητα και φυσικά η οικονομική δυνατότητα. Ο αυξημένος αριθμός των χορηγιών της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης είναι αλληλένδετος με την οικονομική άνοδο και ευημερία που εμφανίζεται από τα τέλη 17^{ου} έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Κατά τη διάρκεια 18^{ου} αιώνα εντοπίζεται ο μεγαλύτερος αριθμός δωρητών αλλά και επιγραφών που συνδέεται με τη μεγάλη οικονομική ανέλιξη. Η ιδεολογία της τοπικής τάξης, η οποία πλουτίζει από το διαμετακομιστικό εμπόριο και τα ξένα κέντρα, οδηγεί στο κτίσιμο και στην ανακαίνιση πολλών ναών. Το φαινόμενο αυτό είναι εντονότερο κυρίως στις περιοχές της Σιάτιστας και της Εράτουρας, καθώς χαρακτηρίζονται από μια ιδιαίτερα αξιόλογη εμπορική δραστηριότητα. Η νέα άρχουσα τάξη που ανέπτυξε δύναμη βασισμένη στο εμπόριο και την τοπική βιοτεχνία, προώθησε και επένδυσε μέρος του χρηματικού πλεονάσματος που αποκτήθηκε από τις νέες εμπορικές εστίες στα ιερά καθιδρύματα του τόπου τους. Οι πολιτισμικές επαφές και η ανάπτυξη του πνεύματος αποτυπώνεται στις νέες ζωγραφικές τάσεις μέσω των χορηγιών.

Τα επιγραφικά στοιχεία φανερώνουν χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την ιδιότητα των κτιτόρων, κληρικών και κοσμικών. Μάλιστα οι κληρικοί αναγράφονται με τον εκκλησιαστικό τους τίτλο. Αξίζει όμως να αναφερθούν δυο, που εκτός από κτίτορες, αναγνωρίζονται και ως συντάκτες των επιγραφών. Αυτοί εντοπίζονται στον ναό των Ταξιαρχών Σιάτιστας (1798) και στη Μονή Αγίας Παρασκευής Δομαβιστίου(1761). Στην τελευταία μάλιστα δηλώνεται και η ιδιότητά του ως ζωγράφου. Για τους κοσμικούς κτίτορες που αναγράφονται στις επιγραφές, το μεγαλύτερο ποσοστό προέρχεται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Ενίοτε παρέχονται πληροφορίες για την επαγγελματική τους ιδιότητα, όπως τις συντεχνιακές ομάδες κυρίως στην περιοχή της Εράτουρας, και το μορφωτικό επίπεδο. Ως «μεγάλος ρήτωρ» χαρακτηρίζεται ο επίτροπος στην κτιτορική επιγραφή του Προφήτη Ηλία Σιάτιστας (1701).

Δεν είναι λίγες οι κτιτορικές επιγραφές που διασώζουν επώνυμα κτιτόρων, αποκαλύπτοντας άτομα που δραστηριοποιούνταν με το διεθνές εμπόριο. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα η περιοχή της Σιάτιστας, όπου η επωνυμία των κτιτόρων έχει αξιόλογη σημασία ως δηλωτική παλαιών οικογενειών προερχόμενων από εμπορικούς οίκους.

Μέσα από τις επιγραφές μαρτυρούνται επίσης οι σοβαρές οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν ενίοτε οι χορηγοί της εκκλησιαστικής ζωγραφικής. Αυτό γίνεται εμφανές μέσα από μια σειρά ενδείξεων, με πιο σημαντική τα ημιτελή έργα και τη μεγάλη χρονική απόσταση που μεσολαβεί μεταξύ της ανέγερσης και της διακόσμησης. Συνήθως οι χορηγοί που αδυνατούσαν να χρηματοδοτήσουν ταυτόχρονα όλα τα στάδια της διακόσμησης ήταν κυρίως μοναχοί ή κληρικοί με περιορισμένους οικονομικούς πόρους. Στην τμηματική διακόσμηση είθισται οι τοιχογραφίες να αρχίζουν πρώτα από το σημαντικότερο μέρος του ναού, όπως συνέβη στον ναό του Αγίου Αχιλλείου Πενταλόφου (1745, 1774). Οι εργασίες ιστόρησης του κυρίως ναού και του νάρθηκα έμειναν ημιτελείς για τριάντα χρόνια, με εξαίρεση την τοιχογράφηση του Ιερού που είναι σύγχρονη με την ανέγερση. Δεν εκλείπουν επίσης τα έργα που ολοκληρώθηκαν μεν, έπειτα από την παρέλευση αρκετών δεκαετιών δε. Η ιστόρηση του κυρίως ναού της μονής Δρυοβούνου (1592 - 1652) ολοκληρώθηκε εξήντα χρόνια μετά τη θεμελίωση. Η εικονογράφηση του νάρθηκα στη μονή του Αγίου Γεωργίου Επταχωρίου (1625, 1632) καθυστέρησε επτά χρόνια, γεγονός που οφείλεται στην εμπλοκή του μοναστικού δυναμικού ως χορηγού.

Κτιτορικά πορτρέτα: Πολυσήμαντες μαρτυρίες για τους ανθρώπους, την ενδυμασία και την τέχνη του τόπου, αποτελούν οι τοιχογραφικές απεικονίσεις των δωρητών που εντοπίζονται σε τρία μνημεία. Συνολικά έχουν εντοπιστεί πέντε προσωπογραφίες κτιτόρων· δύο κοσμικών και τριών μοναχών. Παράσταση κοσμικού κτίτορα υπήρχε στο ναυδριο της Αναλήψεως Εράτουρας, την αναλυτική περιγραφή της οποίας διέσωσε ο Κεραμόπουλλος. Οι κτιτορικές απεικονίσεις απαντούν στις λιτές και στους νάρθηκες των ναών κοντά στις εισόδους. Αναλυτικότερα στον Άγιο Νικόλαο Εράτουρας (1737) απεικονίζονται δυο κοσμικοί άρχοντες που κρατούν από κοινού ομοίωμα ναού. Στη Μονή Αγίου Αθανασίου Ζηκοβίστης (1785) σώζονται τα πορτρέτα δύο μοναχών στο εσωρράχιο του τόξου της λιτής, ενώ στον ναό των Ταξιαρχών Σιάτιστας (1798) η απεικόνιση του μοναδικού μοναχού – χορηγού εντοπίζεται στον δεύτερο όροφο του γυναικωνίτη.

Οι ιερωμένοι κτίτορες παριστάνονται ολόσωμοι με ενδύματα διακριτά του εκκλησιαστικού αξιώματός τους. Στις παραστάσεις των κοσμικών κτιτόρων αφενός αποτυπώνονται η υψηλή τους θέση και ο πλούτος στην ενδυμασία τους, αφετέρου και λαϊκά φυσιογνωμικά στοιχεία, όπως το τσιγκελωτό μουστάκι. Στην πλειοψηφία τους οι απεικονίσεις έγιναν με πρωτοβουλία των ίδιων των χορηγών, με εξαίρεση την απεικόνιση του κτίτορα στον ναό των Ταξιαρχών, καθώς πραγματοποιήθηκε σε μεταγενέστερο χρόνο. Αξίζει να σημειωθεί ότι όλες οι απεικονίσεις είναι ανδρικές, γεγονός που αντανακλά την ανδροκρατούμενη εποχή.

Ζωγράφοι: Μέσα από τις κτιτορικές επιγραφές προσλαμβάνονται οι επιρροές της καλλιτεχνικής παραγωγής της εποχής. Δεν είναι λίγα τα παραδείγματα που σώζουν τα ονόματα των ζωγράφων που εκτέλεσαν την τοιχογράφηση. Τα στοιχεία αυτά συγκροτούν ένα έργο πολύτιμο για τη γνώση του καλλιτεχνικού εντοπισμού και την πορεία των ζωγράφων στην ευρύτερη περιοχή του δυτικομακεδονικού χώρου.

Γράφημα με πορτραίτα δωρητών

Δεκαπέντε ονόματα ζωγράφων εντοπίζονται από τον χώρο της Ηπείρου: Χιονιάδες, Μέτσοβο, Καπέσοβο, Λοζέτσι, Ζέρμα, αλλά και από τον χώρο της δυτικής Μακεδονίας: Λινοτόπι, Μπουρμπουτσικό, Εράτυρα και Σιάτιστα. Συγκρίνοντας τις πληροφορίες των επιγραφών για τα συνεργεία των ζωγράφων με ορισμένες αντίστοιχες άλλων περιοχών της ίδια περιόδου, παρατηρείται ένας σαφής γεωγραφικός προσανατολισμός. Οι περισσότεροι καλλιτέχνες ανήκουν σε συνεργεία ευρείας εμβέλειας με πελατεία που εκτείνεται στον χώρο της Ηπείρου, της δυτικής Μακεδονίας, της Θεσσαλίας αλλά και με πεδίο δράσης έξω από τη χώρα.

Παράλληλα διακρίνονται ορισμένα χαρακτηριστικά που αντιπροσωπεύουν σχεδόν το σύνολο των καλλιτεχνών της εποχής, όπως το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο - ορθογραφικά και συντακτικά λάθη να εντοπίζονται σε όλες σχεδόν τις επιγραφές - και την κοινωνική τους θέση. Ο ρόλος του ζωγράφου στην κοινωνία δεν απομακρύνεται από αυτόν του απλού τεχνίτη. Άλλωστε, δεν είναι η τυχαία η τοποθέτηση του ονόματος στην επιγραφή σε απόσταση από τον παραγγελιοδότη.

Η ενυπόγραφη πληροφόρηση για τα μνημεία που μελετήθηκαν αρχίζει να εμφανίζεται από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα με τον Λινοτοπίτη Νικόλαο στη μονή του Σωτήρος στο Δρυόβουνο. Στη διάρκεια αυτού του αιώνα παρατηρείται η απόκρυψη της προσωπικότητας του καλλιτέχνη, καθώς οι ζωγράφοι ως επί το πλείστον δεν υπογράφουν τα έργα τους. Ο Νικόλαος επηρεασμένος από τον τόπο καταγωγής του, το Λινοτόπι, κοιτίδα επαγγελματιών ζωγράφων είχε ανεπτυγμένη την επαγγελματική συνείδηση, η οποία συμβάδιζε με τάσεις υστεροφημίας. Η υπογραφή του Νικολάου στην επιγραφή φανερώνει την εξέλιξη της τεχνοτροπικής αποδόσης των τοιχογραφιών συγκριτικά με άλλα μνημεία της ευρύτερης περιοχής. Τον 18^ο αιώνα παρατηρείται μια αύξηση ενυπόγραφων μνημείων, που σχετίζεται με την καλλιτεχνική αξία του εκάστοτε ζωγράφου και την αναγνώρισή του από το πελατειακό κοινό για επόμενη επαγγελματική δικτύωση.

Η σύνδεση του ονόματος με το έργο συχνά βοηθά στην κατανόηση της εσωτερικής δομής των εργαστηρίων, καθώς εντοπίζονται αρκετά παραδείγματα όπου αναγράφονται οι συγγενικοί δεσμοί μεταξύ των ζωγράφων. Η οικογενειακή δομή των ζωγράφων από το Καπέσοβο έχει ήδη υπερτονιστεί από πολλούς ερευνητές, φτάνοντας σε σημείο να ταυτίζονται, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου τα βαπτιστικά ονόματα δεν τεκμηριώνονται από τον τόπο καταγωγής. Στον ναό του Αγίου Μηνά Σιάτιστας (1729), ενώ δηλώνεται η αδελφική σχέση μεταξύ των συνεργαζόμενων ζωγράφων, δεν αναφέρεται η καταγωγή. Η επανάληψη του ονόματος Αναστασίου Ιωάννου Καλούδη στον Προφήτη Ηλία Σιάτιστας (1740 - 44) και των αδελφών του από το Καπέσοβο, οδηγεί στην ταύτιση των ζωγράφων που φιλοτέχνησαν έντεκα χρόνια νωρίτερα τον Άγιο Μηνά. Στους συγκεκριμένους καλλιτέχνες αποδίδονται οι εξωτερικές τοιχογραφίες της Αγίας Παρασκευής και Αικατερίνης Σιάτιστας (1741), όπως προκύπτει από την ομοιότητα των επιγραφικών στοιχείων σε σχέση με τους προαναφερόμενους ναούς. Επομένως, την περίοδο εκείνη το εργαστήριο που δραστηριοποιείται στην περιοχή της Σιάτιστας και εμφανίζει κοινά χαρακτηριστικά, ανήκει στην πρώτη γενιά ζωγράφων από το Καπέσοβο. Πρόκειται για επαγγελματίες ζωγράφους, των οποίων τα ζωγραφικά αποτελέσματα εντοπίζονται σε αρκετά μνημεία που καλύπτουν τόσο τη γεωγραφική περιοχή της Ηπείρου, όσο και του ευρύτερου δυτικομακεδονικού χώρου. Η σταθερή δομή που τους χαρακτηρίζει ανιχνεύεται στις επιγραφές μέσω της επανάληψης των βαπτιστικών ονομάτων. Οι καλλιτέχνες εμφανίζονται με χρονολογική διαδοχή από γενιά σε γενιά, οπότε διαφαίνεται η μαθητεία της τέχνης μέσα στα πλαίσια

της οικογένειας, χωρίς όμως να λείπουν παραδείγματα μεμονωμένων δημιουργιών με ανεξάρτητη πορεία.

Το 1797 εντοπίζονται στην κτιτορική επιγραφή της μονής της Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Μικρόκαστρο, ο ιερέας Γεώργιος μαζί με τον υιό του Αναγνώστη από το Καπέσοβο. Πρόκειται για τη δεύτερη γενιά Καπεσοβιτών ζωγράφων, γεγονός που αποδεικνύει αφενός τη συνέχεια της οικογενειακής παραδόσης που κληροδοτείται από πατέρα σε γιο, αφετέρου τη μετακινούμενη επαγγελματική δραστηριότητα και επαφή στα γεωγραφικά όρια της μητροπόλης.

Πέρα από τις τεκμηριωμένες συγγενικές σχέσεις των ζωγράφων, ορισμένες επιγραφές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την οργάνωση επώνυμων καλλιτεχνών που δραστηριοποιούνται σε κοινό επαγγελματικό πλαίσιο. Οι ζωγράφοι αυτοί ανήκουν σε ευρύτερες φάρες του ιδίου χωριού, όπου μέσω της υπογραφής αναγνωρίζεται η κοινή καταγωγή αλλά και η ταύτιση των προσώπων με ομώνυμους ζωγράφους άλλων μνημείων που έδρασαν σε περιοχές της Θεσσαλίας και της Ηπείρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα μετακινούμενα εργαστήρια των ζωγράφων από τους Χιονιάδες. Συγκεκριμένα ο καλλιτέχνης Κωνσταντίνος και ο Μιχαήλ στις επιγραφές του Αγίου Αχιλλείου Πενταλόφου (1774) που αναγράφονται μαζί, αλλά και χωριστά ο Μιχαήλ στον Άγιο Αθανάσιο Ζηκοβίστης (1785) και στην Αγία Τριάδα Βυθού (1802), και ο ζωγράφος Κωνσταντίνος στον Άγιο Δημήτριο Βλάστης (1774), σε συνάρτηση με την τεχνοτροπική σύγκριση των μνημείων, συμπεραίνεται ότι πρόκειται για τα ίδια πρόσωπα.

Ακόμα, ανιχνεύθηκαν κάποιες πτυχές της ιστορίας και της δράσεως των ζωγράφων από την τοπική κοινωνία. Πρόκειται για ζωγράφους όχι μόνο τοιχογραφιών αλλά και φορητών εικόνων με την καλλιτεχνική κίνηση - τοπικού αυτή τη φορά - χαρακτήρα να εμφανίζονται από τον 17^ο αιώνα. Η ανάγνωση και η συγκριτική μελέτη των επιγραφών που προηγήθηκε, αποκαλύπτει περαιτέρω επαφές ανάμεσα σε οργανωμένα συνεργεία ζωγράφων και σε τοπικούς καλλιτέχνες. Τέτοιου είδους συνεργασίες εντοπίζονται στον Άγιο Αθανάσιο Ζηκοβίστης (1785) με τον ζωγράφο Δημήτριο από το Μπουρμπουτσικό και τον Μιχαήλ από τους Χιονιάδες, οι οποίοι ανέλαβαν από κοινού την τοιχογράφηση της μονής.

Οι τοπικοί καλλιτέχνες ενίοτε έρχονταν συμπληρωματικά να διακοσμήσουν τμήματα ναών που έμειναν ακόσμητα για αρκετά χρόνια, όπως ο ζωγράφος Αργύρης από το Κριμίνι που ιστόρησε τον νάρθηκα της μονής του Σωτήρος στο Δρυόβουνο (1808). Παράλληλα ο Σιατιστινός ζωγράφος Χριστόδουλος Ιωάννου επιζωγράφισε αρκετούς ναούς της Σιάτιστας, όπως την Αγία Παρασκευή (1898) και τον ναό των Ταξιαρχών (1805). Αντίθετα ο ζωγράφος Ιωάννης από τη Ζέρμα ανέλαβε εξ ολοκλήρου την ιστόρηση της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ζώνης. Στην περιοχή της Εράτυρας δεν συναντώνται υπογραφές ζωγράφων. Η καλλιτεχνική δραστηριότητα των Ερατυραίων ζωγράφων εντοπίζεται με βεβαιότητα από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και έπειτα. Επομένως ο καθορισμός των καλλιτεχνών στα μνημεία της Εράτυρας που σώζουν κτιτορικές επιγραφές, χρήζει μελλοντικής διερεύνησης για την οριστική συναγωγή συμπερασμάτων.

Οι κτιτορικές επιγραφές που μελετήθηκαν αποτελούν ένα ιδιαίτερα σημαντικό κεφάλαιο ως προς την ιστορική και αρχαιολογική ερμηνεία, αλλά και τη θεσμική λειτουργία των χορηγών. Η συστηματική μελέτη των μνημείων της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης μέσω της αρχιτεκτονικής αποτυπώσης και της ανάλυσης του ζωγραφικού διακόσμου, σε συνδυασμό με τα επιγραφικά στοιχεία, είναι επιτακτική έτσι ώστε να συμπληρωθούν κενά και να δημιουργηθεί μια σφαιρική εικόνα για την ιστορική πορεία του τόπου.

SUMMARY

Information that concerns the collection and study of 27 donor inscriptions taken from churches and monasteries of the diocese of Sisani and Siatista which is now divided between the districts of Kozani and Kastoria, is both plenty and interesting. In order to analyze of this inscriptional material which, span from the end of the 16th century to 1805, an attempt was made as starting point to divide the diocese into four areas, Sisani, Siatista, Eratyra, Pentalofos. This was in accordance not only with geographical boundaries, but the single topographical unit in so far as geomorphology and a common domestic structure and action is concerned.

Through the epigraphic material, every piece of information concerning the diocese is valued as a historical source related to ecclesiastical and social structure, the details of donation and the artists. Besides the fact that the inscriptions form a major factor for a secure chronological assignment of the monuments' construction and decoration, they also offer data which supply supplementary information with regard to the scarce historical sources and archaeological relicts of the diocese. More specifically, they illuminate the history of the diocese with regard to the administration of church officials, as they nominate bishops and assist in the completion of episcopal catalogues and the correct order of succession. Furthermore, through the examination of donations, questions related to the broader social history of the province are clarified. The reference of real people who acted during a specific time helps us, depending on their position in social and cultural life, to the study of the social strata of the area, their level of literacy and their career status. A further contribution is made by the pictorial presentations of donors, both ecclesiastical and secular officials, which, although restricted to only three, they offer very significant details with regard to the people, their dress and local art.

The growing number of donors is directly related to economic growth and prosperity which appears since the end of the 17th century until the beginning of the 19th century. The ideology formed by the local elite, which acquires wealth through transitional trade and their communities abroad, leads to the construction and renovation of several churches. The settlements of the diocese, despite the restrictions and oppressive policies they received, managed to prosper financially and develop a substantial cultural activity. In the same financial environment, we can spot the artistic workshops which multiply. The attestation through signatures of fifteen artists originating from the region of Epirus and western Macedonia, witnesses their moving career activity and contact within the geographical boundaries of the diocese. This was especially helpful to our understanding of the internal structure of workshops, to the identification of the same painters in other monuments, while this testifies to contact of professional painting workshops with local artists.

Concerning current research of the monuments in western Macedonia, it has been so far limited to the pictorial decoration and architectural construction. The region, however, possesses and can demonstrate the existence of valuable inscriptional material, the study of which is essential in order to fill the gaps and create a complete historical picture of that region.